

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ТЕРОРИЗМ:

теоретико-прикладні аспекти

Навчальний посібник

Львів
2011

УДК 343.326
ББК 340.12:323.28
Т 35

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ (протокол № 2 від 26 жовтня 2011 року).

Р е ц е н з е н т и:

Т.З. Гарасимів, доктор юридичних наук, доцент,
начальник кафедри теорії та історії держави і права
Львівського державного університету внутрішніх справ;
Н.П. Тиндик, доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри адміністративного та інформаційного права
Інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка».

Тероризм: теоретико-прикладні аспекти: навчальний посіб-
ник / кол. авторів; за заг. ред. проф. В.К. Грищука. – Львів:
ЛьвДУВС, 2011. – 328 с.

ISBN 978-611-511-075-9

У навчальному посібнику розглянуто найважливіші правові та кримінологічні аспекти тероризму як явища суспільного життя, зокрема висвітлено: історичні передумови виникнення та поширення терору; охарактеризовано ознаки, причини та види тероризму; основні напрями та засоби терористичної діяльності; з'ясовано правові підстави та суб'єкти протидії тероризмові як в Україні, так і в світі. Особливу увагу приділено кримінально-правовій кваліфікації терористичних злочинів та злочинів терористичної спрямованості; подано коротку статистику про діяльність основних терористичних організацій в світі.

Для курсантів, слухачів, студентів, магістрів юридичних спеціальностей, викладачів, усіх, хто цікавиться проблемами тероризму.

УДК 343.326
ББК 340.12:323.28

ISBN 978-611-511-075-9

© Мовчан А.В., Грищук В.К., Марін О.К.,
Щур Б.В., Канцір В.С., Красницький І.В.,
Шишко В.В., Благута Р.І., 2011
© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
<i>Розділ I. ПОНЯТТЯ ТА ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА</i>	
ТЕРОРИЗМУ.....	9
1.1. Історія виникнення, або з чого усе починалося.....	9
1.2. Що таке тероризм?	26
<i>Розділ II. ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕРОРИЗМУ.....</i>	49
2.1. Ознаки тероризму.....	49
2.2. Причини тероризму.....	56
2.3. Мотиви тероризму.....	61
2.4. Типологія сучасного тероризму.....	66
2.5. Види тероризму.....	88
2.6. Класифікація тероризму за спрямованістю.....	97
2.7. Загальна характеристика та класифікація терористичних груп.....	127
<i>Розділ III. ПСИХОЛОГО-ПРАВОВИЙ ПОРТРЕТ ТЕРОРИСТА.</i>	
<i>ОСНОВНІ НАПРЯМИ І ЗАСОБИ ТЕРОРИСТИЧНОЇ</i>	
<i>ДІЯЛЬНОСТІ.....</i>	158
3.1. Психолого-правовий портрет терориста.....	158
3.2. Напрями терористичної діяльності.....	171
3.2. Засоби терористичної діяльності.....	184
<i>Розділ IV. ПРОТИДІЯ ТЕРОРИЗМОВІ.....</i>	200
4.1. Правова основа та принципи протидії тероризмові.....	200
4.2. Основні принципи протидії тероризмові.....	208
4.3. Суб'єкти протидії тероризмові.....	215

4.4. Поняття «антитерористична операція» та порядок її проведення.....	234
4.5. Контроль і нагляд за законністю протидії тероризмові в Україні.....	256
<i>Розділ V. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕРОРИСТИЧНИХ ЗЛОЧИНІВ.....</i>	<i>264</i>
<i>Розділ VI. МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ В СФЕРІ ПРОТИДІЇ ТЕРОРИЗМОВІ.....</i>	<i>292</i>
ЛІТЕРАТУРА.....	318

ВСТУП

Терор як засіб досягнення певних політичних цілей ввійшов у новітню історію з середини XIX ст., а відтак усе більше набирав поширення і застосування, перетворюючись на тероризм як відверто жорстку, цілеспрямовану форму насильства у боротьбі проти політичних опонентів, переважно державних органів влади, за реалізацію програмних чи локальних, партійних, групових, у тому числі конфесійних інтересів.

Мотивами терористичних акцій, здійснення яких досить часто супроводжувалося численними жертвами людей, здебільшого тих, які випадково опинялись в їх епіцентрах, були намагання дестабілізувати внутрішнє становище регіону чи країни, вплинути на перебіг конкретних політичних подій, на вирішення політичних чи економічних проблем тощо. Ці мотиви визначаються кон'юнктурними прагненням груп, організацій, створити атмосферу страху в суспільстві, посіяти недовіру до влади, щоб таким чином переконати населення в її неспроможності тримати під контролем проблемні ситуації. Подібні тенденції посилюються в умовах глобалізації світу, що породжує більше питань і проблем, аніж дає відповідей.

Інтерпретаційні схеми, усталені кліше традиційного аналізу тероризму як звичайного злочину вже застаріли. Доводиться, на жаль, констатувати, що людство живе в умовах провокування тероризму, про що пишуть і говорять у ЗМІ, які інформацію про факти подають таким чином, що лише одиниці вкладають зміст у поняття значення, яке дійсно стосується базових ознак цього явища. Проте зростання зацікавленості широкого загалу навряд чи можна задовольнити мінімальною поінформованістю, зага-

льними тлумаченнями. Мабуть, слід шукати адекватних виявлень тому інтересу способів пояснення справжнього змісту суті понять «терор» і «тероризм».

Важливість такого підходу обумовлена тим, що з середини 90-х і протягом останнього десятиліття сталося чимало знакових подій. Це і вибух в Оклахома-Сіті, і підрив посольств у Кенії і Танзанії, здійснений бойовиками Усами бен Ладена, вибухи у житлових будинках у Росії, Франції, вбивства людей терористами з ІРА у Великій Британії, знищення посадових осіб в Іспанії організацією ЕТА, численні замаху на глав держав Ватикану, Грузії, Шрі-Ланки, США, Філіппін. Терористичні акти в Нью-Йорку і Вашингтоні у вересні 2001 р. сколихнули світову спільноту і вплинули на міжнародну політику держав. Як наслідок – нова політична обстановка у світі, зміна геополітичних орієнтацій провідних держав і міжнародних організацій на посилення масштабних профілактичних заходів попередження терористичних загроз.

Як свідчить історія, прояви терору і тероризм супроводжували цивілізаційний розвиток людства на всіх етапах його історії, хоча й у різних формах, на різних рівнях, у різних сприйняттях та інтерпретаціях. Після розпаду СРСР, введення єдиної європейської валюти, створення Європолу, а також розроблення проекту щодо створення Європейських збройних сил світ не став безпечнішим. Науково-технічний прогрес, на жаль, позитивно не позначився на моральному оздоровленні суспільних відносин. Вочевидь, сьогодні є підстави вважати тероризм одним з вагомих факторів дестабілізації суспільно-політичного життя, надзвичайно серйозною загрозою безпеці міжнародним взаєминам у світі. Ніколи раніше теракти не були такими скоординованими і не завдавали таких тяжких моральних, матеріальних і фізичних втрат. Надто високим став рівень технічного оснащення терористичних структур, використання ними новітніх засобів комунікації та збору інформації. Терористи отримали

доступ до сучасної зброї масового знищення, яку можна легко придбати і практично неможливо здійснювати контроль за її використанням. Зростає кількість фактів викрадення і контрабанди матеріалів і компонентів ядерної зброї, що може призвести до катастрофічних наслідків.

Простежується загрозлива тенденція посилення релігійного екстремізму. Як приклад – ескалація ісламського фундаменталізму, що базується на ідеології релігійної нетерпимості, та має, без сумніву, яскраву військово-політичну спрямованість. Небезпеку терористичних проявів також може спричиняти велика матеріальна нерівність населення світу, що є наслідком процесів глобалізації і призводить до радикалізації настроїв великих мас населення у багатьох країнах, особливо на Близькому Сході, в Азії, Африці, Латинській Америці. Ріст безробіття, бідності, неосвіченості – ці чинники у своїй сукупності становлять соціальне підґрунтя посилення екстремістських проявів.

Тепер у громадських і політичних кіл демократичних держав світу найбільші занепокоєння викликають ускладненість детермінант терористичних акцій, їх непередбачуваність і зухвалість, а також переростання у потужний чинник регулювання сучасних міжнародних відносин. Тероризм усе частіше розглядають як засіб вирішення зовнішньополітичних та внутрішньополітичних завдань урядами окремих держав, які, надаючи перевагу національним інтересам, заохочують і підтримують діяльність екстремістських угруповань.

Межа тисячоліть – завершення другого і початок третього тисячоліття – спонукає людство до осмислення нових тенденцій та пошуку оптимальної стратегії розвитку у майбутньому. Вхідження України у світовий простір позначається в усіх сферах її життя – політичній, соціально-економічній, духовній, культурній тощо.

Найсуттєвіший здобуток України за останнє двадцятиліття – утвердження її суверенітету.

Однак сьогоднішня ставить перед нашою країною питання: «Яким шляхом піти, щоб бути готовим до протидії проявам тероризму». Щоб знайти належну відповідь на сучасні виклики, необхідно насамперед володіти знаннями про суть і причини тероризму, про джерела і форми його вияву, про можливість поширення, а також вчасного попередження або ж навіть реагування на дії екстремістських елементів.

У підготовленому колективом авторів навчальному посібнику висвітлюються найсуттєвіші правові та кримінологічні аспекти тероризму, а також дана кримінально-правова характеристика терористичних злочинів та злочинів терористичної спрямованості. А наведений список літератури і міжнародних та вітчизняних нормативно-правових актів слугуватиме орієнтиром для тих, хто ще матиме намір глибоко та докладніше вивчати проблему тероризму.

Розділ I

ПОНЯТТЯ ТА ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТЕРОРИЗМУ

1.1. Історія виникнення, або з чого усе починалося

Будь-яке соціальне явище виникає на тлі певних обставин. І чим складнішим і серйознішим є для суспільства це явище, тим погляд на обставини, що його спричинили, має бути глибшим. Зростання насильства у повсякденному житті сучасного суспільства примушує звернутися до теоретичних і психологічних витоків тероризму, коріння якого сягає глибини століть.

Згідно з теорією Ч. Дарвіна, режим постійного суперництва з доквіллям є, за своєю сутністю, боротьбою за виживання. А прагнення до першості – закон природи, заснований на принципі «виживає сильніший». У міру розвитку людського суспільства цей закон природи, окрім біологічного, має і соціальний зміст – править сильна особа, група, нація, держава. Спрадавна категорія «сильний», що передбачає наявність таких якостей, як фізична сила, сила духу, сила розуму і т. д., визначала першість у групі. Проте історія розвитку будь-якого суспільства рясніє прикладами того, як люди, інколи порушуючи цей закон, змінювали еволюційний шлях розвитку конкретного народу або навіть усього людства.

Виникнення держави, у рамках якої підставою для отримання влади виявилися вже не фізичні, розумові або інші здібності конкретної особи, а її матеріальне становище або станова приналежність, спричинило появу людей, що бажають володарювати за будь-яку ціну. У мирні часи, коли не було зовнішніх або внутріш-

ніх загроз, влада одного правителя, як правило, переходила до іншого, що обов'язково належав до відповідного стану, відносно спокійно і безболісно. Проте справдавна прагнення до панування (першості) над іншими реалізовувалося і захопленням влади найближчим оточенням правителя шляхом його фізичного усунення.

Перші прояви тероризму зафіксовані вже у стародавні часи. Історіографія цього питання дуже велика*, тому в контексті цього посібника зупинимось на найзагальніших моментах становлення та розвитку тероризму, враховуючи те, що це явище не лише достатньо тривале історично, а й зазнало відповідної еволюції.

Загальновідомо, що терористами були Марк Юній Брут і Гай Касій. Організоване і вчинене ними вбивство Цезаря (15 березня 44 р. до н. е.), диктатора і політичного могильника аристократичної Римської республіки, цілком можна визнати терористичним актом. Хоч практика убивств тиранів зародилася набагато раніше. Ще в працях старогрецьких літописців можна знайти повідомлення про політичні вбивства правителів. До такого роду вбивств можна віднести, наприклад, знищення тирана – правителя древнього міста Сарда на сході півострова Мала Азія – його охоронцем Гигесом (VII ст. до н. е.), чисельні замаху на Олександра Македонського

* Лише за останні роки з цієї проблеми опубліковано чимало праць, серед яких можна назвати: Будницький О.В. Тероризм в російском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX – начало XX вв.). – М.: РОССПЭН, 2000; Витюк В.В., Эфиров С.А. Левый экстремизм на Западе: история и современность. – М.: Наука, 1987; Жариков К.В. Тероризм и террористы: исторический справочник / под общ. ред. А.Е. Тараса. – Мн.: Харвест, 1999; История терроризма в России в документах, биографиях, исследованиях / сост. О.В. Будницкий. – Ростов-на-Дону, 1996; Кожушко Е.П. Современный терроризм: Анализ основных направлений / под общ. ред. А.Е. Тараса. – Мн.: Харвест, 2000; Кошель П.А. История российского терроризма. – М.: Голос, 1995; Кропоткин П.А. Записки революционера. – М., 1990; Лунеев В.В. Политическая преступность в России: прошлое и настоящее // Общественные науки и современность. – 1999. – № 5; Прайсмэн А.Г. Террористы и революционеры, охранники и провокаторы. – М.: РОССПЭН, 2001; Политическая полиция и политический террор в России (Вторая половина XIX – начало XX вв.: сборник документов. Серия «Первая публикация». – М.: АИРО-XX, 2001; Террор и антитеррор: покушения, взрывы, убийства / авт. – сост. Т.И. Ревяко. – Минск, 1997; Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX – начало XX вв.). – М.: РОССПЭН, 2000.

(III ст. до н. е.), змови і повстання рабів у Стародавньому Римі (419, 198, 196, 185 рр. до н. е.) і багато інших. Підтвердження давності тероризму й існування терористичних організацій деякі учені знаходять навіть у Біблії, розглядаючи як приклад перших актів тероризму покарання, які наслав на Єгипет Творець. Більше двох з половиною тисяч років тому на території Єгипту протягом майже трьох місяців було послідовно здійснено десять терористичних акцій, що іменуються «кари єгипетські» (Старий Завіт, кн. Вихід 5:12), в ході яких були застосовані біологічні, екологічні, хімічні та інші засоби масового ураження. Робилося це для залякування фараона, що тримав у рабстві єврейський етнос, але величезних жертв це коштувало й народу Єгипту.

Об'єктами «кар єгипетських» стали всі жителі і всі природні ресурси країни – вода, рослинність, урожай сільськогосподарських культур, тварини. Люди і худоба масово гинули від отруєння водою, перетвореною на кров, страждали від нашествия жаб, мух. Ураження людей, тварин, «трави польової і дерев» градом (вочевидь, блискавками) і вогнем довершила сарана, «від якої землі не було видно, поїла траву земну, всі плоди деревесні...». Останньою, десятою «стратою» стало масове винищування всіх первістків в землі єгипетській – «від первістка фараона до первістка в'язня у в'язниці і все первородне від худоби». У результаті виникла страшна картина: «Не було оселі, де не було мерця». «Жодна акція не торкнулася району Єгипту Гесем, де проживали сини Ізраїльові» (Старий Завіт, кн. Вихід 12:29-30).

У I ст. н.е. в римській Іудеї з'явилася перша з відомих нам терористичних організацій національно-релігійного спрямування – «сікарії» (від слова «сіка» – короткий кинджал), які знищували римлян і представників єврейської знаті, яка їм догоджала. Відомості про терористичну діяльність сікаріїв нечисельні і суперечливі. Зі Старого Завіту і праці Йосипа Флавія відомо, що єврейський народ терористичними методами боровся не лише з римською колонізацією, а й зі своїми сусідами. Про те, що організація сікаріїв була саме терористичною, свідчить незвичність тактики здійснення ними вбивств – світлий час доби, людне місце (найчастіше в святкові дні) і удар кинджала. Розрахунок ґрунтувався на тому, що завдяки щільності, тисняві буде неможливо побачити з боку, хто саме за-

вдав фатального удару. Акти тероризму сікарії здійснювали, переслідуючи і корисливі, і політичні цілі. Так, з політичних мотивів був знищений будинок первосвященника Ананії, знищені палаци представників династії Іродів, спалені зерносховища, виведені з ладу системи водопостачання в Єрусалимі, спалений публічний архів (щоб знищити розписки боржників)¹.

Безумовно тероризм не є «винаходом» секти сікаріїв, хоча вона першою з тих, відомості про яких дійшли до нас, почала використовувати страх і загальне залякування для досягнення своїх цілей. У ці ж часи в багатьох країнах існували різноманітні таємні організації, зокрема, в Індії діяли «душители» (здійснюючі ритуальні вбивства за допомогою шовкового шнура), в Китаї подібних таємних організацій було безліч.

Можна навести інші приклади того, як без якої-небудь військової потреби здійснювалися масові вбивства підкорених народів (руйнування в 146 р. до н.е. Карфагена, вбивство 150 тис. і перетворення на рабів ще 50 тис. його жителів, знищення афінянами в 416 р. до н.е. мешканців Мелоса, походи Чингізхана в XIII ст., Тамерлана в XIV ст. і багато інших).

Ще стародавнішою є історія окремих терористичних актів проти державних і суспільних діячів сусідніх держав. Вбивства, які сучасні кримінальні законодавства розглядають як терористичні акти, завжди були поширеним, а інколи і єдиним способом вирішення політичних, соціальних, релігійних, національних, династичних та інших проблем. Так, великою проблемою для правителів Середнього Сходу, особливо Сирії і Персії, на початку першого тисячоліття була терористична діяльність секти гашишинів (арабською «хашшашини», в Європі їх називали «ассасіни»). Гашишини (з'явилися в XI ст. і були розгромлені монголами в XIII ст.) – послідовники мусульманської течії ісмаїлітів, розправлялися з мусульманськими монархами, вважаючи, що тільки один халіф має право правити мусульманами. Для здійснення убивств гашишини використовували спеціально підготовлених федаві, від рук яких загинули сотні сановників і правителів – еміри Хімса, Дамаску,

¹ Преступники и преступления с древности до наших дней. Гангстеры, разбойники, бандиты: энциклопедия / сост. Д.А. Мамичев. – Донецк, 1997. – С. 27.

Мерагі і Мосула – в Сирії, два великих візири єгипетського халіфату, фатімідський халіф Дамір, а також хрестоносці – тірський князь Конрад, триполійський граф Раймунд Перший і багато інших. З Персії гашишини здійснювали набіги на Сирію, вбивали префектів, губернаторів, халіфів.

Разом з посяганнями на життя державних і суспільних діячів акти тероризму спрадавна знаходили своє вираження і в захопленні заручників, викраденні людей з метою викупу, в організації озброєного опору владі, в знищенні і експропріації майна, у піратстві, в організації розбійницьких банд тощо. Одні з них увійшли в історію через вдале поєднання політичної і корисливої мотивації, інші через особливу жорстокість. Так, дії Публія Клодія, народного трибуна Стародавнього Риму, що створив озброєні загони особистої охорони для боротьби з політичними супротивниками, стали першим прикладом політичного бандитизму. Маючи озброєну підтримку, Клодій втручався у державні і міжнародні справи. Через постійні провокації конфлікти в 52 р. до н. е. в Римі не були проведені вибори магістрату. Колодій використовував свої загони не лише для досягнення політичних цілей, а й для захоплення чужих земельних володінь, для вимагання грошей у багатих людей шляхом викрадення членів їх сімей¹.

Набіги розбійників під керівництвом Матерна і Булли (II ст. н. е.), що спустошували і спалювали села і міста, викрадали людей (в основному дівчат) у римських провінціях, тривалий час наводили страх на жителів, а споряджені для їх нейтралізації урядові війська були безсилі. Особливою жорстокістю відзначалися наскоки ісаврійських піратів (територія сучасної Туреччини) в IV ст. н. е. на торгові судна. Лише знищивши всіх членів команди корабля і пасажирів, вони забирали все, не грабуючи навіть предметами, що не мали певної цінності. Зафіксовані в історії акти тероризму у формі піратства часто використовувалися низкою держав для контролю морських просторів. З XVI–XVII ст. до нас дійшло чимало імен відомих морських піратів, частина з яких перебувала на державній

¹ Преступники и преступления с древности до наших дней. Гангстеры, разбойники, бандиты: энциклопедия / сост. Д.А. Мамичев. – Донецк, 1997. – С. 27.

службі королів, прем'єр-міністрів, які за допомогою піратів поповнювали державну казну. Якщо в одній державі спійманого пірата відправляли на шибеницю, то в іншій його соратника, який утік від заслуженої кари, брали під опіку. Піратство набувало статусу узаконеної діяльності ставало варіантом державного тероризму, коли одна країна без оголошення війни напала на кораблі іншої.

У XII ст. нетерпимість до будь-якого інакомислення стає постулатом західної церкви утворений католицькою церквою судово-слідчий орган він дістав назву інквізиції тисячами відправляв людей еретиків на вогнище, тисячами вони гинули в озброєних зіткненнях Лише в одній битві проти еретиків у м. Безье (1209 р.) було знищено, за свідченням сучасників, до 60 тисяч людей. В околицях цього містечка не залишилося жодної живої людини. Причому переслідування ересі і пов'язаного з ними чаклунства велося будь-якими політичними режимами і правителями: від реакційних – до європейських реформаторів. Пізніше рух еретиків в Європі частково злився з селянськими повстаннями.

У середні віки убивства політичних і суспільних діячів стали звичайним явищем не лише придворного життя, а і міждержавних відносин. Римські папи в своїх едиктах навіть легалізували убивства королів та імператорів, які вийшли з покори «Святому престолу» і відлучали їх від церкви. Так, при папі Інокентії III (1198–1216 рр.) були відлучені від церкви германський імператор, англійський і французький королі¹.

В умовах формування монархії з сильною центральною владою вбивства політичних противників зазвичай були ще і способом захисту старої родоплемінної знаті. Так, убивство князів Гліба і Бориса (перші святі російської православної церкви), вчинене у 1015 р. Святополком, мало на меті утримання влади, незаконно захопленої Святополком після смерті його дядька Володимира.

В історії немало сторінок про період кривавого правління царя Івана IV (1565–1584 рр.). Створений ним спеціальний репресивний орган (опричнина) служив інструментом для розправ з усіма не догодливими князями і боярами. Інститут опричнини вклю-

¹ Черняк Б.Б. Вековые конфликты / Б.Б. Черняк. – М.: Международные отношения, 1988. – С. 69.

чав і відповідним чином оформлену державно-ідеологічну концепцію, і спеціально створені військово-організаційні структури, за допомогою яких здійснювався терор. Тобто опричнину царя Івана IV можна розглядати як інструмент реалізації державного терору. Доказом того, що опричнина була саме органом терору, може служити їх акція відносно мешканців м. Великого Новгороду у 1570 р. Приводом для терору послужив донос про те, що мешканці нібито готуються здати місто литовському королеві. Місто було оточене, перекриті всі виходи з нього, після чого почалися масові тортури і страти городян. Мешканців міста палили вогнем і скидали у річку Волхов цілими сім'ями, де їх добивали стрільці, що плавали по річці. Услід за цими стратами, від яких загинуло 1500 осіб, Іван Грозний наказав громити всі околиці міста, знищуючи при цьому жителів селищ, їх майно і худобу.

Помста боярам, які чинили опір царській волі, набирала форм і масштабів, явно не адекватних загрози, що виходила від бояр. Вона була спрямована на превентивне залякування населення, на зниження психологічної готовності чинити опір царській волі, на придушення будь-яких самостійних кроків страхом тяжкого покарання і смерті. Болісна смерть приречених повинна була показати живим, що не лише тіло, а й душу людини буде покарано.

Перманентний терор режиму тиранії в Росії призвів майже до таких же результатів, що і навала Батия. До другої половини XVI ст. у багатьох районах країни залишилося лише від 10 до 30% населення, значна частина якого стала жертвами терору або емігрантами.

Згодом терор для залякування своїх політичних противників, для зміцнення своїх позицій застосовували інші представники верховної влади Росії. В їх арсеналі були політичні убивства. Назвати їх терористичними актами можна умовно, адже вони були лише зброєю політичних інтриг, основним (якщо не сказати єдиним) способом усунення противника в боротьбі за владу. У тих випадках, коли не вдавалося здійснити задумане вбивство державного діяча, той перебував під впливом постійного страху за своє життя, а тому у відповідь ініціював переслідування і фізичне усунення уявних і реальних політичних опонентів.

З незапам'ятних часів люди вдавалися до терористичних дій і тоді, коли їм потрібно було відповісти на насильство влади, тобто тероризм ставав засобом самозахисту пригноблених від поневолювачів.

Таким чином, за багатовікову історію людство до кінця XVII ст. нагромадило чималий досвід як творіння зла, так і опору йому. Проте в ті далекі роки терор і тероризм все-таки були своєрідним привілеєм «обраних» – можновладців і тих, хто боровся за владу. У цій боротьбі за владу не брали участь, хоча і страждали найбільше, широкі маси. Ватажки численних повстань рабів і «темного люду» ніколи не мали довгострокової програми дій, адже найчастіше повстання відбувалися спонтанно, як відповідь на спричинені приниження. Убивства рабовласників і поміщиків вчинялися з помсти за їх жорстокість, а не через те, що вони належали до відповідного класу або стану. Прагнення селян помститися за приниження людської гідності призводило до жорстокості.

Але багатовіковий досвід боротьби, що зафіксований у переказах поневолених, врешті-решт повинен був стати основою відповідного вчення, що пояснювало б причини зубожіння одних і багатства інших, а також способи їх усунення. До XVIII ст. людство, мабуть, дозріло для появи подібної теорії, яка узагальнювала б у причини і методи терористичної боротьби. Починають оформлятися і апробовуватися теоретичні напрацювання на практиці під гаслами «революційної боротьби», «звільнення пригноблених», «свободи, рівності і братерства» тощо.

У середині XVIII ст. у Західній Європі, а на початку XIX ст. і в Росії, набув розвитку революційний рух з метою змін суспільного устрою. Якщо у Західній Європі це було спричинено дефіцитом бюджету і марнотратством королівських родин, то в Росії сприяла демократизація освіти, що зробила її доступною для різночинців. До цього ж періоду належить і початок теоретичного обґрунтування тероризму, що став невід'ємною частиною ідеології революційного руху.

Перший досвід революційного масового терору пов'язаний з Великою Французькою революцією (1789–1793 рр.), реакція на яку відбувалася як зверху, так і знизу. Цей час своєрідного терору, тероризму і терористичних актів як проти зовнішнього, так і

супроти внутрішнього ворога. Мабуть, приклад більшої кількості страт, убивств за короткий проміжок часу важко знайти у світовій історії, хіба що можна порівняти тільки з Варфоломійською ніччю, коли за лічені години на релігійному ґрунті у Франції було позбавлено життя величезну кількість гугенотів. Саме Французька революція ввела в обіг і зробила хрестоматійними такі поняття, як «революційний яacobінський терор» і «контрреволюційний термідоріанський переворот» (сам переворот призвів до контрреволюційного терору).

Яcobінські революційні комітети, що склалися з найактивніших і фанатично відданих революції громадян, створювалися по всій країні і були інструментами революційного терору, а згодом і тероризму. Вони не лише послідовно проводили в своїх округах політику центру, а й самі здійснювали тиск на Конвент, змушуючи його виконувати вимоги фанатично налаштованих мас. Створений на вимогу яacobінців революційний трибунал після реорганізації у 1793 р. перетворився на постійно діючий орган революційного терору. Спрошеність і швидкість судочинства дозволяли революційному трибуналу вести цілеспрямовану, але в той же час жорстоку боротьбу з політичними противниками революційного уряду – роялістами, жирондистами, агентами іноземних держав. За неповних дев'ять місяців за вироком революційного трибуналу було страчено 2607 людей. Відверті політичні репресії яacobінців відлякували багатьох їх колишніх прихильників, негативно позначалися на їхньому авторитеті, звужували соціальну базу їхньої влади. Вожді яacobінців, по суті, вже не бачили іншого способу врятувати режим і посилити особисте становище, крім як нагнітання терору. Під тиском Робесп'єра Конвент 10 червня 1794 р. прийняв декрет «Про ворогів народу», що мав зловісні наслідки для багатьох народів світу, політики яких вирішили «скопійовати» у себе французький досвід революційної боротьби. У Франції цей закон спричинив зростання кількості страт невинних і обмовлених людей (за 48 днів було страчено 1350 осіб)¹.

¹ История государства и права зарубежных стран: учебник для вузов / под общ. ред. проф. Н.А. Крашениковой и проф. О.А. Жидкова. – М., 1999. – Ч. 2. – С. 74–76.

Через півстоліття ці ідеї своєрідним відлунням озвалися в інших країнах. 1849 р. у статті «Вбивство» один з німецьких ідеологів політичного тероризму Карл Генцген писав: «Ми проголошуємо нашим основним принципом, якому нас навчили вороги, що вбивство, чи то індивідуальне чи масове, залишається обов'язковим інструментом вирішення історичних завдань ... Якщо ми повинні зруйнувати півконтиненту і пролити море крові, щоб знищити партію варварів, нехай вас не мучить сумління. Той не справжній республіканець, хто з радістю не віддасть своє життя для знищення мільйона варварів»¹.

Тероризм від самих початків його застосування був зорієнтований на фізичне усунення з політичної арени тирана, диктатора, деспота. На другу половину XIX ст. припадає формування основ одного з різновидів анархо-тероризму, до чого був причетним В. Вейтлінг, який висунув ідею союзу робітничого класу з кримінальними елементами. Безпосереднім виразником ідей анархо-тероризму став Й. Мост – автор теорії тероризму як детонатора революції. Цього ж періоду стосується і так званий феномен С.Г. Нечаєва – безпосереднього предтечі, своєрідного «генотипу» сучасного лівого тероризму. Створений ним «Катехизис революціонера» має і тепер надзвичайно великий вплив на формування екстремістських переконань лівотерористичного середовища. Особливої уваги постать С.Г. Нечаєва заслуговує і в зв'язку з діяльністю «Народної волі», оскільки західні науковці що досліджують проблеми тероризму, нерідко намагаються подати російських народовольців попередниками сучасних терористів, підкреслюючи тим самим «російське коріння» тероризму, його «російську традицію».

Хоч і теорія і практика народовольців була у своїй основі помилковою, терор розглядався ними як крайній і вимушений засіб. Відома їхня виняткова обережність чи навіть завбачливість при виборі жертв терору на противагу нечаєвській абсолютизації терору та культу насильства. Головним водорозділом, по якому проходить розмежування між народовольцями і С.Г. Нечаєвим, все ж вважається різне ставлення до питання допустимості або недопу-

¹ Антонян Ю.М. Терроризм. Криминалистическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М., 1998. – С. 27–28.

стимості будь-яких засобів в ім'я мети. «Нечаєвська теорія «мета виправдовує засоби» – відштовхує нас». Таке принципове декларування позиції належить В. Фігнер¹. На гуманістичний характер російських народовольців звертав увагу і У. Лакбор, який навів такий приклад: Каляев не наважився кинути бомбу у кортеж великого князя Сергія Олександровича, побачивши, що в його оточені діти. Тут у цьому контексті доречний такий вислів К. Маркса: «Мета, для якої необхідні неправомірні засоби, не є правовою метою»², що акцентують увагу на суті тероризму і доцільності для терористів.

На зламі XIX і XX ст. тероризм носив локальний, прицільний характер і мав обмежені наслідки. Жертвами бойовиків, як правило, ставали конкретні представники влади. Найнебезпечнішою у той час вважалася посада лідера держави – монарха, президента або прем'єр-міністра – чинних або колишніх. У списку таких жертв – відомі у свій час VIP-персон*.

¹ Эфиров С.А. Покушение на будущее / С.А. Эфиров. – М.: Мол. гвардия, 1984. – С. 167.

² Маркс К. Дебаты о свободе печати и об опубликовании протоколов сословного собрания / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Соч., 2-е изд. – Т. 1. – С. 65.

* Наведено далеко не повний перелік перших осіб держав, убитих терористами або страчених у результаті державного терору в XX ст.: Аднан Мендерес, прем'єр-міністр Туреччини; Олександр I, король Югославії; Анастасіа Сомоса Гарсія; Ахмад-шах Масуд, лідер Північного альянсу Афганістану; Беніто Муссоліні, диктатор в Італії; Бешир Кмаель, президент Ліванської Республіки; Вільярроель, прем'єр-міністр Болівії; Зія Зіаур Рахман, президент Бангладеш; Зульф'ікар Алі Бхутто, прем'єр-міністр Пакистану; Імре Надь, прем'єр-міністр Угорщини; Інукаї, прем'єр-міністр Японії; Іон Антонеску, диктатор Румунії; Ігіатіус Ачеампонг, генерал, колишній президент Гани; Карлуш I, король Португалії; Кастільо Армас, президент Гватемали; Макото Сайто, колишній прем'єр-міністр Японії; Моріс Бішоп, прем'єр-міністр Гренади; Мохаммед Алі Раджаї, президент Ірану; Мохаммед Джавад Бахонар, прем'єр-міністр Ірану; Мохаммед Казі, президент Курдської Республіки (Ірак); Мухаммед Дауд, президент Афганістану; Мухаммед Надір-шах, король Афганістану; Наджибулла, президент Афганістану; Нго Дінь Д'єм, президент Південного В'єтнаму; Ніколає Чаушеску, президент Румунії; Пак Чжої Хі, президент Південної Кореї; Ніхат Зрім, колишній прем'єр-міністр Туреччини; Нур Мухаммед Таракі, президент Афганістану; Ортуньо Р. Барр'єнтос, президент Болівії; Патріс Лумумба, прем'єр-міністр Конго (нині Заір); Паша Талаат, великий візир Туреччини; Раджив Ганді, колишній прем'єр-міністр Індії; Рафаель Трухільйо, президент Домініканської Республіки; Рашид Караме, прем'єр-міністр Ліванської Республіки; Рене Муаввад, президент Ліванської Республі-

Наприкінці XIX ст. особливу роль у пропаганді тероризму в Європі і США відіграв Іоганн Міст, який проповідував «варварські засоби боротьби з варварською системою». Його ідея полягала в тому, що не слова, а винятково терористичні дії можуть спонукати маси до тиску на уряд. Хвиля виступів анархістів з їх «пропагандою ділом» захлснула тогочасну Західну Європу, що вселяло суспільству думку про існування міжнародної змови. Особливо активними були терористичні організації в Італії, Іспанії, Франції, Португалії і США. Жертвами анархістів стали американські президенти Маккінлі і Гарфілд, король Італії Умберто I, король Португалії Карлуш I і його син Луї Філіпп, австро-угорська імператриця Єлизабет, прем'єр-міністри Іспанії Коновас Кастильо і Хуан Прім, президент Франції Луї Карно. Було зроблено декілька невдалих замахів на Канимра Бісмарка і німецького кайзера. За даними А. Камю, тільки в 1892 р. в Європі було здійснено понад тисячу терористичних актів, а в Америці близько п'ятисот¹.

Хоча до Першої світової війни тероризм вважався головним чином зброєю «лівих», ним не нехтували і багато радикально налаштованих націоналістичних організацій – ірландські сепаратисти, сербські і македонські націонал-патріоти та інші. Убивство спадкоємця австрійського престолу ерцгерцога Фердинанда і його дружини, вчинене сербським націоналістом, стало детонатором початку Першої світової війни, що обернулася безліччю жертв і потрясінь. Постріли в Сараєво стали каталізатором такого катастрофічного, незворотного ланцюга подій, які мали своїм прямим наслідками крах імперії Габсбургів, революцію в Росії, прихід нацистів до влади в Німеччині, а відтак і Другу світову війну. Це й приклад того,

ки; Сайд Нурі, прем'єр-міністр Іраку; Сальвадор Ал'єнде, президент Чилі; Семюель Доу, президент Ліберії; Уільям Мак-Кінлі, президент США; Уільям Толберт, президент Ліберії; Улаф Пальме, прем'єр-міністр Швеції; Умберто I, король Італії; Фейсал, король Саудівської Аравії; Фредерік Акуффо, президент Гани; Хайве Рольдос, президент Екватору; Хамагуці, прем'єр-міністр Японії; Хафізулла Амін, президент Афганістану; Хосе Антоніо Ремон, президент Панами; Хуан Хосе Торрес, президент Болівії; Чальбо К. Дельгадо, президент Венесуели; Шахпур Бахтіяр, колишній прем'єр-міністр Ірану; Еррера Торріхос, колишній глава уряду Панами.

¹ Камю А. Бунтующий человек / А. Камю. – М.: Политиздат, 1990. – С. 246.

як один терористичний акт може змінити долю людства дозволяє стверджувати, що розвиток найбільших людських трагедій пов'язаний з тероризмом, хоча, звичайно, далеко не кожен терористичний акт призводить до таких наслідків.

У період між двома світовими війнами тероризм узяли на озброєння ультраправі рухи і партії. Їх ідеї і програми були недосконалі, а культурний рівень невисокий, що не дозволяло їм, зокрема фашистам, вести нормальну політичну боротьбу з опонентами. Якщо йдеться про фашистів, то на цивілізовану політичну боротьбу у них просто не залишалося часу, оскільки світ вже виходив з кризи, а це знижувало їх шанси завоювати популярність. Тому насильство виявилось для них найпростішим і ефективнішим засобом досягнення перемоги над політичними противниками. Професор Гумбель у книзі «4 роки політичних убивств» перелічив 376 терористичних актів щодо політиків, здійснених фашистами в період з листопада 1918 до листопада 1922 р.

Терористичні акти щодо відомих політичних діячів Німеччини не припинялися і згодом, адже їх організатори і виконавці у такий спосіб прагнули зміцнити владу фашистів на основі єдиної ідеології про винятковість арійської раси. На досягнення цієї мети було зорієнтовано усю державну машину, для цього працювали всі органи, організації, установи, учбові заклади, правоохоронна система. Про те, що і юриспруденція служила нацистському режиму, перетворившись на один з елементів безперервної системи залякування, свідчить та обставина, що за весь період панування нацистів за вироками судів було страчено, за різними оцінками, від 80 до 300 тисяч осіб.¹

Початок Другої світової війни був продовженням нещадної терористичної політики фашистів щодо всього людства (зрозуміло, окрім арійців). Репресії проти населення окупованих територій і партизан здійснювали не лише спеціальні підрозділи, а й армія. Керівні органи вермахту брали активну участь як у підготовці масових убивств, так і власне в їх подальшому здійсненні на окупованих територіях СРСР. Знищення фашистами тут здійснювалося

¹ Курс лекцій по політології / под ред. М.Х. Фарушкіна, О.И. Зазнаєва. – Казань, 1998. – С. 64.

для того, щоб «очистити» територію для майбутнього заселення німцями і залишити тих, хто залишився, щоб перетворити їх на покірних рабів. В інструкціях для окупаційної влади прямо вказувалося, що багато мільйонів людей є зайвими, і вони повинні або померти, або переселитися в безмежні простори за Уралом. Масове знищення населення окупованих територій не лише не піддавалося будь-яким судовим переслідуванням, а навпаки, заохочувалося, а для виконавців інструкцій служило підставою для просування по службі, отримання нагород та інших заохочень. Фашистський терор тільки на окупованій території колишнього СРСР призвів до фізичного знищення понад 14 мільйонів цивільних осіб¹.

Але Німеччина була не єдиною країною, де фашизм існував на державному рівні. На 20-ті рр. ХХ ст. припадає початок нестримного політичного терору італійських фашистів на чолі з Беніто Муссоліні, скерованого проти Сицилії, що боролася за соціальний прогрес. З призначенням Муссоліні на чолі уряду Італії (31 жовтня 1922 р.) виникла конкуренція між старою, традиційною мафією і новою, державною.² Цим пояснюється те, що хвиля терору торкнулася не лише і не стільки політичних діячів, скільки робітників і, особливо, селян. Тільки у серпні 1923 р. фашистами було скоєно 369 тяжких злочинів³.

Приблизно з середини 1924 р. сицилійській мафії оголошується війна, яка супроводжувалася терором щодо населення Італії. При цьому разом з методами середньовічної інквізиції (виривання нігтів, биття батогами, задалегідь змоченим солоною водою, та іншими видами катування) широко застосовувалися і «цивілізованіші» технології (наприклад, тортури електричним струмом). Від

¹ Антонян Ю.М. Убийства ради убийства / Ю.М. Антонян. – М.: Щит-М, 1998. – С. 40.

² Бараева Б.Н. Организованная преступная деятельность как форма предпринимательства: социологический анализ / Б.Н. Бараева // Криминология: Вчера, сегодня, завтра. Труды Санкт-Петербургского криминологического клуба. – СПб., РГПУ им. А.И. Герцена, 2002. – № 2. – С. 35.

³ Полькен К. Кто не молчит, тот должен умереть: факты против мафии / К. Полькен, Х. Сцепоник; пер. с нем. А.М. Суслова. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Мысль, 1988.

людей вимагали визнання у приналежності до мафії. Сицилійці, «викриті» як мафіозі, або засуджувалися до страти, ув'язнювалися, або в кайданах депортувалися на Лінарські острови, що були перетворені фашистам на концентраційні табори.

Усе це діялося у 20–30-х рр. ХХ ст., але ж у фашистів були попередники, які до речі використовували основні засоби освоєння Америки. Колонізатори, як захоплюючи землі і ліси накладали заборони на полювання і землеробство і винищували під цим приводом корінне населення – індіанців заганяли їх у резервації. Організована терористична діяльність злочинних угруповань в США безпосередньо пов'язується створенням у 1864 р. таємниці терористичної організації ку-клукс-клан (Ku Klux Klan), що головним чином складалася з колишніх військовослужбовців. Спочатку її осередки сформувалися на півдні США щоб у нестабільних умовах громадянської війни захищати власність і відстоювати інтереси білих громадян. Загони ку-клукс-клану, пересуваючись ночами по містах і графствах штату, без жодного приводу тероризували негритянське населення. Крім звичайних грабежів, убивств і зґвалтувань, великі групи людей піддавалися масовим катуванням.

Хоч офіційно ця організація вважалася добровільно розформованою з 1869 р., насильство, вчинюване ку-клукс-кланівцями продовжувалося до 1872 р. Цю організацію було відновлено на початку 1920-х рр., в період дії «сухого закону». Тоді набрала чинності 18-а поправка Конституції США, що забороняє виробництво, продаж або перевезення, а також ввезення або вивезення алкогольних напоїв для споживання. Саме в цей час починається запекла боротьба між злочинними угрупованнями, що прагнули отримати максимальні доходи від промислу, забороненого «сухим законом». У гангстерський арсенал, крім автоматів, кулеметів і ручних гранат, увійшли встановлювані в автомобілях вибухові пристрої, які спрацьовували після ввімкнення запалення¹.

Так чи інакше, проте американський внутрішньодержавний тероризм тієї пори не мав політичних цілей. Цього не можна сказа-

¹ Макарова Н.Н. Бандформирования всех стран мира / Н.Н. Макарова. – Мн.: Литература, 1997. – С. 153.

ти про інший, міждержавний тероризм, який виник у США після Другої світової війни. Для цього силами ЦРУ та інших спецслужб США було створено відповідну правову базу. Зокрема, у 1950 р. президент Г. Трумен підписав секретну директиву № 68, де як першочергове завдання проголошувалося встановлення бажаного для США «світового порядку». Для вирішення цього завдання директива наказувала заохочувати і підтримувати заколоти в регіонах національних інтересів США. Наступного року конгресом США приймається закон «Про взаємне забезпечення безпеки», в якому також передбачалося субсидування підривної і терористичної діяльності проти СРСР і дружніх йому країн. Із цього приводу А.Н. Трайнін писав: «Експорт терору був публічно оголошений в США державною справою і освячений законом. Тим самим він набув значення офіційно визнаного, відкрито регламентованого знаряддя зовнішньої політики США»¹. Закон цей не втратив своєї сили досі, і головним для США його результатом з'явилася ліквідація всього соціалістичного табору, а згодом і його оплоту – Радянського Союзу.

Подібно до того, як терористи-революціонери в Росії узяли на озброєння досвід Великої Французької революції, так і режим Мао Цзедуна в Китаї проводив досліді над власним народом за прикладом Леніна-Сталіна. Наслідкування було настільки послідовним, що не лише цілі ставилися однакові (лише замість колективізації – земельна реформа, замість боротьби з куркульством – боротьба проти злих землевласників, замість індустріалізації – «великий стрибок»), не лише методи були однаковими, але і кількість убитих режимом Мао Цзедуна майже дорівнювала кількості жертв більшовизму з 1949 до 1976 р. у Китаї загинуло близько 61 мільйона осіб².

Терор був єдиним засобом проведення аналогічних експериментів над власним народом і для Пол Пота, який повністю зруйнував економічну і соціальну структуру Камбоджі, ліквідував осередки культури, знищив близько трьох з восьми мільйонів населен-

¹ Трайнін А.Н. Терроризм как метод подготовки и провокации войн / А.Н. Трайнін // Советское государство и право. – 1952. – № 3. – С. 33–34.

² Великие преступления XX века. – М.: Мартин, 2000. – С. 221–225.

ня країни. Були повністю винищені народності чам і лао. Насильницькій асиміляції було піддано тринадцять етнічних груп.

У роки правління М. Х. Маріама (1977–1991 рр.) в Ефіопії також проводився «червоний терор» (1977–1978 рр.) відносно «ворогів народу», в ході якого було знищено понад 500 тисяч осіб.

Отже, у ХХ ст. істотно розширюється не лише географія тероризму, а й зростають його масштаби. Порівняно з ХІХ ст., як зазначає відомий історик Г. Мірський, воно принесло дещо нове: тероризм не лише «знизу», але й «зверху» перетворився на «державний тероризм, що доходив до концентраційних таборів і геноциду; цілеспрямований свідомий терор проти мирного населення, включаючи захоплення заручників тощо. Елементи всього цього були і раніше, але у масовому масштабі цей феномен характерний саме для ХХ ст.»¹.

Терор сильних відносно слабких і нечисленних, з одного боку, і тероризм слабких (прошарків, націй, релігій, конфесій і т. д.) відносно сильних (пригноблювачів, рабовласників, тиранів і т. д.), з іншого – дві протилежні сили, нею визначили сучасний розпорядок (політичний, релігійний, соціальний, національний і т. д.) у світі.

Однією з перших форм проявів тероризму був організований рух опору (бунт, повстання і т. д.). Ця гіпотеза визначає ту обставину, що історичне коріння тероризму не лише у глибині століть, а й проявляється практично у всіх сферах життєдіяльності людини. Тому не можна вважати, що терор і тероризм є «винаходом» сучасності або продуктом глобалізації. І терор, і тероризм, і терористичні акти супроводжують існування людства. Розширювалася географія, масштаби і форми прояву, удосконалювалися методи, вироблялися нові ідеології, використовувалися релігійні постулати, на основі яких терористи, а найчастіше ті, хто за ними стояв, добивалися політичних, корисливих та інших цілей. Терор і тероризм розвивалися і удосконалювалися паралельно з розвитком самого людства.

¹ Мирский Г. Экстремизм, терроризм и внутренние конфликты в «третьем мире» / Г. Мирский // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1988. – № 8. – С. 68–74.

1.2. Що таке тероризм?

Минуло небагато часу, як людство почало відлік нового тисячоліття ХХ ст. закарбоване в історії як час відкриття і наукових досягнень, а також двох великих кривавих війн та численних локальних військових конфліктів, як час становлення і падіння жорстоких авторитарних режимів, жертвами були мільйони людей, поглиблення суперечностей між багатими і бідними.

Здається, що це вже у минулому, і у ХХІ ст. світ увійшов у мирі та спокої.

На жаль, дійсність виявилася іншою. На місце попередніх катаклізмів прийшла нова небезпека – тероризм. Ця проблема сьогодні стала глобальною загрозою людству.

Щоб мати уявлення про це явище слід з'ясувати суть поняття «тероризм» (з латин. *teror* – страх, жах).

Вживане у дієслові «тероризувати» означає залякувати, породжувати страх вселяти страх і т.п.

У тлумачному словнику сучасної української мови дається таке трактування тероризму, терору: найгостріша форма боротьби проти політичних і класових супротивників із застосуванням насильства аж до фізичного знищення. Надмірна жорстокість стосовно кого-небудь, залякування, тероризм. Здійснювання, застосування терору, діяльність і тактика терористів¹.

У сучасній, зокрема політичній, юридичній літературі терор інтерпретується як політика залякування, насильства і розправи над політичними супротивниками, аж до фізичного його знищення.

Упродовж 50 років (з 1936 до 1986 р.), за підрахунками індійського юриста Е. Туагі, було розроблено близько 115 різноманітних варіантів визначення тероризму, перше з яких було запропоноване Лігою Націй у 1937 р. в «Конвенції по запобіганню та покаранню актів тероризму», за яким під терористичними актами розуміються «злочинні дії, що здійснюються проти іншої держави або

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Г. Бусол. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – С. 1242.

населення будь-якої держави з тим, щоб викликати страх серед окремих осіб, груп осіб або більшості населення»¹.

Індійський учений скептично поставився до принципової можливості вироблення загальноприйнятого визначення тероризму. «Існують відповідні поняття, – вважав він, – що не піддаються визначенню. До них, зокрема, належать: законний порядок, права людини, демократія і порнографія ... Навіть у випадку успіху, юридичне пояснення тероризму буде штучною конструкцією»².

Дж. Сеймовські, виступаючи на 5-й сесії Міжнародної школи з роззброєння і конфліктів в Урбіно (Італія, 12–24 серпня 1974 р.), зазначив: «Досить ймовірно, що ми ніколи не знайдемо юридичного критерію для тероризму, як ми не знайшли його для хуліганства. Існує крадіжка, вбивство, підпал, викрадення, тероризм же з точки зору юриста, – тавтологія»³.

Інший напрям – пошук шляхів щодо вироблення єдиної всеохопної конвенції присвяченої боротьбі з міжнародним тероризмом, передбачає, природно, і розробку відповідного єдиного визначення тероризму. На думку У. Лакьора, досягти цього в найближчій перспективі досить проблематично, що однак не повинно слугувати перешкодою для комплексного дослідження проблем тероризму. «Будь-яке визначення тероризму, – вважав учений, – неповне з огляду на складності та неоднозначності самого явища»⁴. «Всі визнають, що тероризм – небезпечний феномен, – зазначалося на конференції «Тероризм і міжнародне право», що проходила в Сан-Ремо 1988 р., – однак різні держави вкладають різний зміст у це поняття... Дуже складно засуджувати тероризм, коли саме вживання цього терміну передбачає політичний вибір»⁵.

¹ Цит. за: Поспелов Б.В. Идеология «левого» радикализма в Японии и ее социально-классовая роль / Б.В. Поспелов // Ежегодник «Япония», 1975. – М.: Наука, 1976. – С. 119.

² Цит. за: Поспелов Б.В. Идеология «левого» радикализма в Японии и ее социально-классовая роль / Б.В. Поспелов // Ежегодник «Япония», 1975. – М.: Наука, 1976. – С. 119.

³ International terrorism and World security / Carlton O.L.: Helm, 1975. – P. 71.

⁴ Laquer W. Terrorism / W. Laquer. – L.: Micheael Joseph, 1977. – P. 92.

⁵ Patrnocic J., Meriboute Z. Terrorism and International Law. San-Remo: Internal. Institute of Humanitarian Law, 1986. – P. 1.

На конференції проголошувалася необхідність пошуку нових концептуальних рамок для аналізу тероризму як засобу міжнародної політики.

Та незважаючи на виняткову складність питання та певний песимізм окремих терорологів, вважаємо, що зусилля, спрямовані на вироблення загальноприйнятого понятійного апарату дослідження проблем тероризму виправдані, оскільки поряд із полегшенням суто дослідницької роботи, вони сприяли б досягненню єдиного підходу до з'ясування питань протидії тероризмові, що є необхідною умовою успіху у справі викоринення тероризму із життя світового співтовариства.

Термін «тероризм», «терор» набули широкого вжитку з часів Великої Французької революції, під час якої панував яacobинський терор. Досі нема чіткої загальноприйнятої дефініції цих понять. Тероризмом В. Вітюк та С. Ефіров вважали дії опозиційних організацій, що практикували політичні вбивства, та тактику, а поняття «терор» закріпилося за репресивними діями держави¹. Як зазначають ці науковці, склалася тенденція вживати ці терміни з урахуванням конкретного контексту. Поняття «терористичний акт» набуває особливого значення в юридичному лексиконі особливо у зв'язку з виробленням правових заходів щодо боротьби з терористичною діяльністю.

Принципово інший взаємозв'язок основних понять пропонують І. Бліщенко та М. Жданов. «Терор, – зазначають вони, – використовується як метод насильства, у той час як тероризм виступає як застосування цього методу шляхом індивідуальних терористичних актів»².

Донедавна практично паралельно з тероризмом у літературі вживався термін «екстремізм». Подібна підміна навряд чи допустима, оскільки близькість термінів не означає їх адекватність. У словнику дається таке пояснення: «Екстремізм» від лат. *extremus* – (крайній) – схильність до крайніх поглядів і методів (переважно в

¹ Вітюк В.В. «Левый» терроризм на Западе: история и современность / В.В. Витюк, С.А. Эфиров. – М.: Наука, 1987. – С. 221.

² Blishehenko I. Terrorism and International Law / I. Blishehenko, N. Zdanov. – М.: Progress Publishers, 1984. – P. 39.

політиці)»¹. Тобто екстремізм – явище ширше і багатозначніше, ніж тероризм, що є переважно крайньою формою, логічним, але не обов'язковим розвитком екстремізму. Протягом останніх років набули поширення термін «міжнародний тероризм», дещо рідше, але використовується термін «транснаціональний тероризм». Науковці намагаються вказати на найсуттєвіші риси тероризму, формуючи найрізноманітніші варіанти визначення цього поняття. Так, Лакьор пише: «Тероризм зазвичай означає приховане використання насильства відповідною групою для досягнення політичної мети, як правило він спрямований проти влади, рідше проти інших груп, класів або партій»². Інший відомий американський тероролог Є. Александер визначає тероризм як «загрозу застосування або застосування сили для досягнення політичної мети шляхом усунення, примушування або погрози такого»³.

Д. Джавіц та А. Рібікофф пропонують таке визначення: «Тероризм включає, але не обмежується, продуманим використанням насильства або погрози насильством для досягнення політичної мети шляхом залякування і примушування»⁴.

На міжнародній конференції з питань боротьби з тероризмом, що відбулася у липні 1979 р. у Єрусалимі, тероризм був охарактеризований як попередньо сплановані систематичні вбивства, нанесення тілесних ушкоджень і створення загрози ні в чому не винним людям для їх залякування з метою досягнення певних політичних цілей.

Наведеним прикладам визначення тероризму, безсумнівно, притаманна певна односторонність та обмеженість. Однак їх автори, на нашу думку, виділяють декілька найсуттєвіших ознак міжнародного тероризму. Насамперед, не викликає сумніву, що обов'язковим атрибутом сучасного тероризму виступає політичне мотивування, тобто наявність політичних цілей. Тому не будемо

¹ Словник іншомовних слів / уклад. Є.М. Морозов. – К.: Наукова думка, 2000. – С. 194.

² Laquer W. Terrorism / W. Laquer. – L.: Micheael Joseph, 1977. – P. 79.

³ Terrorism: Theory and practice / Alexander Y. – Boulder: Westview press, 1979. – P. 4.

⁴ Див.: Beichman A. A war without end / A. Beichman // Quadrant Sydney. – 1978. – Vol. 22. – № 7.

спеціально виокремлювати термін «політичний тероризм». Це дуже важливий момент, оскільки саме тут проходить одна із зовнішньо розрізняваних граней між діяльністю терористів і кримінальних злочинців, оскільки арсенал засобів, що використовується і тими й іншими, досить часто один і той же: пограбування банків, захоплення заручників, викрадення засобів сполучення, вбивства тощо. Тому для розмежування цих двох понять необхідно виходити перш за все із мети та мотивів насильницьких акцій. У деяких випадках важливу роль відіграє і вибір об'єкта терористичних дій. Якщо при здійсненні подібної операції, що поєднується з отриманням грошей, для злочинців отримання грошей – самоціль і результат, то для терориста це, як правило, носить проміжний характер, оскільки гроші необхідні винятково для реалізації тих або інших політичних проєктів. Здійснюючи терористичний акт, терорист, насамперед, намагається досягти максимального розголосу (публіситі), що є чи не найголовнішою метою терористичного акту, кримінальний злочинець, навпаки, ніколи не афішує своєї діяльності.

Політичне підґрунтя тероризму полягає також у тому, що будь-який терористичний акт так чи інакше пов'язаний з політичною системою, яку він зрештою намагається або розхитати, або зміцнити, для кримінального злочинця ж вплив його діяльності на політичну систему не відіграє суттєвої ролі, оскільки він намагається досягти лише суто своєї корисливої мети. До того ж кримінальні злочинці намагаються не посягати на основи суспільства, в рамках якого вони тільки й можуть здійснювати свою злочинну діяльність.

Слід також відзначити, що окремі випадки втягнення злочинців у терористичну діяльність, а також маскування злочинців під терористів не можуть докорінно впливати на принципові розбіжності між ними.

Інший негативний компонент сучасного тероризму, що відзначається практично усіма науковцями, – наявність елементів залякування, намагання створити соціальну і психологічну атмосферу страху, залякування або уряду, або представників тих чи інших соціальних прошарків, груп, партій, або населення загалом. У цьому, зокрема, полягає принципова відмінність тероризму від поодиноких політичних убивств.

Дехто із зарубіжних науковців відносить цю функцію тероризму до розряду цілей, однак, якщо і розглядати її як кінцеву мету, то винятково як опосередковану, проміжну, адже залякування слугує засобом досягнення набагато далекоглядніших цілей. В політичному тероризмі, – зазначає польський тероролог Л. Бернард, – наслідки акцій, що проводяться служать лише відповідним пунктом для реалізації ширших політичних завдань. Тероризм – це, насамперед, маніпулювання страхом. Відзначаючи виключне значення в тероризмі стратегії залякування, Б. Дженкінс підкреслює, що страх – це запланований, передбачуваний результат, а не побічний продукт тероризму. Характерно, що атмосфера страху – найнеобхідніший елемент практично всіх різновидів тероризму, і вдаються до неї терористи всіх мастей і відтінків. Однак, напевно, найповніше та найрезультативніше ця функція терору спрацьовує при державному тероризмі. Без системи тотального залякування просто неможливе функціонування апарату державного примусу. «Тероризм, – вважає П. Уїлкінсон, – має свою специфіку, котра відрізняє його від інших форм насильства. Він виходить із постулату: ніхто не вільний від вини»¹.

«Терорист, – зазначає В. Сміт, – намагається нав'язати страх, що будь-який дипломат може піддатися нападу, будь-який літак може бути викраденим, будь-який громадянин ... може бути вбитим або пораненим»². Зневага до людського життя, абсолютна невинуватість і непередбачуваність жертв – елементи соціально-психологічного клімату залякування. Створюючи загрозу для життя будь-якої людини, тероризм відмовляє людині в її основному праві – праві на життя.

Особливої небезпеки сучасний тероризм набув і в силу того, що, вийшовши за національні рамки, перетворився на елемент міжнародних відносин, став загрозою не лише для життя окремої людини, а й для міжнародного миру, порядку та стабільності. Якщо

¹ Wilkinson P. Terrorism versus liberal democracy: The problem of response / P. Wilkinson // The new terrorism: For the Institute for the Study of conflict / Gutteridge W.L.: Mansell, 1986. – P. 3.

² Smith W. International Terrorism / W. Smith // Yearbook of World Affairs, 1977. – Bd. 31. – P. 139.

феномен власне тероризму являє собою надзвичайно складне явище, що зачіпає майже всі сфери соціально-політичного життя суспільства, то міжнародний тероризм ніби «поглиблюється» залученням міжнародного елемента і впливає вже на всю систему міжнародних відносин загалом.

Вважаємо за доцільне зупинитись на розгляді специфічних особливостей трактування цих понять офіційними інститутами США – країни, яка винятково-болісно сприймає тероризм, на які націлені зловісні наміри міжнародних терористичних організацій, котрим вдалось завдати цій країні відчутних ударів. Отже, ЦРУ визначає терор, тероризм як погрозу застосування чи саме застосування насильства з політичною метою окремими особами чи групою осіб які діють за або проти існуючого в країні уряду, коли такі дії спрямовані на те, щоб нанести удар чи залякати численні групи, ніж безпосередня жертва, щодо якої було застосовано насильство.

Від цього дещо відрізняється формулювання ФБР, за яким тероризм – протизаконне застосування сил проти осіб чи власності, щоб залякати чи примусити уряд, цивільне населення чи будь-якого сегмента для досягнення політичних і соціальних цілей.

Для Пентагону визначальне таке розуміння: тероризм – протиправне застосування сили чи насильства революційною організацією проти індивідів або власності з метою справити тиск чи залякати уряд або суспільство нерідко в політичних чи ідеологічних цілях. Дипломатичне відомство (Держдепартамент) США розглядає тероризм як навмисне, політично мотивоване насильство, спрямоване проти невійськових цілей субнаціональними групами чи тайними агентами держави.

У регламенті армії США № 190-52 записано: акт тероризму – вибіркове застосування насильства чи погрози насильством, яке застосоване в політичних, релігійних чи ідеологічних цілях¹.

Як бачимо, переважно у наведених визначеннях підкреслюються політичні цілі вчинення актів тероризму, приписуються йому винятково політичні мотиви.

¹ Див.: Ліпкан В.А. Боротьба з тероризмом / В.А. Ліпкан, Д.Й. Никифорчук, М.М. Руденко. – К.: Знання України, 2002. – С. 21.

Однак, останнім часом він еволюціонував, набув різних форм і проявів, зокрема почали розвиватися економічний, релігійний, націоналістичний, кібернетичний та кримінальний види тероризму.

Тому науковці почали крізь призму цих трансформацій де-що інакше визначати поняття «тероризм». Ось приклади такого підходу.

Секція з тероризму підрозділу кримінальних розслідувань американського Центру досліджень та аналізу терористичних інцидентів ще 1983 р. пропонувала визнавати такі терористичні дії, як акт насильства або небезпечний для людського життя акт, що порушує кримінальні закони США чи будь-якої іншої держави і спрямований на залякування, справляння тиску на уряд, цивільне населення чи його частину, заради здійснення політичних чи соціальних цілей.

У доповіді П'ятого конгресу ООН щодо попередження злочинності та поведження з правопорушниками вказується, що тортури і тероризм – дві сторони одного і того ж зла, яке втілюється шляхом застосування насильства з метою примусити людей під страхом страждань або смерті підкоритися волі державного апарату, окремих осіб чи групи осіб.

У резолюції шостого Комітету Генеральної асамблеї ООН у 1976 р. зазначено, що акт насильства розглядається як терористичний в тому випадку, коли його психологічний ефект зворотно пропорційний його дійсним фізичним результатам. Отже, йдеться вже про психологічний вплив на третіх осіб.

Модельний закон «Про боротьбу з тероризмом», прийнятий Міжпарламентським комітетом Республіки Беларусь, Республіки Казахстан, Киргизької Республіки і Російської Федерації 16 червня 1998 р, визначає поняття тероризму як здійснення вибуху, підпалу чи інших дій, що створюють небезпеку загибелі людей, нанесення значної майнової шкоди або настання інших суспільно небезпечних наслідків, що вчинені організованою чи неорганізованою групою осіб з метою завдання шкоди суспільній безпеці, залякування чи примусу діями чи погрозами державних органів, міжнародних, комерційних, суспільних чи інших організацій, осіб чи групи осіб з метою відмови ними від тієї чи іншої дії в інтересах терористів чи

терористичних організацій, а також перешкоджання політичній чи іншій суспільній діяльності¹.

Кримінальний кодекс Російської Федерації тероризм трактує як «здійснення вибуху, підпалу або інших дій, що створюють небезпеку загибелі людей, спричинення значної майнової шкоди, або настання інших суспільно небезпечних наслідків, якщо ці дії здійснені з метою порушення суспільної безпеки, залякування населення, або впливу на ухвалення рішень органами влади, а також загроза здійснення вказаних дій, з тією ж метою»².

Запропоновано низку доктринальних визначень поняття «тероризм». Їх зміст досить глибоко розкрито у працях В.А. Ліпкана та інших учених³.

На деякі з них звернемо увагу. Так, Ф. Аречага називає тероризмом терористичні акти, які самі по собі становлять традиційні форми загальнокримінальних злочинів, але вчиняються умисно з метою викликати паніку, безлад і терор в організованому суспільстві, зруйнувати громадський порядок, паралізувати протидію терору з боку громадськості та інтенсифікувати біди та страждання суспільства. У цьому визначенні підкреслено таку важливу ознаку тероризму, як паралізування протидії терору з боку громадськості, тобто терористи впливають не тільки на пересічних громадян та осіб, щодо яких висуваються певні вимоги, а й на уповноважені державні органи, що покликані вести безпосередню боротьбу з тероризмом.

Дещо спрощено С. Розен і Р. Франк зводять тероризм до погроз насильством, індивідуальних актів насильства чи кампанії на-

¹ Див.: Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_a29

² Основные кодексы и законы Российской Федерации. – 2-е изд. – СПб.: Весь, 2002. – С. 891.

³ Див.: Ліпкан В.А. Боротьба з тероризмом / В.А. Ліпкан, Д.Й. Никифчук, М.М. Руденко. – С. 23; Ліпкан В.А. Тероризм: юридична дефініція та зміст / В.А. Ліпкан // Тероризм і боротьба з ним. Президенту України, Верховній Раді України, Уряду України, органам центральної та місцевої виконавчої влади. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників: міжвідомчий науковий збірник / під ред. А.І. Комарової, Ю.В. Землянського, В.О. Євдокимова, М.О. Потєбенька, М.В. Джиги, С.В. Ківалова, Ю.А. Кармазіна, Ю.П. Соловкова, О.О. Крикуна. – К., 2000. – Т. 19(1). – С. 50–86.

сильства, що мають на меті, передусім, нав'язати поступово страх – тероризувати.

На думку російського криміналіста І.І. Карпеця, тероризм – міжнародна або внутрішньодержавна, але яка має міжнародний (тобто охоплює дві і більше держави) характер, організаційна та інша діяльність, спрямована на створення спеціальних організацій та груп для вчинення вбивств та замаху на вбивства, нанесення тілесних ушкоджень, застосування насильства і захоплення людей як заручників з метою отримання викупу, насильницького позбавлення особи свободи, поєданого з глуфом над нею, застосування тортур, шантажу і т. ін.; тероризм може супроводжуватися руйнуванням та пограбуванням житлових приміщень, будівель та інших об'єктів. Мета тероризму – нанесення шкоди демократичним та прогресивним соціальним перетворенням; залякування людей; насильство над людьми і фізичне знищення на догоду реакційним поглядам та ідеологіям фашистського, расистського, анархістського або військово-бюрократичного толку; отримання кримінально-злочинними елементами чи організаціями, групами, особами, що їм протегують, матеріальної та іншої вигоди.

Слід підкреслити, що і в Україні стан наукових розробок з проблем тероризму набуває позитивної динаміки завдяки дослідженням. Вивченням проблем тероризму присвячено праці таких науковців, як В.Ф. Антипенко, О.П. Богданов, В.О. Глушков, В.П. Ємельянов, В.В. Колосков, В.В. Крутов, А.М. Кузьменко, М.Г. Любинський, С.М. Мохончук, В.А. Ліпкан, Д.Й. Никифорчук, М.М. Руденко та ін. Кожен з них по-різному підходить до висвітлення питань протидії тероризмові, аналізує різні рівні, форми прояву, аспекти цього явища. Дехто з них теж запропонував ряд визначень цього явища. Наприклад, В.Ф. Антипенко ідентифікує тероризм як засіб застосування насильства для впливу шляхом залякування на недоторканість національних та наднаціональних інститутів, що уже призводить до невинних жертв, чи суспільно небезпечних суспільно-небезпечних наслідків, або являє собою загрозу їх настання.

В.А. Ліпкан пропонує розглядати тероризм у широкому та вузькому розумінні. Так, у першому негативне соціально-правове явище, обумовлене соціальними, політичними та економічними

чинниками, яке характеризується згуртуванням агресивно налаштованих прошарків організованої злочинності з розподілом на ієрархічні рівні і виокремленням лідерів, що не беруть участі у вчиненні терористичних актів, але здійснюють ідеологічні, управлінські та організаційні функції; сукупністю складних, широкомасштабних кримінальних видів діяльності, що здійснюються організаціями, групами, особами публічно із застосуванням або погрозою застосування насильства, з метою впливу на прийняття державою, міжнародною організацією, фізичною чи юридичною особами будь-якого рішення чи утримання від нього, спрямованого на дезорганізацію суспільства, залякування ширшої групи осіб, ніж безпосередні жертви, створення умов що унеможливити протидію громадськості соціальному контролю, у тому числі з використанням корумпованих зв'язків, нехтування будь-якими законами і правилами людського співіснування, нівелювання життя окремої людини, пропозицію єдино можливого засобу розв'язання посталих проблем для кращого маніпулювання і досягнення повного контролю над суспільством.

У вузькому як негативне соціальне явище, обумовлене соціальними, політичними та економічними чинниками, що полягає у застосуванні чи погрозі застосування насильства або інших загальнонебезпечних дій особою або групою осіб, які прагнуть шляхом залякування і примусу досягти певних соціальних змін у власних інтересах¹.

В.С. Зеленецький та В.П. Ємельянов розглядають тероризм як діяння, що існує у трьох рівнях розуміння: тероризм у вузькому (висланому) розумінні; тероризм у широкому розумінні та тероризм у найбільш широкому розумінні². Визначивши чотири взаємозалежні ознаки, науковці запропонували розглядати тероризм у вузькому (власному) розумінні – як загальнонебезпечні діяння, спрямовані на залякування населення з метою спонукання держави,

¹ Ліпкан В.А. Тероризм і національна безпека України / В.А. Ліпкан. – К.: Знання, 2000. – С. 46–47.

² Див.: Проблеми систематизації та комплексного розвитку анти терористичного законодавства України: монографія / [кол. авт.: В.С. Зеленецький, В.П. Ємельянов, В.Я. Настюк та ін.]; за заг. ред. В.С. Зеленецького та В.П. Ємельянова. – Х.: Право, 2008. – С. 7.

міжнародної організації, фізичної чи юридичної особи чи групи осіб до вчинення або відмови від вчинення якихось дій¹.

Отже, ті чи інші визначення поняття «тероризм» зводяться до низки базових констатацій. Викладемо їх узагальнено.

По-перше, більшість науковців ототожнює тероризм з насильством, але трактують його досить обмежено: як загрозу або використання сили для спричинення фізичної шкоди окремій особі або групі осіб – на відміну від використання цього терміна в широкому сенсі як позбавлення волі і порушення прав людини. Останнє найбільш поширене. Так, за кримінальним законодавством Франції терористичні акти становлять умисні посягання на життя та недоторканність людини, викрадання або незаконне утримання людини в закритому приміщенні, а також викрадення літака тощо².

По-друге, поширене формулювання. Тероризм – використання сили з політичною метою, специфічна форма насильства. Таке трактування тероризму підтримує більшість фахівців, це дозволяє відрізнити його від інших злочинів. Слід відзначити, що не так давно з'явився і такий термін, як кримінальний тероризм – здійснення терористичних акцій кримінальними елементами, наприклад мафією, з метою добитися певних поступок від влади, залякати її представників, населення і т.д. Особливе розповсюдження тероризму такий вид отримав останніми роками, зокрема в Колумбії. Вважаємо, що значне поширення терористичної практики на теренах колишнього СРСР навряд чи зможе уникнути типового кримінального напрямку. Передісторія розвитку нової хвилі тероризму включає війну в Афганістані з її наслідками, пожвавлення націоналістичних і анархічних настроїв, пов'язаних з бажанням застосування у відповідних умовах озброєного насильства, бойові дії в Чечні з й на інших північнокавказьких територіях, а також поява десятків тисяч соціально дезадаптованих, етично деформованих, таких, що розча-

¹ Див.: Проблеми систематизації та комплексного розвитку антитерористичного законодавства України: монографія / [кол. авт.: В.С. Зеленецький, В.П. Ємельянов, В.Я. Настюк та ін.]; за заг. ред. В.С. Зеленецького та В.П. Ємельянова. – Х.: Право, 2008. – С. 10.

² Див.: Киреев М.П. Терроризм на воздушном транспорте: анализ и проблема регулирования / М.П. Киреев // Проблемы обеспечения личной безопасности граждан. Труды Академии МВД России. – М., 1995. – С. 102–103.

рувалися, розлючених молодих людей, що засвоїли звичку в конфліктних ситуаціях негайно братися за зброю, якою перенасичені не тільки тіньові ринки, а й цілком легальні структури.

По-третє, усі науковці у визначенні такого поняття особливо наголошують на домінантній ролі терористичної акції, яка, крім спричинення безпосередньої шкоди жертвам, розрахована на певний психологічний ефект – посяяти страх, створити загрозу великій кількості осіб (пригадаємо події вересня 1999 р. в Москві), тобто покликана саме тероризувати; викликати суспільний резонанс, що створює в суспільстві відчуття всемогутності терористів, беззахисності кожної людини і безсилля влади. Одночасно терористи нерідко прагнуть добитися широкої самореклами, використовуючи численні засоби масової інформації, ласі до сенсації.

По-четверте, справедливо відзначаючи, що тероризм – особливий метод боротьби, тому належність тієї чи іншої акції до категорії терористичних повинна визначитися на підставі типу дії, а не залежно від особи злочинця чи мотивів злочину. Врахування у дефініціях поняття цієї обставини дозволяє науковцям підкреслити велику соціальну небезпеку тероризму, як відверто жорстоку, цілеспрямовану форму терору.

У цьому сенсі поняття «тероризму» тісно переплітається з такими однорідними поняттями, як геноцид, агресія, анексія, війна, революція повстанська та партизанська боротьба, національно-визвольний рух, репресія, анархізм, расизм, апартеїд, фашизм, вандалізм. Кожне з них має як свої власні, так і схожі з тероризмом ознаки, і цілком можуть розглядатися як одна із форм здійснення терору. Коротко охарактеризуємо їх.

Геноцид (гр. *genos* – рід, і лат. *caedere* убивати, буквально «знищення роду, племені») – дії, вчинені з наміром знищити (повністю або частково) будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу з певних мотивів. Це знищення може відбуватися як у відкритій (фізичне знищення), так і в завуальованій формі, тобто створенні певних умов, розрахованих на запобігання народженню дітей. Використовуючи усталене визначення геноциду, окреслимо ознаки, що відрізняють його від тероризму, а саме:

а) геноцид є селективним, в той час як при тероризмі немає мети ліквідувати ту чи іншу соціальну групу, бо тероризм є інди-

ферентним до жертв, і знищення тих чи інших груп осіб є лише засобом впливу на третіх осіб, які повинні вчинити або утриматися від вчинення тих чи інших дій;

б) при геноциді повністю або частково знищується об'єкт впливу, тобто знищення є кінцевою метою, у разі знищення об'єкта впливу терористами їм вже не буде на кого впливати, а отже, кінцевою метою тероризму не може бути тотальне знищення об'єкта.

Агресія – поняття, яке інколи ототожнюється з тероризмом: йдеться про застосування збройної сили однією державою (групою держав) проти суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності іншої держави або народу (нації). З цього випливає відмінність агресії від тероризму: при агресії чітко вказаний суб'єкт – держава, при тероризмі ж суб'єктом можуть бути певні організації, а також фізичні особи; об'єктом агресії може бути лише інша держава, а при тероризмі – невизначене коло осіб не тільки за межами, й всередині держави, котрі не в змозі себе захистити. Мета агресії полягає у захопленні території іншої держави, ліквідації незалежності тощо, тобто посягання вчинюється на найважливіші інститути держави, в той час як метою тероризму є примушення до виконання чи невиконання певних вимог злочинців. Ще одна відмінність полягає у тому, що тероризм – демонстративний злочин, який може вчинюватися для привернення уваги до певної проблеми, натомість агресія має чисто предметний характер і спрямована проти суверенітету, територіальної недоторканості та політичної незалежності.

Анексія – один з різновидів агресії, насильницьке приєднання (захоплення) державою території іншої держави чи народності, а також насильницьке утримання народності в межах чужої держави. Відмінності анексії від тероризму такі ж як і агресії, з урахуванням тільки тієї особливості, що анексія є вужче поняття, яке стосується лише протиправного захоплення території. При тероризмі такої мети взагалі нема, бо тероризм спрямований на створення стану пригніченості, занепокоєності в суспільстві, а не на позбавлення території певної держави.

Війна – дуже тісно пов'язано з поняттям «агресія». Війна визначається як стан, у якому держави застосовують одна проти одної усі форми тиску з дотриманням дії законів та звичаїв ведення вій-

ськових дій. Війна де-юре спрямована проти рівних (звичайно, що де-факто трапляється, коли набагато сильна держава здійснює напад на слабшу), тероризм – проти беззахисних.

Тероризм нерідко називають «війною ХХ ст.». «Технологічний розвиток, що досягнув непередбачуваного рівня у військовій сфері, – зазначає єгипетський політолог М. Сід-Ахмед, – призвів до того, що війна у класичному розумінні цього слова стала неможливою, якщо не абсурдною. Оскільки абсурдність війни не означає закінчення конфлікту, то боротьба тепер загрожує прийняти інші форми. Зі специфічної точки зору тероризм може розглядатися як продовження війни, а не лише політики іншими засобами»¹. Показово, що в дискусії на ХХХХ сесії Комісії міжнародного права при обговоренні проекту Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства тероризм у контексті поняття «втручання» кваліфікувався як «побічна форма воєнних дій»².

Тероризм дійсно пов'язаний з війною та мілітаризмом багатьма нитками. Війна для терористів, як вважають і бажана мета, і засіб, і досить добре моральне алібі. З одного боку, діє фактор органічного потягу групового тероризму до війни (війна як передумова революції тощо), з іншого – безсумнівно, зростає привабливість тероризму і для держав, і для спецслужб, що стоять за їх спиною. Тероризм все більше набуває рис «неконституційних» воєнних дій. «Політичний тероризм, – пише П. Уїлкінсон, – може бути коротко охарактеризований як специфічна форма прихованих, неоголошених і неконвенційних воєнних дій, що проводяться без будь-яких гуманітарних обмежень або правил»³.

Війна і тероризм, – зазначає С. Ефіров, – мають одну фундаментальну загальну рису – намагання досягти відповідних політич-

¹ Terrorism and National Liberation: Proceedings of the International conference on the questions on terrorism / Н. Кöchler. – N. Y.: IPO, 1988. – P. 101.

² Проект Кодекса преступлений против мира и безопасности человека // Доклад Комиссии междунар. права о работе ее сороковой сессии 9 мая – 29 июля 1988 г., ГА ООН. – Офиц. отч. 43-я сес., доп. № 10 (А. 43110). – С. 121.

³ Wilkinson P. Terrorism versus liberal democracy: The problem of response / P. Wilkinson // The new terrorism: For the Institute for the Study of conflict / Guttridge W.L.: Mansell, 1986. – P. 3.

них цілей будь-якими засобами, будь-якими методами, крім тих, які розглядаються як «невигідні»¹.

Політика тероризму може здійснюватися як у воєнний, так і в мирний час. Якщо здійснення терористичних актів у воєнний час карається (існує ряд норм, що забороняють їх), а пряме застосування воєнної сили самою державою проти іншої держави кваліфікується як агресія, то найменш охопленими нормотворчою діяльністю залишаються терористичні акти, що вчиняються владою будь-якої держави проти іншої держави у мирний час, що також збільшує привабливість політики тероризму як заміни прямих воєнних дій.

«Час класичних воєн пройшов, – уважає Я. Шрейбер, – тероризм і є «нормальною» війною нашого часу». Така надто категорична заява має раціональне зерно, оскільки при сучасній розстановці світових сил, рівні технологій і воєнно-стратегічному паритеті, потенційна можливість комусь одному отримати перемогу у ядерній війні зведена до нуля. Ядерна зброя перетворилася скоріше в політичну зброю і вийшла за рамки традиційних засобів ведення війни. Небезпека переростання відкритих воєнних дій в ядерну катастрофу, на думку багатьох аналітиків, відводить тероризму роль однієї із форм воєнних дій. «Тероризм нині, – вважає Л. Бонанате, – виступає однією із можливих альтернатив звичайним формам війни, «обмеженої не стільки намаганням країн до співпраці, скільки загрозою термоядерної війни, з одного боку, та всезростаючим міждержавним контролем, з іншого»².

Подібну думку висловлює багато західних науковців тероризму. Так, О'Белленс зазначає, що тероризм, який «розвивається і розповсюджується під парасолькою атомного глухого кута», починає справляти все більший вплив на зміни світового балансу сил. «Тероризм, політично обґрунтований, добре спланований і розумно спрямований, – пише він, – може виступити у ролі заміни засобів створення ситуації домінування, якого в нормальній обстановці

¹ Эфиров С.А. Покушение на будущее / С.А. Эфиров. – М.: Мол. гвардия, 1984. – 204 с.

² Bonanate L. Terrorism and International Analysis / L. Bonanate // Terrorism: an International Journal. – 1979. – Vol. 3. – № 1–2. – P. 53.

можна досягти лише шляхом використання регулярних військових сил». Масштаби тероризму в подібному контексті, вважає автор, істотно зростають. Тероризованими можуть бути цілі нації, уряди і народи. Такі акції, як викрадення, захоплення заручників тощо О'Белленс розцінює як мікропрояв тероризму, потенційно здатного на значно більше¹. Крім того, необхідно враховувати відносну дешевизну терористичних акцій порівняно з регулярними воєнними діями.

Однак, все ж видається, що в основі надання переваги привабливості тероризму як «заміннику воєнних дій» лежать широкі можливості маніпулювання ним з метою досягнення тих або інших політичних цілей.

Революція – поняття, що визначає докорінний переворот у житті суспільства, який призводить до ліквідації віджилого суспільного ладу і утвердження нового, прогресивнішого. Революція нерідко супроводжується терором. Вирішення проблем здійснюється шляхом застосування прямого насильства.

Характерні відмінності цих понять полягають у тому що:

по-перше, революція – справедливий вплив на уряд з метою утвердження нового, прогресивного суспільного ладу, а тероризм є застосуванням насильства або погрози його застосування для задоволення цілей певних груп чи об'єднань злочинних елементів, тобто будь-який вплив при тероризмі є незаконний;

по-друге, революція має сталі корені у суспільному середовищі, а тероризм – ні;

по-третє, революція – дієве втілення думки більшості населення у життя, а тероризм підпорядкований лише інтересам групи зловмисників;

по-четверте, рушійними силами, фундаментом революції є певні соціальні верстви населення, а терористи не мають такого фундаменту;

по-п'яте, при національно-визвольній революції боротьба спрямована на визволення народу від іноземного панування та за-

¹ O'Balance. Terrorism: The new growth form of warfare // International terrorism in the contemporary world / Livingstone M., Kress L., Wanek M.L., 1978. – P. 415–416.

войовування національної незалежності, а при тероризмі особи намагаються досягти власних цілей.

У цьому ж контексті слід підходити до розгляду споріднених понять «повстанська боротьба», «партизанська боротьба». Повстанська боротьба визначається як масовий виступ, а партизанська збройна народна боротьба проти іноземних загарбників, що проводиться самостійно діючими загонами, які знищують у тилу ворога його живу силу і техніку. Характерною рисою цієї боротьби є те, що партизани не тільки виразники інтересів народу, а представляють його у партизанських загонах; тоді як вчинення тероризму не може відображає інтереси народу.

Одна з основних перешкод, на яку наштовхується міжнародне співтовариство у цьому питанні, провести розмежування між такими поняттями, як «тероризм» і «національно-визвольна боротьба». Необхідно мати на увазі, що застосування останнього поняття нині досить умовне.

Як було визнано ООН, народи, які борються проти колоніального гніту і ворожої окупації, проти расистських режимів, здійснюючи своє право на самовизначення, мають право використовувати силу для досягнення своїх цілей в рамках міжнародного гуманітарного права. Законодавче право націй і народів на самовизначення закріплено у п. 2 ст. 1 Статуту ООН, а також у Декларації ООН 1960 р. про надання незалежності всім колоніальним країнам і народам, правомірність збройної визвольної війни підтримана низкою резолюцій ООН.

Змішування понять «тероризм» і «національно-визвольний рух» почалось тоді, коли стали ототожнювати тероризм і революційне насильство. За словами В. Вітюка та С. Ефірова, ключове питання в ідеологічній боротьбі навколо проблематики лівого тероризму, що нетрадиційно вирішується як самими лівими терористами, так і переважною більшістю буржуазних політологів»¹.

Тенденція спотвореного трактування питання взаємовідносин революційного насильства і тероризму багатьма зарубіжними науковцями загострюється ще й тим, що самі транснаціональні

¹ Витюк В.В. «Левый» терроризм на Западе: история и современность / В.В. Витюк, С.А. Эфиров. – М.: Наука, 1987. – С. 232.

терористи лівої орієнтації не лише претендують на те, щоб бути носіями «істинної» революційності, а й здійснюють спроби отожднити свою терористичну діяльність з боротьбою за національне визволення народів «третього світу», країн, що розвиваються, називаючи себе «резервною групою» народів цих країн.

Індійський дослідник тероризму Е. Туагі заперечує розповсюджене в зарубіжній літературі формулювання: «Той, хто для одних терорист, для інших – борець за свободу», підкреслюючи: «Терорист, – це людина, котра вчиняє злочинні акти за політичними мотивами, не вичерпавши законних засобів, що є в її розпорядженні, і переслідує при цьому свої власні цілі ... Борець за свободу – це людина, яка є жертвою ворожого незаконного і репресивного режиму, позбавлена можливості в найближчій перспективі позбавитися від гніту і страждань законними засобами ... Її акти відображають загальну волю народу»¹.

Політолог Каїрського університету М. Сід-Ахмед вважає кардинальною відмінністю між національно-визвольним рухом і тероризмом те, чи користуються дії, що проводяться за широкою підтримкою мас, чи ні, чи носять такі акції соціальний характер чи відображають інтереси окремих груп².

Серед зарубіжних науковців нема одностайності у з'ясуванні співвідношення національно-визвольної боротьби і тероризму. Як правило, більшість терорологів концептуально їх розділяють. Ускладнює проблему дефініції поняття і термінологічна плутанина. Так, поняття «партизанська війна» («герилья») традиційно асоціюється з національно-визвольним рухом, і міською та сільською «партизанськими війнами», що отримали розповсюдження за останні два-три десятиліття. «Історично, – пише П. Уїлкінсон, – сільська герилья не вдавалася до терористичної практики, однак нині міська і сільська герилья в Африці та Латинській Америці використовують тероризм». Підштовхувані намірами причетності до

¹ Tuagi Y. Political Terrorism: National and International dimentions / Y. Tuagi // Twenty first annual conference of Indian society on International Law. – New Dehli, 1987. – P. 9.

² Sid-Ahmed M. Terrorism and National Liberation Movements / M. Sid-Ahmed // Terrorism and National Liberation / Köchler H. – N. Y.: IPO, 1988. – P. 108.

національно-визвольної боротьби народів «третього світу» оголосили себе «міськими партизанами» і ліві терористи індустріально розвинутих країн Заходу. Спроба перенесення методів партизанської війни із сільської місцевості у місто практично звелася до терористичної практики у чистому вигляді. Декларативна ідентифікація лівих терористів із «партизанською боротьбою» сприяє концептуальному змішуванню цих двох понять, що служить цілям дискредитації національно-визвольного руху як такого.

Необхідність розмежування національно-визвольного руху і тероризму актуальна і для самих національно-визвольних рухів, окремі екстремістські фракції яких вдаються до тактики тероризму, а інколи й користуються послугами деяких лівих терористів з країн Західної Європи та Японії. Особливо це характерне для ранніх етапів становлення того чи іншого руху, зокрема, Палестинського руху опору.

Однак, на нашу думку, тероризм – це правило, в якому нема винятків, сподівання на нього апріорі програшні. Крім того, навіть у тих випадках, коли тероризм «виникає із бідності, безвихідності, бід і розчарувань...», він не може бути виправданий, коли гинуть невинні люди. Як підкреслює Е. Туагі, «акти, що вчиняються борцем за свободу, повинні бути сумісними зі Статутом ООН, Декларацією про дружні відносини між країнами і міжнародним гуманітарним правом».

Репресія – поняття, що визначається, як «каральні заходи, покарання або утиск, гоніння, переслідування; захід державного примусу, покарання». Репресія у самому загальному плані є покаранням, тобто юридичним обов'язком особи зазнати позбавлення певних благ відповідно до реалізації санкції порушеної норми права. Відповідно до визначення репресії це:

- а) діяльність держави, а не осіб, груп або організацій;
- б) діяльність, спрямована проти винуватих (згідно з законодавством тієї чи іншої країни, яке не завжди репрезентує інтереси народу) осіб, тобто вона персоніфікована на противагу індиферентності при тероризмі;
- в) враховуючи, знову ж таки, те, що це діяльність держави, тобто офіційна діяльність, вона певним чином регламентується, чого, зрозуміло, не можна сказати про тероризм.

Анархізм визначається, як ідейно-теоретична та суспільно-політична течія, в основі якої – заперечення інституціонального, передусім державного управління суспільством. Анархізм сповідує безладдя, а не безладдя. Наріжний постулат анархізму – негайне знищення держави, при тероризмі ж, здебільшого йдеться про вплив на невизначене коло осіб, які становлять субстрат держави, для досягнення злочинної мети. Тобто, якщо анархізм усуне державну владу, це послужить деструктивним чинником для тероризму, бо позбавить його об'єкта впливу.

Расизм тлумачиться як ідеологія, що має на меті обґрунтувати і виправдати соціальну і національну нерівність в антагоністичному суспільстві приналежністю людей до так званих «вищих» і «нижчих» рас. Головна відмінність між ними полягає у тому, що суб'єкти расизму обмежені певними ознаками, що дає підстави стверджувати про можливість тероризму на ґрунті расизму, однак не може розглядатися лише як один з низки можливих чинників протиправної поведінки; вплив на «нижчу расу» є офіційною політикою держави, тобто вона його не тільки не засуджує, а, навпаки, всіляко підтримує, зрозуміло, що інколи ця політика може носити і непрямий характер і може бути побудована не лише на знищенні, а й просто на дискримінації.

Одним із проявів расизму є *апартеїд* – політика і практика расової сегрегації і дискримінації щодо окремих народів та етнічних груп.

Фашизм як і расизм – форма державно-правового режиму, найбільш реакційна політична течія, для якої характерне знищення демократичних свобод, культ насильства, шовінізм і расизм, агресія. Найприкметніші такі:

а) тероризм не завжди відкритий, може бути і латентним, тоді як фашизм є офіційним політико-правовим режимом і має відкритий характер;

б) мета фашизму полягає у встановленні світового панування, знищенні інакодумців, придушенні демократії тощо, а мета тероризму – цілі нижчого порядку, до того ж тероризм розглядається переважно як кримінальне явище;

в) тероризм не спрямований на підготовку агресивних війн, а його об'єкти – переважно локального масштабу, натомість агре-

сивна природа фашизму становить небезпеку не тільки для тієї країни, де існує, а й для всієї світової спільноти, яка повинна вживати відповідних заходів щодо нейтралізації цього небезпечного явища.

На основі з'ясування спільних і відмінних рис, ознак, мету також чинників, які характеризують те чи інше соціальне явище (з перелічених вище) маємо підстави для формулювання дефініцій поняття

Тероризм – це загальнонебезпечні дії або погроза ними, що вчиняються публічно і посягають на суспільну безпеку та спрямовані на створення в суспільстві обстановки страху, неспокою, пригніченості з метою прямого або непрямого впливу на прийняття будь-якого рішення або відмови від нього в інтересах винних.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняттю «тероризму».
2. Чим відрізняється поняття «тероризм» у широкому і вузькому розумінні? Яке поняття «тероризм» закріплено у міжнародних нормативно-правових документах?
3. Порівняйте визначення тероризму, закріплені в українському та російському законодавстві.
4. Які характерні риси притаманні тероризму загалом?
5. Порівняйте визначення тероризму, якими користуються федеральні органи США. У чому полягає їх особливість?
6. Чому тероризм розглядається як загроза людству?
7. Порівняйте тероризм з такими поняттями, як екстремізм, сепаратизм тощо. Поміркуйте і назвіть синоніми терміну «тероризм».
8. Дайте визначення понять «агресія», «анексія» і «війна». Що між ними спільного?
9. Порівняйте анархізм з партизанською війною.
10. Які причини виникнення тероризму?
11. Коли з'явилася перша відома терористична організація?
12. Охарактеризуйте причини терору часів інквізиції.
13. Якими були наслідки перманентного терору режиму тиранії в Росії?

14. *У чому полягала пропаганда тероризму у XIX ст.?*
15. *Назвіть особливості існування фашизму на державному рівні.*
16. *Охарактеризуйте міждержавний тероризм, який виник у США після Другої світової війни.*
17. *Які дві протиборчі сили визначали місце тероризму у світі?*
18. *Порівняйте поняття «терор» та «тероризм».*
19. *Коли виник тероризм?*
20. *Які ви знаєте погляди на феномен тероризму?*
21. *Як розмежовується поняття «тероризм» з поняттям «екстремізм»?*
22. *Що ви розумієте під «політичним тероризмом»?*
23. *Що ви розумієте під «транснаціональним тероризмом»?*
24. *Які розмежування є між національно-визвольним рухом і тероризмом?*

Розділ 2

ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕРОРИЗМУ

2.1. Основні ознаки тероризму

Визначальним чинником тероризму є терористичний акт, вчинення якого переслідує конкретну мету (убивство політичного лідера, вибух у місці скупчення людей), а також має загальні, іноді символічні цілі (вимоги визнання незалежності Чечні відокремлення від Росії, створення палестинської держави і т. п.). Іноді терористи використовують погрози вчинення терористичного акту, висуваючи певні умови для відмови від своїх намірів (обмін захоплених заручників на «своїх» політв'язнів, отримання грошей, зброї тощо). У будь-якому випадку, основна мета вчинення терористичного акту – поширення чи нагнітання загального страху, паніки, провокація репресії з боку влади, що можуть, на думку терористів, мати «детонуючий» політичний ефект. У згаданому модельному законі «Про боротьбу з тероризмом», визначено поняття «терористичний акт» як незаконну дію із застосуванням насильства чи погроз застосування насильства, вчинену особою, організованою чи неорганізованою групою осіб з метою завдання шкоди суспільній безпеці, дестабілізації суспільного порядку, залякування населення, з метою впливу на прийняття рішень органами державної влади, або перешкоджання політичній чи суспільній діяльності міжнародних, комерційних, суспільних чи інших організацій, осіб чи груп осіб для їх спонукання до вчинення чи відмови від вчинення тієї чи іншої дії в інтересах терористів чи терористичних організацій¹.

¹ Див: Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_a29

Особливістю тероризму є те, що формування цілей здебільшого не пов'язане з конкретними проявами насильства, тобто між жертвами та метою, на яку спрямовують свої дії терористи, нема прямого зв'язку.

Тактична мета тероризму полягає в тому, щоб привернути увагу до проблеми, стратегічна – досягти певних соціальних змін (свобода, незалежність, звільнення з виправно-трудових установ певного контингенту осіб, революція тощо).

Реально сам терористичний акт не призводить до досягнення декларованих цілей. Часто це лише привід для демонстрації терористами своїх вимог і можливостей. Услід за самим терористичним актом зазвичай його організатори, улаштувачі і виконавці, публічно «беруть відповідальність» за його здійснення і оголошують, в ім'я чого це зроблено, або ж іноді повідомляють про умови припинення реалізації своїх намірів. Навіть не досягаючи якихось значних цілей, вони вдовольняються проміжними, зокрема тими, що їх організація стає відомішою і «авторитетнішою», про неї говорять, на неї починають звертати увагу. Задля такої «реклами», трапляється, поспішають терористи «узяти на себе відповідальність» навіть за акцію, до якої вони не причетні. Так зробила японська «Червона армія» відразу після подій в США 11 вересня 2001 р., «узавши на себе відповідальність» замість Усама бен-Ладена. Таким чином проявляється ще одна ознака тероризму: за вчинені акти насильства хтось практично завжди бере на себе відповідальність, тому що вони є засобом досягнення мети, а не самоціллю.

Тероризм допускає «політичне вимагання», тому не пов'язаний із стихійними повстаннями та виступами населення. Суб'єктом тероризму можуть бути окремі особи (як правило, переконані фанатики-екстремісти), а також спеціалізовані терористичні організації (типу «Аль-каїди», створеної. Усамого бен-Ладеном, або численних інших подібних організацій) і навіть цілі держави (деякі ісламські країни, Афганістан за режиму талібів). Отже, тероризм може бути використаний організаціями будь-якого політичного забарвлення.

Тероризм – одна з форм організованого насильства, що є істотним елементом суспільних відносин. Використовується як у відносинах між окремими людьми, так і у відносинах між народами і

державами. Форми прояву насильства багатоманітні і варіюються від примушування і погроз до фізичного знищення людей. Насильство супроводжується утиском і обмеженням свободи дій як однаків, так і певних груп або категорій осіб, організацій, зокрема державних структур. Сам факт можливості, а тим більше загроза застосування насильства відносно тієї або іншої людини має на неї сильний емоційний вплив, примушує змінювати поведінку, здійснювати необачні вчинки або відмовлятися від тих або інших необхідних дій. Страх за життя, здоров'я і благополуччя близьких – могутній засіб, до якого нерідко удаються не тільки окремі особи, а й держави для досягнення своїх цілей.

Ознакою тероризму є *загальна небезпечність*. Тероризм породжує загальну небезпеку, яка виникає в результаті вчинення загальнонебезпечних дій або погрози такими діями. Ця небезпека повинна бути реальною, загрожувати невизначеному колу осіб, і об'єктивно виражатись у вчиненні або погрозі вчинення вибухів, підпалів та інших загально-небезпечних дій, які реально можуть завдати шкоди невизначеному колу осіб або спричинити інші тяжкі наслідки¹.

Насильство одна з основних ознак тероризму. Займаючи важливе місце у політичній історії людства з найдавніших часів і до сьогодення, саме насильство розглядається суб'єктами політики як один з основних, хоч і крайніх, засобів досягнення цілей. Хоч використання насильства спричиняє серйозні деструктивні наслідки (загибель людей, руйнування матеріальних цінностей, дегуманізацію соціальних відносин), проте це мало кого і будь коли зупиняло. У реальній історії людства кожна владна система так чи інакше, в тій чи іншій мірі заснована на акті насильства. Сила дуже часто ставала як не останнім, то першим і вирішальним аргументом, при розв'язанні одного з найголовніших завдань держави – подолання суперечності між необхідністю встановлення порядку і різноманітністю інтересів в суспільстві, пов'язаних з конфліктами. З огляду

¹ Див.: Проблеми систематизації та комплексного розвитку антитерористичного законодавства України: монографія / [кол. авт.: В.С. Зеленецький, В.П. Ємельянов, В.Я. Настюк та ін.]; за заг ред. В.С. Зеленецького та В.П. Ємельянова. –Х.: Право, 2008. – С. 8.

на це держава і політична влада були покликані внести порядок до раціональної громадської організації, соціально-політичного процесу, приборкати стихію людських пристрастей. Тому природно, що держава найтіснішим чином пов'язана з насильством. Держава, навіть найдемократичніша, є у багатьох відношеннях механізмом примусу насильства над людьми. Насильство як спосіб примусу, в тому або іншому ступені властиве будь-якому суспільству. Цим обґрунтовується насильство над громадянами з боку держави. Натомість практично усяке насильство, здійснюване щодо держави, групою осіб або терористом, також є способом примусу до дій, необхідних насильникам. Безглузде насильство, насильство задля насильства – патологічний симптом, що не виправдовується ніякою логікою терору. Насильство в політиці допустиме як її закономірний прояв, коли для досягнення політичних цілей інші форми політичної активності малоефективні.

Морально-психологічний аспект полягає в тому, що тероризм відрізняється від інших видів наруги не просто жорстокістю, а вищим ступенем аморальності, нерозбірливості у засобах, некерованістю. Він заперечує основне право людини – право на життя, допускає відмову від всякого самообмеження при виборі місця, часу, способів нападу. Якщо терорист вважає, що потрібно знищити обрану жертву, то це слід зробити так, щоб убивство справило страхітливе враження на оточення. Нерідко великий резонанс після терористичного акту буває важливішим, ніж сам акт. Будь-яка особа, що безпосередньо зіткнулася з наслідками тероризму, мимоволі може уявити себе на місці жертви, і, звичайно, це матиме сильний психологічний ефект, тим більше, що часто жертвами стають випадкові люди.

Необхідно відзначити, що насильство як політичне явище неможливо зрозуміти поза зв'язком з таким важливим феноменом, як влада. Світ політики – це сфера життєдіяльності, де центральне місце посідають відносини індивідів і груп з приводу влади. Тому аналіз сутності насильства слід проводити з урахуванням його ролі і місця у владних відносинах. Наприклад, М. Вебер використовував терміни «насильство» і «фізичне насильство» як синоніми, розглядаючи засоби політичної влади. Насильство є інструментом збереження або, навпаки, зміни політики, що проводиться в державі.

Політичне насильство – це фізичний примус, що використовується як засіб нав'язування волі суб'єкта з метою оволодіння й утримання влади, передусім державної, її використання, розподілу, захисту.

Найяскравіше політичне насильство виявляється у тероризмі, оскільки метою терористів, здебільшого є захоплення державної влади, а також порушення територіальної цілісності держав (зокрема, зміна суспільного устрою і політичного режиму країни, підриг демократичних перетворень або утруднення їх проведення тощо).

Важливою ознакою тероризму є його *спрямованість на залякування*. Вона впливає із самого терміну «терор» (страх, жак). Як правило, терористи прагнуть, щоб їх акції мали можливо ширшу дію на ті соціальні прошарки і представників тих політичних рухів, проти яких і спрямовані акції залякування. Нерідко вони діють відкрито, нахабно. Розрахунок робиться на ефект раптовості, неочікуваності та несподіваності. Здійснюючи насильство або погрожуючи насильством, терористи використовують відчуття страху як засіб примусу своїх супротивників до підпорядкування певним вимогам. Тому залякування є іншим важливим елементом тероризму. Як відомо, різні цілі можуть переслідуватися при нападі на державних і політичних діячів, співробітників правоохоронних органів і пересічних громадян, при знищенні або пошкодженні заводів, фабрик, підприємств зв'язку, транспорту в інших діях, але про тероризм можна говорити лише тоді, коли сенс вчинку є у залякуванні, наведенні жаху. Це найважливіша мета тероризму, суть, що виявляє його, дозволяє відокремити від суміжних і дуже схожих на нього злочинів.

Однак створення обстановки страху не є само по собі метою терористів. Тероризм – злочинна діяльність, що виражається у залякуванні населення і органів влади з метою досягнення злочинних намірів. Знаряддям впливу є психологічний шок, який породжується усвідомленням того, що будь-хто може стати жертвою незалежно від того, до якого прошарку суспільства він належить. Страх стає своєрідним важелем, засобом для досягнення злочинних цілей, а подекуди навіть ефективнішою зброєю, ніж фізичне насильство. Страх деморалізує адресата, сковує, паралізує його волю до опору, діє безперервно.

Найнебезпечніший є масовий страх, який виникає внаслідок терористичних актів, побоювань будь-яких погроз. Такі масові фобії не просто засліплюють певні суспільні кола, що очікують чогось неймовірного. Виникають справді некеровані і неконтрольовані ситуації. Свідомість великих мас населення після гучного терористичного акту зазвичай перебуває у кризовому, хворобливому, невротичному стані. І саме з такого стану – значна частина численних побутових негараздів. Відчуття страху не допомагає у вирішенні нагальних проблем, а навпаки – шкодить їх рішенню.

Політичною ознакою тероризму є *публічність, гласність та демонстративність, що використовуються для розголошування суспільно небезпечних посягань*. Якщо при скоєнні кримінальних злочинів правопорушники, як правило, не зацікавлені в тому щоб про це знала громадськість, то вчинювані терористами акти завжди пов'язуються з рекламою. Загалом, чим більший суспільний резонанс отримує терористичний акт, тим більш страхітливо, паралізуюче діє це на населення, уряд й інші інститути влади.

Крім того, терористи можуть удаватися до спеціальних способів, що забезпечують «рекламу» бойової потужності своїх організацій, ідеології, руйнівних наслідків терористичних актів. До таких способів можна віднести залучення окремих представників засобів масової інформації до широкого висвітлення вимог і дій терористів, героїзацію своїх лідерів, публічні оголошення про причетність до звершеного терористичного акту тощо. Іноді терористи поспішають «узяти на себе «відповідальність» навіть за незавершену ними акцію, тим самим, навіть не досягаючи головної мети, вони досягають цілей проміжних: організація стає відомішою, з нею починають рахуватися»¹.

Необхідно відзначити, що розвиток інформаційних технологій відіграв в еволюції тероризму величезну роль. Тероризм наших днів – своєрідний театр. Його реальна мета – не безневинні жертви, а вплив глядачів. Його вистави творяться перед об'єктивом сотень тисяч фото- і кінокамер. Тероризм прагне вплинути на ситуацію, і

¹ Гаврилин Ю.В. Современный терроризм: серьезность, типология, проблемы противодействия: учеб. пособие / Ю.В. Гаврилин, Л.В. Смирнов. – М.: ЮИ МИД России. Книжный мир, 2003. – С. 8.

тому, він повинен справити яскраве враження. Він ґрунтується на видовищному ефекті і досягає успіху, прикувавши до себе увагу¹.

Поряд з насильством, залякуванням і публічністю характерною ознакою тероризму є підвищена суспільна небезпека, адже злочинці для досягнення своїх цілей прагнуть завдати шкоди найбільш важливим цінностям людського суспільства: життю, особистій свободі, здоров'ю людей, власності, громадському порядку. Це виражається у масовому знищенні людей, спричиненні їм тяжких тілесних ушкоджень, руйнуванні матеріальних об'єктів. Будь-які правила чи закони не визнаються – жертвами терористичних актів можуть бути як дорослі, так і діти.

Небезпечною особливістю тероризму є те, що він *спрямований на погіршення суспільно-політичної і економічної ситуації в конкретній країні або в регіоні світу*. Тероризм спричиняє руйнування матеріальних і духовних цінностей, що не піддаються часто відновленню. Крім того, в сучасних умовах, тероризм тісно пов'язаний з проблемою виживання, як через вказану можливість послужити причиною і детонатором військових конфліктів, так і тому, що терористи стоять на порозі оволодіння засобами масового ураження, а подекуди вже цей поріг переступили. Мається на увазі створення або близькість до створення зброї масового ураження диктаторськими, тобто потенційно терористичними, державними режимами².

З відповідної правової кваліфікації акти тероризму самі по собі становлять традиційні форми загальнокримінальних діянь. Однак вони являють собою антитезу політичного вбивства. Йому притаманна індиферентність щодо жертв, розрив між безпосередньою жертвою насильства та групою, яка становить об'єкт впливу та метою насильства на противагу від селективності при політичному вбивстві.

Метою терористів можуть бути зміна суспільного устрою або політичного режиму країни, підрив демократичних перетво-

¹ Див.: David K. Shipler Arab and Jew. Wounded Spirits in a Promised Land. New York. 1987. – P. 84.

² Див.: Эфиров С.А. Современный терроризм, как фактор социальной дезинтеграции / С.А. Эфиров // Терроризм: современные аспекты. – М.: Академия Управления МВД России, 1999. – С. 29.

рень або утруднення їх проведення, дестабілізація внутрішньополітичної обстановки, підрив авторитету влади і довіри до неї населення, дезорганізація діяльності державного апарату, провокація державної влади на здійснення дій, які можуть скомпрометувати її в очах населення як жорстоку, несправедливу, авторитарну і виправдати дії терористів.

2.2. Причини тероризму

Що детермінує виникнення і розвиток тероризму? Очевидно, певні причини, які називають соціально-економічними, правовими, політичними, соціально-психологічними і організаційно-управлінськими тощо.

Основними *соціально-економічними причинами* тероризму вважаються:

1) глибинні суперечності в економічній сфері, обумовлені об'єктивними труднощами переходу до ринку, а також суб'єктивним несприйняттям певною частиною населення нових економічних відносин або способу переходу до них;

2) економічні кризи, що більшою мірою ущемляють інтереси середніх верств населення, додатково виливаються у масове безробіття серед потенційно активних у політичному відношенні і організованих на професійній основі верств населення (наприклад, Середній Схід переживає застій, а багато африканських країн вдаються до скорочення виробництва), як свідчить світова історія, бідність сама по собі не приводить до конфлікту між країнами, але має соціальні наслідки, які стають причиною дестабілізації і напруженості в суспільстві, одним з наслідків є міграція, в основі якої лежать економічні і соціальні причини, люди шукають роботу і вищий рівень життя, до того ж адаптація іммігрантів не завжди протікає досить гладко;

3) безробіття молоді, через її низьку кваліфікацію, в комплексі з іншими чинниками це об'єднує її в групи, а наявність великої кількості вільного часу призводить до того, що для них участь у

справах групи стає основною формою діяльності, залежно від особистих якостей людини (відсутність працьовитості, бажання швидко розбагатіти, привернути до себе увагу, хоч на деякий час стати популярним в своєму середовищі) може «спонукати до активної терористичної діяльності»¹;

4) соціальна диференціація громадян, з яких, за даними окремих соціологічних досліджень, близько 20% приймають нові економічні відносини, приблизно 30% люмпенізовані і 40–50% перебувають на роздоріжжі;

5) низька ефективність роботи державного апарату і правоохоронних органів, відсутність ефективних механізмів правового захисту населення;

6) запекла боротьба за владу політичних партій або суспільних об'єднань, що переслідують політичні цілі, або окремих груп, лідери яких надають перевагу особистим цілям, відбувається повномасштабна, соціальна і навіть психологічна поляризація населення;

7) зниження ефективності функціонування захисних механізмів у сфері моральності і моралі, втрата орієнтирів у виховній роботі, насамперед, серед молоді;

8) посилення тенденції вирішення суперечностей і конфліктів силовим способом (як приклад – щорічне зростання кількості замовних убивств та ін.);

9) посилення соціальних суперечностей під впливом злочинності, що росте, особливо організованої, яка сама по собі створює систему захисту від правоохоронних органів і контролю з боку суспільства.

Правові причини тероризму завжди пов'язані з наростанням кризових явищ, ослабленням контрольно-регулятивної функції політики, зокрема, ослабленням функцій держави. Пов'язані вони і з недостатньою здатністю суспільства або окремих країн, а можливо, і всієї світової спільноти регулювати складні соціально-політичні процеси. З швидкою зміною різних ідеалів і цінностей, включаючи їх девальвацію, з підключенням до активного полі-

¹ Политология: учеб. пособие / сост. А.А. Радугин. – М.: Наука, 1998. – С. 69.

тичного життя широких мас населення (зокрема, відсталих країн), позбавлених політичного досвіду і необхідної політичної культури, пов'язані важливі психологічні моменти. Перш за все, це здатність людей адекватно реагувати на ці зміни з тією швидкістю, яка необхідна. Це доступне не для всіх («верблюд не скаче з кінською швидкістю»).

Відповідно, серед людей виникає психологічний опір, посилюються антимодерністські, фундаменталістські тенденції. Як наслідок – активізація прагнення використовувати слабкості влади і прокласти прихильникам терору «найкоротший» шлях до наміченої мети, яким є насильство.

Політичні причини тероризму обумовлені:

1) включенням у політичні процеси широких мас населення, позбавлених політичного досвіду, до того що ж не таких володіють достатньою політичною культурою;

2) загостренням політичних конфліктів усередині держави, викликаній політичними заходами (наприклад виборами);

3) агресією відносно іншої держави, його окупацією (як приклад – дії політичних терористів в Ізраїлі);

4) заохочення тероризму на рівні державної політики (так, державна підтримка тероризму здійснюється Лівією, Іраном а в недавньому минулому – Іраком і Афганістаном).

До речі, американські спецслужби на початку 80-х рр. брали активну участь в озброєнні, навчанні, спеціальній підготовці тисяч моджахедів у Пакистані, який використовували у військових діях проти радянського військового контингенту в Афганістані.

Широко відомі контакти ЦРУ з афганськими талібами всього кілька років тому, і недавня підтримка косовських сепаратистів. Та і «терорист № 1» Усама бен Ладен перетворився на професійного організатора жорстких терористичних актів по всьому світу не без підтримки спецслужб США. Так, запущене одного разу недалекоглядними політиками зло повертається назад за «законом бумеранга»¹.

¹ Петрищев В.С. США и Европа под угрозой терроризма / В.С. Петрищев // Актуальные проблемы Европы. Западная Европа-США. Конкуренты или партнеры?: сб. науч. трудов. – М.: РАН. ИНИОН, 2002. – С. 172–173.

Особливе місце серед причин тероризму займають такі *соціально-психологічні чинники*:

1) невирішеність національних проблем, а також прагнення до перерозподілу певних життєвих ресурсів і природних багатств;

2) неспівпадіння етнічних кордонів, виникнення у зв'язку з цим територіальних і політичних претензій однієї нації до іншої, а також бажання зробити свою країну мононаціональною і монорелігійною¹.

3) наявність і постійне зростання кількості суверенних держав в сучасному світі².

4) зіткнення світоглядної позиції з політичним устроєм або режимом правління в країні;

5) незадоволеність змінами, що відбуваються в суспільстві і державі;

6) відсутність у суспільстві однієї ідеології, особливо тоталітарного типу, що не допускає якого-небудь стороннього насильства, окрім державного;

7) переважання надій на радикальні політичні зміни життя в масовій психології населення;

8) «втрата певними шарами населення надії на значне поліпшення свого матеріального становище і підвищення свого статусу в найближчому майбутньому, потреба, що народжується, в психологічній компенсації дискомфорту»³;

9) наявність значної кількості людей, професійно підготовлених до військових дій, але демобілізована, вони психологічно готові до участі в терористичних діях, оскільки це дає їм можливість реалізувати свої ігрові, а нерідко садистські спонуки⁴;

¹ Див.: Антонян Ю.М. Проблемы природы и причин современного терроризма / Ю.М. Антонян // Социальные и психологические проблемы борьбы с международным терроризмом. – М.: Наука, 2002. – С. 14–15.

² Див.: Коваленко Б.В. Политическая конфликтология / Б.В. Коваленко, А.И. Пирогов, О.А. Рыжов. – М.: Ижица, 2002. – С. 51.

³ Кабанов П.А. Политический терроризм – Political terrorism: Криминал, характеристика и меры сдерживания / П.А. Кабанов. – Нижнекамск: Московский гуманитарно-экономический институт Нижнекамска, 1998. – С. 19–20.

⁴ Див.: Антонян Ю.М. Психология убийства / Ю.М. Антонян. – М.: Юристь, 1997. – С. 60.

10) глобальна інформаційна система, що створює якийсь віртуальний світ, але не тільки в тому вигляді, який існує в реальності, а в спотвореному уявою, вигаданому з метою досягнення ефекту «кривих дзеркал», ця обставина активно використовується організаторами і виконавцями актів тероризму, бо розрахована і не тільки на нанесення матеріального збитку і на загрозу життю і здоров'ю людей, а й на інформаційно-психологічний шок, дія якого на великі маси людей сприяє терористам у реалізації їхніх цілей;

11) проблема психологічного стресу населення, зокрема фахівців різних галузей професійної діяльності, набуває актуальності у зв'язку з безперервним зростанням соціальної, економічної, екологічної, техногенної екстремальності нашого життя;

12) «руйнування засобами інформації моральних, політичних, правових норм у свідомості значних верств населення і виробітку кримінальних біологічних (низовинних) мотиваційних установок»¹.

Організаційно-управлінськими причинами тероризму вважають:

1) недостатня вивченість проблем попередження тероризму у багатьох країнах світу, у тому числі і відсутність єдиного загального поняття тероризму, що дозволяло б його відрізнити від інших не криміналізованих політичних явищ (визвольної або національно-визвольної боротьби), це має значення не тільки для усунення меж цього явища, а й для юридичної кваліфікації (наприклад, для регулювання питань політичного притулку і екстрадиції);

2) відсутність ефективної дії як між різними державними, так і між різними відомствами однієї держави з попередження, припинення і розслідування актів політичного насильства²;

3) зростання кількості ЗМІ, які культивують насильство і таким чином поширюють і навіть пропагують терористичний досвід,

¹ Литвинов Н.Д. Криминологическая характеристика государства в структуре антигосударственного терроризма / Н.Д. Литвинов. – Воронеж: Воронежский институт МВД России, 2000. – С. 3.

² Див.: Кабанов П.А. Политический терроризм-Political terrorism: Криминал, характеристика и меры сдерживания / П.А. Кабанов. – Нижнекаменск: Московский гуманитарно-экономический институт Нижнекаменска, 1998. – С. 20.

до речі, як вважав В. Петришев, в інцидентах, пов'язаних з узяттям заручників, «ЗМІ є єдиним, незалежним джерелом, з якого терорист може дізнатися про послідовність подій, а їх висвітлення ЗМІ може ускладнити зусилля рятувальників»³;

4) високий рівень кримінальної проникності державних кордонів, у тому числі і території України;

5) поява нових видів зброї масового знищення.

2.3. Мотиви тероризму

Мотиви – це те, що спонукає діяльність людини, заради чого вона здійснюється. Будь-яка діяльність виходить із певних мотивів (інтерес, потяг, емоції, установка, ідеал та ін.)¹. Мотивація злочинної поведінки за своїм місцем і роллю є ключовою інтегральною проблемою, в якій реалізується принцип комплексності психологічного дослідження злочинної поведінки. Не випадково С. Рубінштейн називав мотивацію через психіку детермінацією, що реалізується. «Мотивація, – писав він, – це опосередкована процесом її відображення суб'єктивна детермінація поведінки людини світом. Через свою мотивацію людина вплетена в контекст дійсності»².

Чим керуються терористи, вчиняючи жорстокі акти? Що спонукає їх вдаватися до таких дій? Пошуком відповідей на ці питання займалися багато науковців (зокрема В.А. Ліпкан, Г.М. Мінковський, В.П. Ревін та ін). І хоч висунуто й обґрунтовано багато мотивів, їх можна об'єднати у дві групи – особисті та ідеологічні мотиви.

Серед особистих мотивів звернення до тероризму виділяються такі: емоційні; психологічні (здобути популярність, прославитися, залишити слід в історії); етичні (досягнення «справедливості»);

¹ Бедь В.В. Юридична психологія: навч. посібник / В.В. Бедь. – 2-ге вид., доп. і переробл. – К.: МАУП, 2004. – С. 77.

² Рубинштейн С.Л. Человек и мир (отр. из рукописи) // Методологические и теоретические проблемы психологии / С.Л. Рубинштейн. – М.: Наука, 1969. – С. 370.

прагнення самоутверджуватися; потреба «приналежності до групи»; економічні (усунення ненависних конкурентів); корисливі (держави, організації або особи, що спонсорують терористичну діяльність, нерідко добре оплачують її).

Ідеологічні мотиви розрізняються за такими видами: соціально-політичні (захоплення влади, зміна суспільного устрою); націоналістично-сепаратистські; релігійні (відстоювання чистоти своєї віри).

Коли йдеться про емоційні мотиви, то відзначимо, що стан здоров'я більшості терористів не виходить за рамки норми і не має жодних психопатологічних відхилень. Однак, тут мають значення невротичні комплекси. Серед терористів значно частіше зустрічаються люди емоційно нестійкі, невдахи, які прагнуть примусити звернути на себе увагу, мріють про славу, лідерство тощо. Нерідко низькі мотиви терористи підмінюють благородними і піднесеними, що нібито виправдовує їхню поведінку як боротьбу за справедливість (суверенітет нації тощо).

Спонукальним стимулом тероризму може стати той же мотив, який обумовлює зростання невмотивованих злочинів – прагнення самоутвердитися шляхом насильства. Це дозволяє відчутти власну значущість, подолати відчуження і фрустрацію. Терористичні організації можуть дати молодим людям «можливість стати героєм, – пише К.Л.Оотс в дослідженні, присвяченому психологічним мотивам тероризму. – Стимулом може стати атмосфера пригод і авантюр... Молоді терористи отримують також задоволення від віри, що сприяють важливій справі. У деяких випадках навіть можливість померти і стати мучеником може бути могутнім психологічним стимулом»¹.

Психологічна основа тероризму – радикалізм, екстремізм і фанатизм, іноді – фундаменталізм екстремістського толку, що доходить до фанатизму. Психологічно тероризм – природне продовження радикалізму, екстремізму і фанатизму. Це – реальний екстремізм вже не в теоретичних міркуваннях, а в безпосередній практичній дії, здійснюваній з рідкісним фанатизмом в ім'я абсолютних радикальних ідей і цінностей. Люди, що обирають тероризм як ін-

¹ The Annual on Terrorism. Dordrecht etc. 1986. – P. 11.

струмент для своєї дії на реальність, завжди радикальні. Це природно, адже радикальні, екстремістські методи підбираються відповідно до аналогічних цілей. В такому випадку саме характер цілей (або уявлення самих терористів про ці цілі) цілком виправдовує для терористів характер обраних ними методів для досягнення поставлених завдань. З погляду самих терористів, чим масштабніше прозвучить та або інша їх акція, більша кількість людей в світі дізнається про неї, тим масштабніше виглядатимуть ті цілі, до яких вони прагнуть. Тому часом ми бачимо, що не тільки мета виправдовує засоби, а й навпаки, під здійснювані терористичні акти часто «підтягаються» нібито великомасштабні цілі.

Важливим мотивом звернення до тероризму є потреба «приналежності до групи», яка стає могутнім механізмом духовної, ціннісної, поведінкової стереотипізації. Сильна потреба у приналежності до групи є загальною властивістю терористів у всьому світі. Група є важливим психологічним чинником не тільки для людей, неупевнених в собі, що страждають на комплекс неповноцінності (це і є підставою їх агресивності), а й для розумних, самодостатніх людей. У разі переговорів про звільнення заручників тактика затягування їх могла б викликати серйозну дезорієнтацію і розбіжності в першій групі, а в другій такий результат був би мало ймовірним.

Особисті мотиви, як правило, переплітаються з ідеологічними у різних пропорціях. Перевага тих або інших залежить від конкретного випадку, але разом вони становлять мотиваційну основу екстремістської свідомості. Щодо ідеологічних мотивів, то мотиваційна основа націоналістичного і сепаратистського тероризму часто значно міцніша, від соціально-політичної, оскільки пов'язана з кровними узами і сімейними традиціями, передається з покоління в покоління і закладається з раннього дитинства.

Здійснюючи терористичний акт, його виконавець переступає через певну межу (через закон), а це вимагає включення відповідних механізмів психологічного захисту і самовиправдання. Знання цих механізмів дозволяє зрозуміти мотивацію терористів. Найчастіше вони вважають свої дії вимушеними, оскільки інші засоби не дозволили їм досягти поставлених цілей. Терорист виправдовується тим, що до дій його нібито спонукало порушення в суспільстві справедливості або нездійснення якихось його прав. Тепер теро-

ризм все більше набуває націоналістичного забарвлення, теракт пояснюється утиском прав тієї або іншої національності.

Ще «могутнішою» виявляється мотиваційна основа, коли націоналістичні мотиви переплітаються з релігійним фундаменталізмом, який нерідко призводить до особливого фанатизму. У наведених в журналі «Тероризм» результатах опиту 26 терористів-шіїтів зафіксовано, що всі опитані висловили готовність зробити самогубні терористичні акти. Не менш характерні результати іншого соціологічного дослідження. Опитування проводилося серед шіїтів різних вікових груп. Близько 43,18% заявили про готовність вчинити терористичний акт, причому така рішучість істотно корелюється залежно від віку. Серед респондентів до 19 років включно 71,42% висловили таке бажання, а старшої вікової групи – тільки 34,37%. Цікаво, що 15- і 16-річні висловили стовідсоткову готовність до таких вчинків¹.

У релігійного фанатика, готового зробити самогубний терористичний акт, найвпливовішою виявляється віра у володіння вищою єдиною істиною, унікальним рецептом «порятунку» свого народу, соціальної групи або всього людства. Така віра формує тип ціннісних і поведінкових моделей терористичних груп.

Та все ж, в який би одяг не виряджалися терористи, які б цілі не переслідували, за усім цим стоїть прагнення випробувати владу над людьми. Владарювання своєрідний наркотик, і хто хоч би раз його «покуштував», того знову і знову тягне до нього. Це підтверджує психологія найманства, з яким пов'язана доля людей, що подорожують з одного конфліктного регіону в інший. На певному етапі їх перестають цікавити гроші, невідворотно тягою володіє сама можливість убивати. Тому в процесі заняття тероризмом мета втрачається, якою б справедливою вона не виглядала, а виникає непереборна спрага випробувати владу над людьми. Можливість хоч би тимчасово панувати над іншими можна віднести до таких особових психологічних утворень, які лежать в основі неприборканої агресивності як риси особистості. Найчастіше формуванню жорстокості й агресивності сприяють виниклі особистісні комплекси (збитковість, неповноцінність, надповноцінність і т. п.), що шука-

¹ Terrorism. – 1990. – Vol. 13. – № 3. – P. 238–240.

ють виходу в теракті як засобі і механізмі їх компенсації. Нерідко вони проявляються вже в юному віці.

Терорист у момент здійснення теракту здається собі мужнім, благородним, жорстоким, безкомпромісним борцем за «справедливість». Так, «політичному» терористові здається, що в ім'я досягнення справедливості, у його розумінні можна і слід жертвувати життями інших людей. «Економічний» терорист переконаний, що дії його конкурента у край несправедливі і вимагають «крайніх заходів». «Психологічному» терористові здається, що суспільство не дозволило реалізувати закладені в ньому можливості, і він може канути в Лету невідомим, а здійснюючи теракт, він не тільки реалізує можливості влади над людьми, а й прославитися своєю мужністю. І у будь-якого терориста мета виправдовує засоби.

Ось кілька прикладів. Блексбург, штат Вірджинія, США. 23-літній американець корейського походження Чо Син Хі розстріляв 32 особи та вчинив самогубство. Трагедія сталася на території Технологічного університету штату. Головними жертвами терориста-маніяка стали студенти і викладачі. У той самий день, коли новина про теракт облетіла Сполучені Штати, в багатьох школах і університетах країни лунали дзвінки з погрозами нової бійні, дужчої, як у Вірджинії. Зчинилася паніка. У десяти штатах багато студентських кампусів і шкіл були евакуйовані. Причиною паніки ставали то забута кимось сумка, то викинутий у сміттєвий контейнер пакет. Батьки не пускали дітей в школи і коледжі.

Зовнішня канва біографії Чо Син Хі нічим не примітна. У віці восьми років він переїхав з батьками у США. Вони поселилися у Фейерфаксі, недалеко від Вашингтону. Сім'я була цілком законослухняною. Сестра Чо Син Хі закінчила Принстонський університет, а він сам вступив в Технологічний університет Вірджинії, взявши за основний предмет англійську мову. Слідство виявило в кімнаті Чо записи, в яких той пояснював мотиви свого вчинку: він ненавидів «багатих дітей», «розпусту» і «брехливих шарлатанів». Чо був закоханий в студентку Емілі Хілшер, яка відкинула його романтичні залицяння. Ці факти, а також дзвінки в університети і школи з погрозами аналогічних розправ після розстрілу, влаштованого Чо Син Хі, дали американським судмедекспертам підстави говорити про те, що суспільство має бути готове до появи тих, хто наслідуватиме юного терориста.

Психологічні портрети російських бомбистів-підлітків мають досить багато схожого з американськими. У них та ж любов до зброї (правда, через обмежений доступ до рушниць, автоматів надавали перевагу холодній зброї і вибухівці), складні і нерівні стосунки з однолітками, презирство до обивателя, до натовпу, до «овець», що поєднується з комплексом неповноцінності. Проте від американських підлітків-терористів російських відрізняють дві істотні риси. По-перше, їх дії мали абсолютно певну ідеологічну мотивацію, надихалися «великою» ідеєю або вірою. Студент Ілля Тіхоміров, один з організаторів і виконавців вибуху на Черкізівському ринку в Москві у серпні 2006 р., писав в своєму щоденнику: «Ті, що погрішили проти нашого народу, змиються нашою кров'ю, пожежа війни випалить скверну. Але ті з нас, що залишаться, відбувають Російський Дім наново». І як істинно віруючим, їм були властиві сумніви: «І не з'явилося в душі моїй поки – сподіваюся, що тільки поки, – віри, тієї твердої віри, ради якої люди віддавали і віддають життя. Страшний черв'як сумніву». Другою відмінною рисою є те, що жоден з них до тих пір не думав про здійснення теракту за допомогою самогубства. Той же Тіхоміров допускав і в'язницю, і репресії з боку спецслужб, але хотів жити. У тому ж щоденнику він писав: «Якщо призначено сісти, то я сяду, а якщо ні, то хай я навіть висаджу синагогу і махатиму імперським прапором над розвалинами – мене просто проженуть»¹.

2.4. Типологія сучасного тероризму

Виняткове багатоманіття форм і проявів тероризму в сучасному світі, розбіжності, що існують в його характері, спрямуванні та меті, а також розмитість кордонів тероризму як явища зумовлюють існування в наукових колах досить розгалуженої та суперечливої структури типології сучасного тероризму. Одним із найбільш складних моментів є визначення вихідних параметрів і кри-

¹ Дневник терориста. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [//www.stringer.ru/publication.mhtml](http://www.stringer.ru/publication.mhtml).

теріїв, якими можна було б керуватися при виробленні єдиної схеми сучасного тероризму, оскільки вони визначають його ідейно-політичний образ. Найбільш розробленим з огляду на нейтральність може вважатися питання класифікації різних видів терористичних акцій, що знайшло своє практичне застосування у підписанні декількох міжнародних конвенцій щодо боротьби з різноманітними формами проявів тероризму, про що докладніше йтиметься згодом.

А поки що зупинимося на деяких поглядах учених, що стосуються типології тероризму. Відомий англійський тероролог У. Лакьор, за словами Л. Бонанате, взагалі відмовився від ідеї наукової типологізації тероризму «через досить значні розбіжності у часі і місці між різними типами тероризму». Натомість більшість терорологів пропонують свої (досить часто надто подібні) схеми класифікації тероризму. Так, американець Дж. Белл з Інституту вивчення війни і миру при Колумбійському університеті, керуючись «устремліннями» терористів, вважає, що тероризм можна поділити на такі види: психічний та злочинний, найчастішим проявом якого є повітряне піратство, що переслідує суто кримінальну мету (отримання грошей та притулку). Нерідко злочинний тероризм маскується під революційний, ендемічний (приклад – правління Іді Аміна в Уганді). Відсутні гарантії дотримання міжнародних норм тощо.

Ще один вид, за Беллом, виникає при вироджуванні держави до рівня варварства. Він санкціонований державою, використання державної влади з метою примушування, тобто використання тероризму для збереження існуючого режиму влади. У деяких випадках санкціонований тероризм перетинає кордони, що, як вважає учений, безумовно не сприяє зміцненню міжнародного порядку. Він ще називається «добровільницьким». Це ніким не санкціоноване насильство, спрямоване на «попередження» насильства (приклад – Ку-клукс-клан). Революційний поділяється на: а) організаційний – застосовується для підтримання дисципліни всередині групи; б) лоялістський – використовується для отримання матеріальної допомоги (загроза помсти); в) функціональний – для досягнення стратегічної переваги шляхом спеціальних акцій; г) провокаційний; д) маніпуляторський – створення ситуації шантажу, тобто

загрози знищення матеріальних об'єктів, фізичних осіб у випадку невиконання вимог терористів; е) символічний, як жертва вибирається фігура, що ототожнюється з ворогом¹.

До того ж Дж. Белл підкреслює, що державний тероризм – явище багатоплановіше і небезпечніше, ніж «нелегалізований», до якого вдаються окремі особи чи групи.

Інший відомий авторитет у сфері дослідження проблеми тероризму англійський соціолог П. Уїлкінсон у своїй моделі типологізації тероризму виходить з того, що тероризм як специфічна форма насильства, тобто «примушувальне залякування», «включає в себе три основних елементи: систематичне використання тероризму; здійснення або погроза здійсненням актів насильства особливої жорстокості; розрахунок на ефект, що справляється насильницькими діями на безпосередні жертви або на суспільну думку як у своїй країні, так і на міжнародне співтовариство»².

На думку цього ученого, у типології тероризму не слід враховувати кримінальний тероризм, який він визначає як систематичне використання актів терору з метою отримання особистої матеріальної вигоди, а також чисто фізичний терор. Крім того, як зазначає англієць, терор на війні також не належить до категорії політичного тероризму повною мірою.

За цього обґрунтування сучасний тероризм зводиться до таких основних видів: *революційного* (використовується для здійснення політичної революції однак, як вважає вчений, в історичній ретроспективі траплялися випадки, коли революціонери, які захопили владу, продовжували використовувати його для збереження своєї влади, для знищення як реальних, так і уявних ворогів); *субреволюційного* (цілі обмеженіші, а рамки більш звужені, ніж у революційного; спрямований, насамперед, на зміни у межах існуючої системи); *репресивного* (систематичне використання терористичного насильства з метою гноблення, придушення тощо; гнобителем може бути безпосередньо держава або її представники, цей вид

¹ Bell J. A time of terror: how democratic societies respond to revolutionary violence. – N.Y.: Basic Books, 1978. – 292 p. – P. 40–57.

² Wilkinson P. Political Terrorism. – N.Y.: Jotn Wizey & Sons, 1974. – 159 p. – P. 10–11.

може бути спрямований як проти всього населення так і проти окремих груп)¹.

Практично ідентичної типології дотримується і Р. Шульц з тією лише відмінністю, що третій вид тероризму він називає тероризмом «істеблїшменту». Американський вчений Т. Тортоп, наприклад, робить акцент на двох основних різновидах сучасного тероризму: «примушувальному» – терорі, що розв’язаний тими, хто перебуває при владі, та «агітаційному» – терорі тих, хто прагне влади.

На відміну від західних терорологів для дослідників тероризму з країн «третього світу» характерне акцентування уваги при типологізації тероризму на мотивах визвольного і етно-релігійного характеру, притаманних цим країнам. На думку індійця Е. Туагі, існує одинадцять видів проявів сучасного тероризму.

Подібне багатоманіття типологічних схем тероризму свідчить про відсутність єдиного системного підходу до досліджуваного явища: поряд з виділенням істотних особливостей сучасного тероризму нерідко окремі науковці за основу для типологізації беруть ознаки суб’єктивного характеру, що призводить до надання надмірної уваги одним рисам і применшення значення інших. Такий неоднозначний підхід до типології певною мірою пояснюється різним розумінням тероризму, який в усіх його формах і проявах за своїми масштабами та інтенсивністю, за своєю жорстокістю перетворився сьогодні на одну з найбільш гострих та нагальних проблем глобальної значущості. Актуальність розгляду питання тероризму сьогодні обумовлена тим, що він стає домінуючим способом реакції учасників конфліктної ситуації. Джерела конфліктів можуть бути політичними, економічними, соціальними, психологічними і при цьому реалізуватися на різних рівнях існування суспільства (наприклад, міжнаціональний конфлікт, міждержавний, усередині однієї держави тощо).

Слід зауважити, що тероризм як спосіб розв’язання конфлікту вважається ефективним з огляду на певні перспективи, адже ак-

¹ Tuagi Y. Political Terrorism: National and International dimentions / Y. Tuagi // Twenty first annual conference of Indian society on International Law. – New Dehli, 1987. – P. 3.

центрується увага на проблемах суспільства, які потребують вирішень. У цьому сенсі постійна, невгамовна боротьба всередині суспільства, яку людство не може зупинити протягом багатьох століть.

Більшою чи меншою мірою дослідження типології сучасного тероризму проводилися у працях швейцарського ученого Г. Денікера, польського А. Бернарда, французького Робера Сале, українського В.Ф. Антипенка, які розглядають це явище з позиції міжнародного права, робили спроби дослідити соціально-психологічні підвалини тероризму і таким чином визначити його типологію. У низці наукових досліджень, в основному, йдеться про психологію особистості терориста. До них слід віднести праці німкені Й. Беккер «Діти Гітлера», угорки Е. Анчел «Міфи враженої свідомості», росіянина Д.В. Ольшанського «Психологія тероризму». У цих працях автори намагалися дослідити причини, мотиви, механізми і психологію здійснення терористичних актів, однак не дотрималися такого підходу, який допоміг би структурувати всі відомі факти про тероризм, а тим більше виробити чітку типологію цього явища.

Негативно позначається також відсутність загальноприйнятого визначення поняття «тероризм», що обумовлює необхідність відмежування цієї форми політичного насильства від споріднених понять. У юридичній, соціологічній літературі існують лише загальноописові спроби окреслити такі явища, як політичний екстремізм та тероризм. При їх дослідженні постає істотна проблема здобуття первинної інформації. Крім того, існує проблема валідазації даних.

Очевидно, у цьому контексті доречно навести приклади деяких типологій, що дасть змогу чітко окреслити предмет аналізу, а також допоможе конкретизувати його. Отже, систематизація різновидів наукового поняття має пізнавальне значення, оскільки дає можливість зануритися у його сутність, упорядкувати та узагальнити знання про відповідний предмет чи явище, допомагає досягти більшої термінологічної ясності.

Термін «типологія» вживаємо у найширшому значенні як синонім результату систематизації видів поняття. Існують різні типології політичного насильства. Оскільки тероризм спосіб втілення насильства в життя, то доцільно поставити знак рівності між цими смисловими категоріями, однак зваживши на те, що категорія «по-

літичне насильство» ширша від тероризму, який є її складовою. «Політичне насильство – це фізичний примус, який використовується для нав'язування волі суб'єкта з метою заволодіння владою, передусім, державною, її використання, розподілу, захисту»¹. Це визначення, на наш погляд, відображає складність владних відносин, розмаїття їх проявів та відповідно багатофункціональність насильства. У цьому визначенні поняття «політичне насильство» не охоплює загрози насильства. Тому з позиції психології тероризму воно не є коректним, оскільки важливим психологічним компонентом тероризму є саме загроза його використання у будь-який час та в будь-якому місці.

Таким чином, класифікація політичного насильства охоплюватиме тероризм як спосіб впливу, але вона є адекватною щодо тероризму. Іншими словами, коли, наприклад, Ю. Гальтунг виокремлює агресивне і оборонне політичне насильство, умисне та ненавмисне, то всі ці характеристики справедливі відносно тероризму. Цей науковець також вважає, що існує кілька комбінацій цих типів: умисне агресивне насильство, ненавмисне агресивне насильство, умисне оборонне насильство, ненавмисне оборонне насильство. Така типологія акцентує увагу на ініціаторі політичного насильства та на відносинах між дійовою особою і самим актом насильства. Той же вчений зазначає, що насильство може бути прямим та структурним. Пряме насильство має не лише точного адресата, а й чітко визначене джерело насильства. Структурне насильство наче вбудоване в соціальну систему.

Але ця класифікація не описує типи учасників, тобто тих, хто провокує створення певної ситуації в суспільстві, коли тероризм як відповідна реакція стає неминучим. Цей недолік ліквідується типологією Т. Гурра, який вказує на те, що існує насильство держави, її агентів, і насильство самих мас та класів. Насильство держави – це використання сили для попередження девіантної поведінки громадян та підтримування внутрішнього спокою в країні. Насильство мас і класів поділяється на: безладдя (відносно спонтанне, неорганізоване політичне насильство зі значною учас-

¹ Яцько А. Онтологія насильства: терор і тероризм як елементи політичної боротьби / А. Яцько // Укр. пробл. – 1998. – № 1. – С. 89–105, с. 89.

тю мас, зокрема страйки з використанням насильства, локалізовані повстання тощо); змови (добре організоване політичне насильство з обмеженою кількістю учасників; організовані політичні напади, тероризм, партизанські війни невеликого масштабу, повстання); внутрішні війни (добре організоване насильство з широкою участю мас, спрямоване на знищення режиму чи руйнування держави, що супроводжується систематичним насильством, а саме: широкомасштабний тероризм, партизанська війна та революція). Однак типологія Т. Гурра відрізняється, на наш погляд, деякою фрагментарністю та неповнотою. Так, в її основу покладено лише критерії масовості та організованості, а також характеристика суб'єктів насильства, однак не враховано певні важливі критерії типології (спрямованість, сфера дії тощо).

Існують також типології, що використовують інші критерії. Так, П. Уїлкінсон, по-перше, за масштабом та інтенсивністю розподіляє насильство на: масове (бунти й вуличне насильство, озброєне повстання та опір, революція і контрреволюція; державний та масовий терор і репресії, громадянська війна, обмежена війна, ядерна війна) і політичне насильство невеликих груп (ізольовані акти саботажу чи атаки на власність, окремі спроби політичних убивств, війна політичних банд, політичний тероризм, партизанські рейди на території іноземних держав). По-друге, за цілями та завданнями політичне насильство поділяється на: а) внутрішньокомунальне (захист групових інтересів у конфлікті з ворожими етнічними та релігійними групами); б) протестне (вираження обуреності та протесту, може використовуватися, щоб переконати уряд виправити недоліки); в) преторіанське (використовується для насильницьких змін в уряді); г) репресивне (має на меті придушення реальної чи потенційної опозиції); ґ) супротивне (перешкоджає урядовій владі); д) терористичне насильство (має на меті залякування жертв для досягнення політичних цілей); е) революційне та контрреволюційне насильство (їх мета – або знищити існуючу політичну систему, або захистити її); є) війна (досягнення політичних цілей засобами військової перемоги над противником)¹. Слід зауважити, що в цій типології не простежується чітке розмежування між преторіансь-

¹ Див.: Психология / Л.А. Кондратьева – М.: Высшая школа, 1989. – 58 с.

ким і супротивницьким, репресивним і контрреволюційним насильством за ознакою цілей, хоча автор вважає їх різними типами насильства. До того ж слід додати, що описана класифікація не розглядає суб'єктів взаємодії.

Цікавою для психології особливістю є така характеристика насильства, як його раціональність та ірраціональність, тобто усвідомлення мотивів діяльності конфліктуючими сторонами. Цю особливість виокремили при розробленні наукової типології політичного насильства російські науковці. Так, у «Політологічному енциклопедичному словнику» розрізняються ірраціональне і раціональне насильство, а також повстання, державний переворот і революція (за ступенями радикальності цілей). Але й така систематизація не є достатньою, вона лише доповнює попередні.

На наш погляд, найбільш послідовну та розгорнуту систематизацію тероризму дають А. Дмитрієв та І. Залісін¹, які виділяють тероризм:

- 1) за сферою дії (внутрішньодержавний та міждержавний);
- 2) за ставленням суб'єктів тероризму до державної влади (державний, недержавний);
- 3) за ступенем організованості (стихийний, структурований);
- 4) за кількістю учасників (індивідуальний, колективний, масовий);
- 5) за джерелом ініціативи (оборонний чи агресивний);
- 6) за масштабом (одноразовий, масовий);
- 7) за інтенсивністю (високо-, середньо- та низько інтенсивний);
- 8) за соціальною характеристикою суб'єкта тероризму (соціально-класовий, етнічний, релігійний);
- 9) за спрямованістю та глибиною соціальних перетворень (реформістський, радикальний, консервативний);
- 10) за способами впливу на об'єкт (демонстративний та інструментальний);
- 11) за засобами, які використовуються (збройний і незбройний).

¹ Див: Дмитриев А.В. Насилие: социополитический анализ / А.В. Дмитриев, И.Ю. Залысин. – М.: РОССПЭН, 2000. – С. 53.

Кожен із цих видів насильства має своїх виконавців. Річ у тім, що психологічною наукою за допомогою методу експерименту доведено, що пряме (безпосереднє) насильство психологічно важче для скоєння, для нього складно знайти достатнє виправдання, тоді як опосередковане насильство передбачає вилучення жертви (жертв) з поля свідомості терориста за допомогою такого психологічного прийому, як позбавлення жертви статусу особистості та надання їй образу істоти, від якої треба звільнити світ. Саме таким чином можна пояснити, чому натиснути на клавішу, щоб скинути на місто ядерну бомбу, не важче, ніж грати у комп'ютерну гру.

Діяльність, у якій використовується насильство, відрізняється непередбачуваністю. Тероризм важко контролювати, обмежувати певними рамками (масштабами, об'єктами тощо), дозувати. Прикладом можуть слугувати терор якобінців і епохи Сталіна. Непередбачуваність терору обумовлена тим, що мотиви політичної діяльності можуть мати різний ступінь раціональності, тобто усвідомлюваності суб'єктом власних інтересів та цілей, обґрунтованості обраних засобів діяння. М. Вебер поряд із цілеспрямованою дією говорив про афективну дію, тобто обумовлену емоційним станом індивіда. Цілерациональна дія завжди супроводжується певним емоційним настроєм. Однак і імпульсивна поведінка не виконується несвідомо. Правильніше було б говорити про звуження контролю над нею з боку свідомості.

Сьогодні думки науковців, політиків, філософів, політологів, психологів розділилися. Одні схильні розглядати тероризм як закономірний наслідок поділу світу на бідних і багатих, за сучасними дослідженнями, цей розподіл збігається з цивілізаційними межами. Про це досить детально йдеться у книзі С. Хантінгтона «Зіткнення цивілізацій», у якій він припустив, що головні причини світових конфліктів лежать у сфері культурних розходжень і відбуваються переважно між націями та групами, які належать до різних цивілізацій. Це чітко простежується у протистоянні між християнським й ісламським світом. Однією з психологічних особливостей, які розмежовують такі великі блоки держав, тут є ставлення до цінностей життя, а також до смерті.

Інші причини тероризму вбачають у прояві міжнародної олігархії – обмеженого кола осіб, які сукупно володіють «контроль-

ним пакетом акцій світової економіки» і ведуть таємну війну між собою і проти держав за світове панування. Саме ці люди використовують щирі фанатичні віри терористів-смертників у своїх цілях. Російський історик Г. Мирський вважає глибокою оманю переконання, що міжнародний терор – це лише прояв розпаду злиднених людей, історична помста колишніх колоніальних рабів, які накопили злість проти своїх господарів. Ця думка підтверджується іншими даними. У тих, хто спрямовує руку терориста-смертника, – мільярди доларів. Більш категоричним є голова Ісламського комітету Росії Г. Джемаль: «Хто виконавець – неважливо. Головне – кому це вигідно, він і є замовником»¹.

Історія сучасних форм тероризму налічує понад 100 років, за які було сформовано найсучасніші елементи терористичних технологій на основі науково-технічного та інформаційного прогресу. Відповідно, за цей час робилися спроби дати визначення цьому неоднозначному явищу з врахуванням динамічних змін ідеологічному, психологічному рівнях. Прикладом таких змін може бути ескалація насильства, адже терористичні організації, які мали успіх у 70-х р. минулого століття, наприклад РАФ, «Червоні бригади» або терористичні групи, що діяли наприкінці ХІХ ст., («Народна воля»), в сучасних умовах не будуть ефективними, оскільки вони користувалися методом індивідуального тероризму. А від індивідуального тероризму пересічна людина захищається за допомогою механізму заміщення, іншими словами, включається програма «невтручання». Людина свідомо закриває очі на окремі теракти, поки вони не стосуються безпосередньо її або її рідних та близьких. Однією з особливостей сучасного соціально-політичного життя є те, що зміна норм у взаєминах людей та груп веде за собою зміни в міжнародному праві. Так, прояви тероризму, які неможливо контролювати, скасували відомий принцип невтручання у внутрішні справи окремої держави, який був чинним в ООН.

За сучасних умов, що склалися у світі, тероризм ефективний також через те, що він є масовим явищем, має бризантний характер,

¹ Русанова О.А. Экстремизм – социологические интерпретации / О.А. Русанова // Ломоносовские чтения 2002 г. Аспиранты. Т. 1., с. 99. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// lib.socio.msu.ru/](http://lib.socio.msu.ru/)

тобто великий розмах дій, або, іншими словами, основною характеристикою сучасного тероризму є непередбачуваність та зростання активної аудиторії.

Аналізуючи численні визначення, які були сформульовані певними державними установами, різними авторами, а також такі, що містяться у міжнародних конвенціях, що стосуються терористичної діяльності, можна виокремити певні характерні риси, які притаманні більшій частині визначень. Однією з таких рис є те, що тероризм намагаються пояснити через поняття «наси́льство». Так, Вілкінсон і Стюард визначають тероризм як «форму організованого наси́льства». У такому контексті під наси́льством розуміється загроза чи застосування сили для заподіяння фізичної шкоди окремим особам чи групі осіб. Марта Креншоу уточнює, що наси́льство використовують політично мотивовані особи та групи, тобто тероризм є специфічною формою «політичного наси́льства»¹. Нещодавно з'явився термін «кримінальний тероризм» – загроза терором з боку злочинних елементів з метою залякування, шантажу уряду чи громадян.

Наступною характеристикою є наявність жертви і аудиторії, на яку прямо чи опосередковано впливають терористи. Так, за Рубінштейном, тероризм поєднує «високий рівень політичної мотивації з низьким рівнем залучення мас». До того ж, теракти спрямовані проти мирного населення. Іншими словами, прояв тероризму – теракт має на меті не тільки безпосереднє заподіяння шкоди жертві, а й досягнення певного ефекту – загрози великій групі людей, що і є його кінцевою метою.

Не випадково дехто з науковців вважає тероризм «формою політичного спілкування», наголошуючи, що це засіб впливу на певну частину суспільства. Що стосується «жертви», то Шмід називає так тих людей, на яких безпосередньо спрямовано теракт. «Жертвою» є людина чи група людей, «яка є об'єктом впливу, метою цього наси́льства»².

¹ Див.: Солодовникова Х.К. Соціально-психологічні аспекти тероризму: навч. посібник / Х.К. Солодовникова. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. – 71 с.

² Там само.

Ширшим від попереднього можна вважати трактування, запропоноване Чаліковою у 1989 р. та Ферро у 1998 р. – насилля і залякування «слабкими сильних», «зброя слабких», жертв державного терору. Аналогічне визначення у 1978 р. дав Бернгард: «Терор є насильством і залякуванням, використовуваним слабшим щодо більш сильного, але воно є розмитим, нечітким. Тими самими словами можна назвати, наприклад, боротьбу за визволення власної нації, партизанську війну, диверсійні акції, які застосовує держава проти своїх опонентів у соціальних конфліктах»¹.

Але диверсійні акції та споріднені їм не є терористичними. Існує чітка межа, яка розділяє ці явища: у тероризмі при плануванні терактів заздалегідь відомо, що будуть безневинні жертви. «Відмінність терористів від «борців за свободу» полягає у тому, що останні не підривають людей, які мирно сплять, терористи ж це роблять», підкреслює В.Ф. Антипенко². Адже саме безневинні жертви привертають увагу суспільства до теракту, а відтак до терористів та проблем і вимог, які вони піднімають. Тут ми можемо зазначити, що головною складовою тероризму взагалі й терактів зокрема є психологічний компонент. Керівник найстарішої терористичної групи асасинів 1953 р. Хасан-аль-Саббах говоривши: «Вбиваючи одну людину, ми тероризуємо тисячі»³.

Отже, можна виділити окремі соціально-психологічні наслідки, які теракти викликають у суспільній свідомості: вони демонструють суспільству безсилля влади – в тій точці часу та простору, де стався теракт, влада втратила монополію на насильство; у зоні теракту реалізувалася альтернативна влада. Теракти створюють прецеденти активного силового протистояння владі. Ідеологи тероризму називають такий соціально-психологічний механізм «пропагандною дією». Тут в дію вступає так званий «стокгольмський син-

¹ Див.: Солодовникова Х.К. Соціально-психологічні аспекти тероризму: навч. посібник / Х.К. Солодовникова. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. – 71 с.

² Антипенко В.Ф. Зближення воєнних та терористичних форм і методів боротьби / В.Ф. Антипенко // Тероризм і боротьба з ним; під ред. А.І. Комарової, Ю.В. Земляньського. – Т. 19(1). – К., 2000. – С. 189.

³ Пикте Ж. Развитие и принципы международного гуманитарного права / Ж. Пикте. – М.: МККК, 1994. – 108 с.

дром», коли певна верства населення починає ідентифікувати себе з «борцями за ідею». А також, як правило, вони активізують будь-які сили та настрої, опозиційні владі, зокрема такі, що дистанціюються від тактики тероризму.

Теракт трактується як ознака гострої соціально-психологічної (у такому контексті це поняття використовується як найширша сукупність взаємовідносин, що виникають у великих групах, як соціум кризи в суспільстві).

Істотною умовою виникнення тероризму є руйнування традиційного та формування модернізованого суспільства, такого, що орієнтується на нові цінності (наприклад, на безумовну цінність людського життя). Тероризм виникає тоді, коли на зміну традиційній культурі приходять суспільство, яке знайоме з концепцією суспільного договору. Тероризм можливий за умови співчуття справі терористів певної частини населення.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що логічна схема існуючих визначень терору і тероризму видається доволі простою. Вона, як правило, конструюється із суб'єкта тероризму, насильства як способу впливу, об'єкта, мети, якої прагне досягти суб'єкт. У розширеному варіанті у визначенні з'являються додаткові уточнюючі елементи, і його логічна схема виглядає так чином: суб'єкт тероризму використовує насильство (або загрозу його застосування) як спосіб впливу на об'єкт для досягнення поставлених завдань (політичних, соціальних, економічних тощо).

З огляду на це, можна вважати, що терор – це передусім метод цілей досягнення, принциповою ознакою якого є застосування (або погроза застосування) насильства. Але лише цієї властивості недостатньо, щоб сформулювати його визначення, оскільки насильство як таке властиве не лише тероризмові, а й іншим соціально-політичним явищам. Наприклад, для досягнення певних цілей (політичних, психологічних, соціальних, економічних тощо) дуже часто використовується війна. Принциповою основою цього методу є також застосування насильства. Тому для того, щоб дати чіткі дефініції терору і тероризму, необхідно окреслити особливості форм насильства, притаманні лише їм. Таким чином, лише за використання тих форм насильства, які властиві терору чи тероризмові, суб'єкт насильства не може стати об'єктом (і навпаки) в момент

здійснення теракту відбувається чітка диференціація на суб'єкт і об'єкт насильства. Також необхідно акцентувати увагу на тому, що під час здійснення терактів терористи можуть мати як цілі, пов'язані з жертвами теракту, так і цілі, що з ними не пов'язані. Грунтуючись на цій дихотомії цілепокладання, можна сформулювати два основних поняття «терор» і «тероризм».

Терор – метод впливу шляхом здійснення теракту (терактів) для досягнення певних цілей, при якому жертва теракту є об'єктом цього методу впливу, а тероризм – це спосіб впливу шляхом здійснення теракту задля досягнення певних цілей, при якому жертва теракту не є об'єктом цього методу впливу.

Тероризм має трьох суб'єктів (своїх носіїв): окремого індивіда, групу (від малої до великої) й державний апарат. При цьому для кожного суб'єкта існує своя міра застосування тероризму. В.П. Ємельянов конструє таке визначення тероризм – це публічно вчинювані загальнонебезпечні дії чи погроза ними, спрямовані на залякування суспільства або соціальних груп, прямого чи опосередкованого впливу на прийняття певного рішення або відмову від нього на користь терористів¹.

Загальновідомо, що тероризм є джерелом та наслідком конфліктів у суспільстві. Він продукує ненависть і недовіру між соціальними та національними групами. У психології конфлікт визначається як «зіткнення протилежно спрямованих, несумісних тенденцій, окремо взятого епізоду у свідомості, в міжособистісних взаємодіях чи відносинах індивідів або груп людей, пов'язаних із негативними емоційними переживаннями»². Конфліктні ситуації як повсякденний чинник життя охоплюють усі його складові. Одним із домінуючих способів розв'язання конфлікту у сучасному світі є тероризм. Але слід зауважити, що це шлях у нікуди, оскільки однією з характеристик будь-якого насильства вважається ефект ескалації, іншими словами, кожна агресивна дія призводить до відповідної дії чи відплати, причому ефект має більшу силу, ніж первин-

¹ Ємельянов В.П. Тероризм как явление и как состав преступления / В.П. Ємельянов. – Х.: Право, 1999. – 272 с.

² Грушевська Славоміра. Проблема конфлікту: морально-психологічний аспект: дис. ... д-ра філос. наук: спец. 09.00.07 / Славоміра Грушевська // Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – С. 128.

ний акт агресії. Цікавою особливістю тероризму є кумулятивний ефект або зосередження уваги на актах терору.

На нашу думку, розглядати явище сучасного тероризму з позиції соціальної психології означає аналізувати ситуацію як один з випадків соціального конфлікту. Іншими словами, тероризм – це спосіб дії в умовах, коли нема альтернативних настанов на взаємодію з опонентом. Конфлікт – це зіткнення протилежних цілей, позицій, думок, поглядів опонентів чи суб'єктів взаємодії. Конфлікт у психології розглядається у рамках різних шкіл та вчень залежно від наукової основи, наприклад, згідно з біхевіористською (поведінковою) психологічною концепцією, конфлікт розуміється як усвідомлене протистояння індивідів чи груп із протилежними інтересами з метою реалізації власного інтересу за рахунок інтересів інших людей. А, скажімо, соціально-психологічний напрямок під конфліктом розуміє аномальний, деформований стан відчуття настанов та відносин всередині соціальних груп. На нашу думку, обидві концепції бачення конфлікту комплексно відображають стан, який склався у сучасному суспільстві, де тероризм стає лакмусовим папірцем, який відображає соціальний пріоритет способу розв'язання конфліктів.

Можна стверджувати, що найбільш адекватним поясненням природи сучасного тероризму буде трактування його через явище конфлікту. Через призму соціального конфлікту можна вивчати тероризм, користуючись методами та прийомами соціальної психології. Конфлікт має такі характеристики, як протистояння, відстоювання точки зору чи позиції, що мають особистісний характер, від яких неможливо відмовитися, і нарешті – емоційно значущі переживання власної позиції. Процесуальний бік конфлікту складається з елементів конфлікту та динаміки конфлікту, а елементами конфлікту є опоненти та предмет конфлікту.

Конфлікт – доволі поширене у світі відносин явище. Існують різноманітні визначення конфлікту, але, на нашу думку, усі вони підкреслюють наявність протиріччя, що набуває форми розбіжностей, якщо йдеться про взаємодію людей. Конфлікти можуть бути прихованими чи явними, в їх основі – відсутність згоди між двома чи більше сторонами, особами або групами. Це обумовлене наявністю різних думок, поглядів, ідей, інтересів, точок зору тощо. Однак

незгода, як уже відзначалося, не завжди проявляється у формі явного зіткнення, конфлікту. Це відбувається тільки тоді, коли наявні суперечності, розбіжності порушують нормальну взаємодію людей, перешкоджають досягненню поставлених цілей. У цьому випадку люди бувають просто змушені якимось чином перебороти розбіжності й вступають у відкриту конфліктну взаємодію. Кожне суспільство, кожна соціальна група, соціальна спільнота тією чи іншою мірою підвладні конфліктам. Істотна особливість соціального конфлікту полягає в тому, що ці суб'єкти діють в рамках певної, ширшої системи зв'язків, яка модифікується (підкріплюється чи руйнується) під впливом конфлікту.

Конфлікти надзвичайно багатоманітні за способами свого існування та розгортання, за джерелами походження, за рушійними силами, які певною мірою визначають спосіб їхньої дії, і нарешті, за мотивацією, тією життєдайною енергією, яка включається в динаміку конфліктів і є для них своєрідним живильним матеріалом. Конфлікт є одночасним розгортанням дії та протидії, конфлікт – це реалізація намірів і водночас усунення спротиву, який зустрічається в ході цієї реалізації; це винятково складна спільна дія щонайменше двох сторін, об'єднаних протистоянням. Якщо виходити із цього трактування конфлікту, то тероризм – це один і радикальних способів розв'язання конфліктної ситуації, який на сьогодні є домінуючим у соціально-політичних відносинах.

Таким чином, через механізм конфлікту маємо можливість розглянути, явище тероризму. Такий підхід адекватний для соціально-психологічних методів, оскільки в основі тероризму завжди лежить протистояння, відстоювання таких позицій, від яких особистість не може відмовитися, наприклад, національних чи етнічних, світоглядних переконань.

Принагідно зауважимо, що при порівняльному аналізі можна помітити, що тероризм як спосіб політичного насильства має спільні риси з політичним убивством і бандитизмом. Схожий він і на військовий конфлікт малої інтенсивності. Але якщо розглядати політичне вбивство і теракт з позиції соціальної психології, то відмінності полягатимуть у цілепокладанні. Тероризм впливає на опонентів через громадсько-політичний резонанс, а політичне вбивство є самоціллю, тут головне завдання – усунути впливового

політичного діяча. Щоб не перетворитися на звичайних злочинців і вбивць, терористи повинні мати якусь ідею, що виправдовувала б такі крайні заходи. Відтак убивство нарікається «здійсненням правосуддя». Також слід зазначити, що сучасний тероризм, особливо після 80-х р. минулого століття, має таку психологічну особливість: якщо раніше боротьба велася проти держави із застосуванням широкого діапазону акцій, то тепер йдеться про все суспільство, наразі не існує вже людини, яка могла б не боятися, що тероризм її зачепить.

Тероризм – своєрідний індикатор кризових процесів. Це – аварійний канал зворотного зв'язку між суспільством і владою, між окремою частиною суспільства і суспільством загалом. Він свідчить про гостру неблагодатність в певній зоні соціального простору.

Тероризм можна розглядати і як певний спосіб спілкування, наприклад, на думку Моцена, тероризм «за своєю сутністю є актом спілкування»¹. Спілкування виникає на кількох рівнях – внутрішньоособистісному, міжособистісному, груповому, організаційному та масовому. Відмінність між міжособистісним і масовим спілкуванням визначається каналом передачі повідомлення. Тероризм як форма спілкування виявляється на міжособистісному та масовому рівнях, найчастіше – на обох одночасно. Насильство як саме спілкування передається безпосередньому отримувачу зазвичай з метою завдати шкоди. Це – міжособистісне спілкування. Однак насильство передається також і віддаленій аудиторії, на яку воно й було, насамперед, розраховане зазвичай з менш відчутним ефектом.

Отже, модель сучасного тероризму як способу спілкування має такий вигляд: тероризм – повідомлення – насильство – жертва – засоби масової інформації – суспільство – ефект; відправник повідомлення – канал – отримувач повідомлення – канал – отримувач – мета.

Окремі терорологи, акцентуючи увагу на груповому різновиді тероризму, обмежуються класифікацією діяльності терористич-

¹ Див.: Солодовникова Х.К. Соціально-психологічні аспекти тероризму: навч. посібник / Х.К. Солодовникова. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. – 71 с.

них груп та організацій. Л. Байкер, Б. Міллер та Ч. Рассел наводять наступні типи терористичних груп: націоналістично-сепаративні; ідеологічні («марксистські», «маоїстські» тощо); нігілістичні, включаючи кримінальні елементи; такі групи, що лише спорадично вдаються до терористичних методів¹.

Дещо розширенішу типологію терористичних груп наводить Ч. Джонсон: групи нацменшин (обидва крила «ІРА» – «Ірландська республіканська армія», палестинська Аль-Фатах); марксистсько-революційні групи; анархістські групи; «синдикалізм незрілості» (типу американських «везерменів»); ідеологічні найманці («Японська Червона Армія», палестинська «Чорний вересень»)².

В усіх системах жодним чином не відображено основні специфіки сучасного тероризму – його міжнародний характер. За словами Л. Бонанате, елементи тероризму завжди були присутні в міжнародних відносинах, але нині тероризм став незаперечним учасником існуючого міжнародного політичного порядку. Учений пропонує розглядати типологію внутрішньодержавного і міжнародного тероризму з урахуванням його ставлення до державної системи³. Він виділяє два види внутрішньодержавного тероризму: один із них спрямований на захист існуючого суспільного ладу (тоталітарний режим, державний тероризм), інший – опозиційний до нього (популістські, анархістські та революційні рухи). Аналізуючи різновиди міжнародного тероризму Л. Бонанате, на відміну від інших авторів, не поділяє політику тероризму, що здійснюється у воєнний і мирний час⁴, хоча це досить дискусійна теза, але, на його думку, період воєнних дій є найочевиднішим проявом тероризму на міжнародному рівні.

Більшість зарубіжних авторів, розглядаючи міжнародний тероризм, як правило, виділяють три його види: внутрішньо державний, транснаціональний і міжнародний. При цьому основна ро-

¹ Terrorism: Theory and practice / ed. Alexander Y. Boulder: Westview press, 1979. – P. 30.

² Див: Jonson Ch. Perspectives on Terrorism / Ch. Jonson // The Terrorism Reader / Laquer W. L.: Wildwood, 1978. – P. 267–361.

³ Bonanate L. Dimension del terorisimo politico. Aspetti interne internazionali, politicie geuridici, F. Angelí, Milano. – 1989. – S. 99–179.

⁴ Там само. – С. 102.

збіжність між міжнародним і транснаціональним тероризмом полягає в тому, що перший здійснюється державою, а другий – групою осіб, в окремих випадках окремими приватними особами.

Не заперечуючи в принципі проти врахування національного та регіонального факторів при здійсненні аналізу тероризму, видається, однак, недоречним висувати їх як основоположні при виробленні типологізації тероризму. Так, «латиноамериканський» тероризм, який Л. Бонанате до того ж класифікує як «революційний», включає широкий спектр: від політики державного тероризму в Чилі та інших диктаторських режимів до окремих терористичних акцій, що застосовувалися під час приходу до влади прогресивних демократичних режимів (наприклад, на Кубі та в Нікарагуа). Подібний підхід не відображає сутності питання, оскільки не враховує соціальної спрямованості тероризму, а також динаміки його розвитку (наприклад, у рамках одного регіону навіть за декілька десятиліть тероризм суттєво змінюється).

Будучи явищем історичним, тероризм видозмінюється залежно від конкретно-історичної епохи і набуває рис та особливостей, властивих кожному етапу розвитку людства. Основна особливість нашої епохи – наявність ядерної зброї, що не могло не позначитися на тероризмі. Виник ряд нових його видів – ядерний, технологічний, економічний тощо. Однак, як видається, розгляд цих різновидів як самостійних не зовсім обґрунтований, оскільки всі вони можуть перебувати в арсеналі різноманітних сил і служити різним цілям. Так, ядерний тероризм, з одного боку, перетворився на глобальну проблему, оскільки виступає потенційною загрозою для життя кожної людини, може бути віднесеним до підвидів міжнародного державного тероризму, як і економічний та деякі інші подібні різновиди. До речі, дехто вважає, що «голод сьогодні повинен розглядатися як основна перша форма державного тероризму»¹. З іншого боку, ядерний тероризм може передбачати спробу застосування ядерної зброї для своїх цілей якою-небудь локальною групою або окремою особою, і в цьому зв'язку це слід віднести до категорії групового або індивідуального тероризму.

¹ Terrorism and National Liberation. Proceedings of the International conference on the questions on terrorism / Köchler, H. – N. Y.: IPO, 1988. –P. 46.

Як видається, при підході до питання про критерії вироблення типології тероризму необхідно керуватися основним завданням дослідження цієї проблеми – пошуком оптимальних шляхів і засобів для викорінення тероризму з життя міжнародного співтовариства, одним із необхідних елементів якого є розробка системи превентивно-каральних заходів. Для цього, на нашу думку, було б доцільним максимально спростити основну схему розмежування як попередню умову терористичних акцій, що здійснюються у воєнний і в мирний час, оскільки вони підпадають під різні норми національного та міжнародного права, і, взявши за основу критерій рушійної сили, виділити два таких види: державний – терористичні акції здійснюються державою або при підтримці держави; індивідуально-груповий – терористичні акції здійснюються приватними особами, групами або організаціями приватних осіб, які не користуються підтримкою держави. Він не обмежується антиетатичною спрямованістю, оскільки включає як лівий, так і правий тероризм, а також тероризм національно-етнічний, конфесійний та інших модифікацій. Така постановка питання може застосовуватися й у випадку з міжнародним тероризмом.

Подібна тенденція спостерігається і в ряді міжнародно-правових документів. Під час обговорення проекту Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства на XL сесії Комісії міжнародного права у контексті здійснення розмежування між актами внутрішнього тероризму, що не користується іноземною підтримкою, та міжнародного, йшлося про його два види, а саме: державний, під яким розуміються «операції, що фінансуються, організуються, заохочуються, керуються або підтримуються індивідуально чи колективно, за допомогою матеріально-технічного – індивідуальне забезпечення окремої держави або групи держав з метою залякати іншу, особи, групи або організації, і терористичними актами, що вчиняються групами або організаціями, які діють на міжнародному рівні»¹.

¹ Проект Кодекса преступлений против мира и безопасности человечества // Докл. Комиссии междунар. права о работе ее сороковой сессии 9 мая – 29 июля 1988 г., ГА ООН. Офиц. отч. 43-я сес, доп. № 10 (А. 43110). – С. 110–151.

Однак, цілком зрозуміло, подібна типологія не виключає можливості інших варіантів підходу до цієї проблеми. Французький журналіст Л. Діспо, наприклад, взагалі відмовляється від необхідності розрізняти «індивідуальний» терор і терор, що здійснюється державою. У першому випадку, на його думку, це тероризм, що рветься до влади, в другому – такий, що вже досягнув її¹.

Навряд чи можна повністю погодитися з ідентифікацією таких надто протилежних форм тероризму, однак, на думку С.Ефірова, «форми тероризму не однакові, а люди однакові. Вони цілком можуть замінити один одного. Терористи, які перебувають у підпіллі, прийшовши до влади, будуть робити те ж саме, що й терористи державні»².

Державний тероризм у макромасштабах – явище відносно нове, характерне для ХХ ст., що має свої особливості та специфічні форми прояву. Однак тенденція його розвитку перебуває у загальному руслі розвитку сучасної цивілізації. Якщо на ранніх етапах державний тероризм здійснювався переважно у межах однієї країни і був так би мовити «внутрішньодержавним», то з часом відбувається його трансформація у бік розширення національних кордонів. Державний тероризм все більше починає набувати рис міжнародного шляхом включення міжнародного елементу у тій або іншій формі.

Не виключено, що правомірна постановка питання про міжнародний державний тероризм і у випадку прямого втручання однієї країни у справи іншої, коли має місце ситуація неадекватності військово-економічних потенціалів, тобто прямиий тиск, диктат та залякування, хоча подібна ситуація може бути класифікованою як агресія з елементами терору.

Видається, що в сучасних умовах форма «суто внутрішнього державного тероризму» умовна і відносна, адже нині політика внутрішнього державного тероризму проводиться вже не тільки і не стільки в ім'я інтересів національного державно-монополітичного капіталу, скільки відображає інтереси міжнародного

¹ Dispot L. La machine a terreur. – P.: Grasset, 1978. – 304 p.

² Японская общественно-политическая мысль и маоизм. – М.: Наука, 1975. – 296 с.

капіталу, зокрема, транснаціональних монополій. Економічна, екологічна взаємозалежність сучасного світу в епоху ядерного паритету перетворила «внутрішній» державний тероризм на загрозу міжнародному миру і стабільності, деструктивний фактор не лише місцевого, регіонального, а й міжнародного масштабу. Тому особливого звучання набуває проблема відповідальності кожної держави за вчинення нею самою, її посадовими особами терористичних актів. Комісія міжнародного права ООН займається опрацюванням даного питання у контексті проекту Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства.

Будь-яке насильство породжує адекватну відповідь. У повній відповідності з цією аксіомою державний тероризм пов'язаний з іншими формами тероризму. Так званий «стихійний» тероризм тисячами ниток пов'язаний з тероризмом державним, досить часто інспірується ним або навіть стає його таємною формою. Однак, видається, що державний і «стихійний» тероризм – суттєво різні явища. Традиційно «стихійний» тероризм (іншими словами – індивідуально-груповий) прийнято розділяти на лівий і правий. Протягом останнього десятиліття відзначається бурхливе зростання цих видів тероризму як у кількісному вимірі, так і з огляду на його географічне розповсюдження.

Безумовно, між лівим і правим тероризмом існує значна близькість і не лише практичного характеру. Спільним для лівих і правих терористів є їх деструктивізм та випадки кадрового переплетення правих і лівих угруповань. Це дає підстави декому з науковців вести мову про ідентичність лівого і правового тероризму. Однак, подібна постановка питання не зовсім правомірна. Якщо правий тероризм намагається закріпити державну владу в найконсервативнішому її варіанті, то лівий тероризм – дестабілізувати державну владу, зруйнувати існуючу систему. Крім того, ідейно-політичні установки правового тероризму зрозумілі і недвозначні. Випадково потрапити у лави правих терористів просто неможливо. Лівому ж тероризму апріорі притаманна подвійність і езуїтивізм. Декларовані лівим тероризмом цілі і завдання перебувають у явному протиріччі з реальними результатами діяльності його прихильників. Шкода, що завдається лівим тероризмом світовому робітничому, демократичному руху, поглиблюється ще й тим, що досить

часто його прихильники претендують на причетність до національно-визвольного руху країн «третього світу».

Зрощення між окремими елементами екстремістського крила деяких національно-визвольних рухів і транснаціональних лівотерористичних груп із Західної Європи та Японії, що відбулося на відповідному етапі, відіграло певну роль в існуючій тенденції отождолення національно-визвольних рухів із тероризмом.

Значний інтерес у цьому плані викликає діяльність японської лівоцентристської групи «Японська Червона Армія» («Ніхон Секігун»), котра на відповідному етапі свого розвитку емігрувала на Близький Схід і провела ряд спільних операцій з палестинськими екстремістськими групами «Чорний вересень» та «Народний фронт визволення Палестини», являючи собою класичний приклад транснаціональної терористичної групи в дії.

Сучасний тероризм – це певним чином усталена ситуація (політична, соціальна, психологічна, технологічна тощо), накладена на конкретні ідеї і ідеологеми. Сучасний тероризм – одна з іпостасей духу нашої доби у формі особливого різновиду насильства. Він – точка перетину ситуації й ідеї.

Нині залишаються незрозумілими витoki таких сучасних явищ тероризму як релігійне сектантство, оскільки емпіричні дослідження, прийнятні для соціології та психології (до якої відносимо і психологію віри), є спостереженнями, за своєю суттю раціональними. Вони обмежуються тим, що можна побачити, сфотографувати, витиснути зі свідків чи підсудних, а тому висвітлюють лише крихти цих суспільних бід.

2.5. Види тероризму

Як складне соціально-політичне явище, що має різноманітні форми прояву, тероризм можна класифікувати за найістотнішими ознаками, тобто провести його класифікацію, виділивши і охарактеризувавши основні його види, що дозволяє розуміти сутність цього явища. Це потребуватиме системного підходу із застосуванням кількох критеріїв. Так, В.А. Ліпкан пропонує такі підстави

класифікації тероризму: за територією вчинення; за елементами проявів (за суб'єктами, мотивами, цілями, засобами, методами, об'єктами, змістом діяльності, характером наслідків); за рівнем організації; за видами терористських груп (організацій)¹.

За територією вчинення тероризму виділяють такі види:

1) транснаціональний (міжнародний) – вчинення терористськими злочинними групами та організаціями крізь державні кордони актів тероризму, при чому суб'єктом не є держава. Міжнародний тероризм, вважає А.Ю. Піджаков, це застосування державою (або групою, організацією), які роблять замах на міжнародний правопорядок, насильства, спрямованого на досягнення міжнародно-протиправних цілей шляхом залякування осіб, що не є безпосередньо жертвами нападів².

Згаданий модельний закон «Про боротьбу з тероризмом» визначає поняття міжнародного тероризму як терористичні акти, вчинені за межами держави, а також іноземними громадянами на території держави шляхом убивства представників іноземної держави, захоплення заручників з метою провокації війни чи ускладнення міжнародних відносин.

У ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» міжнародний тероризм визначений як здійснювані у світовому чи регіональному масштабі терористичними організаціями, угрупованнями, у тому числі за підтримки державних органів окремих держав з метою досягнення певних цілей суспільно небезпечні насильницькі діяння, пов'язані з викраденням, захопленням, вбивством ні в чому не винних людей чи загрозою їх життю і здоров'ю, руйнуванням чи загрозою руйнування важливих народногосподарських об'єктів, систем життєзабезпечення, комунікацій, застосуванням чи загрозою застосування ядерної, хімічної, біологічної та іншої зброї масового ураження.

Отже, до міжнародного тероризму слід відносити дії, коли: ватажки терористських організацій мають за мету впливати більше,

¹ Ліпкан В. Тероризм і національна безпека України / В. Ліпкан. – К.: Знання, 2000. – 184 с

² Див.: Піджаков А.Ю. Борьба с политическим терроризмом и экстремизмом (международно- и национально-правовые проблемы) / А.Ю. Піджаков. – СПб.: Нестор, 2003. – С. 71.

як на одну країну; матеріальна, технічна, організаційна підтримка надходить з-за кордону; жертвами актів тероризму стають громадяни та організації різних країн; шкоду від актів тероризму нанесено різним країнам та міжнародним організаціям.

Сам термін «міжнародний тероризм» виник на початку 70-х р. Пізніше робилися спроби дати визначення цьому поняттю на конгресі ООН з попередження злочинності і поведження з правопорушниками у 1990 р. У доповіді генерального секретаря ООН зазначено: «Міжнародний тероризм можна охарактеризувати як терористичні акти, при здійсненні яких виконавці (або виконавець) планують свої дії, отримують керівні вказівки, приїжджають з інших країн, рятуються втечею, шукають притулку, або отримують допомогу в будь-якій формі не в тій країні або країнах, в яких здійснюються ці дії»¹.

Проте, на наш погляд, при визначенні поняття міжнародного тероризму потрібно виходити з критеріїв транснаціонального характеру злочинів перерахованих у конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності. Конвенція була підписана офіційними представниками більшості країн світу (зокрема Росією) у грудні 2000 р. в Палермо (Італія) і вступила в силу в липні 2003 р.

Згідно зі ст. 3 конвенції «злочин носить транснаціональний характер, якщо:

- а) його здійснено у більш як одній державі;
- б) його здійснено в одній державі, але істотна частина його підготовки, планування, керівництва або контролю мала місце в іншій державі;
- в) його здійснено в одній державі, але за участю організаційної, злочинної групи, яка проводить злочинну діяльність у більш як одній державі; якщо його здійснено в одній державі, але істотні наслідки мають місце в іншій державі»².

¹ Морозов Г.И. Терроризм – преступление против человечества: международный терроризм и международные отношения / Г.И. Морозов. – М.: Институт мировой экономики и международных отношений РАН, 1997. – С. 17–18.

² Аслаханов А.А. Эволюция мирового терроризма / А.А. Аслаханов. – М.: Право и закон, 2003. – С. 105.

Якнайповніше визначення, на наш погляд, дають документи Інтерполу, де терористичний акт вважається таким, що має міжнародну значущість, коли: «цілі, обнародувані його лідерами зачіпають більш, ніж одну країну; його здійснення починається в одній країні, а закінчується в іншій; матеріально-технічне забезпечення групи виконавців має зарубіжне походження; він планується або готується в одній країні, а здійснюється в іншій; його жертвами є громадяни різних країн, або люди, зайняті роботою в міжнародних організаціях; завданий збиток зачіпає різні країни або міжнародні організації»¹.

Міжнародний тероризм робить замах як на життєві інтереси світової спільноти, так і на права й основні свободи окремих людей, бо завжди супроводжується нетерпимістю і жорстокістю. Сучасний міжнародний тероризм представлений, головним чином ісламськими фундаменталістами. Бойовики-ісламісти відрізняються фанатичною прихильністю до релігійних ідеалів, залізною дисципліною і високим бойовим професіоналізмом. Сучасні організації оперують у міжнародних масштабах і, використовуючи новітні досягнення в галузі зв'язку, транспорту, озброєнь, є джерелом загрози для життя величезної кількості людей, а також стабільності світової економічної і політичної систем. Нині це одна з глобальних проблем²;

2) тотальний (внутрішній) – розповсюдженість тероризму на всій території країни. Ця ситуація може складатися за умови або слабкої державної влади, яка не в змозі боротися з терористськими групами, або якщо ця держава перебуває у стані латентної війни з іншою державою, і терористичні акти підривають безпеку держави загалом, завдають шкоду суспільству, намагаються створити обстановку пригніченості в усьому суспільстві. До внутрішнього тероризму відносять «здійснення політичних мотивованих убивств державних або громадських діячів цієї країни, посягання на її конституційні основи, створення і функціонування незаконних озброє-

¹ Международно-правовые основы борьбы с терроризмом: сборник документов / составитель В.С. Овчинский – М.: ИНФРА-М, 2003. – С. 159.

² Див.: Лукашук И.И. Терроризм и международное право / И.И. Лукашук // Социальные и психологические проблемы борьбы с международным терроризмом. – М.: Наука, 2002. – С. 148.

них формувань, захоплення заручників без переміщення їх за кордон та ін.»¹. Яскравий приклад – існування червоних бригад, які діяли на всій території Італії у 70–80 рр., здійснюючи щорічно до 2000 терористичних актів;

3) селективний – розповсюджений на певній території, яка є складовою держави. Його мета така ж сама, але масштаби не такі великі, бо обмежуються певною територією. Як приклад – діяльність Ірландської республіканської армії (ІРА). За останні 20 років від рук терористів з ІРА загинуло близько 3000 осіб внаслідок конфлікту у Північній Ірландії. Слід наголосити, що дві третини загиблих – цивільні особи, які випадково опинилися там, де було вчинено акт. Більшість таких актів ІРА здійснювала у декількох районах Північної Ірландії: Белфасті, Лондонферрі та у прикордонні з Ірландською республікою;

4) локальний – полягає в тому, що тероризм вчинюється або на дуже малій місцевості, або на якомусь окремому об'єкті, чи проти певної визначеної категорії осіб, але за умови, що наслідки цієї дії повинні мати вплив не тільки на жителів цієї місцевості або у більш загальному плані на об'єкт впливу, й викликати резонанс, занепокоєння, залякувати невизначене коло осіб. Так, діяльність баскської організації «Вітчизна та свобода» (ЕТА) переважно полягає у вчиненні вибухів та вбивств службовців іспанського уряду, насамперед керівників спеціальних служб. Ще одним з прикладів є проведення серії вибухів у місті Житомирі 1998 р. Ці вибухи були вчинені проти однієї з комерційних фірм з метою усунення конкурента шляхом знищення об'єктів власності та залякування власників та робітників цієї фірми. При цьому ніякі інші, крім неї, об'єкти не постраждали².

Перейдемо до аналізу наступної класифікації із загальної системи класифікацій терористичних проявів – елементів проявів тероризму. За цим критерієм терористичні прояви прийнято розглядати за суб'єктами, мотивами, цілями, засобами, методами, об'єктами, змістом діяльності та характером наслідків.

¹ Петрищев В.Е. Борьба с терроризмом как государственная задача / В.Е. Петрищев // Проблемы терроризма. – М.: Эдиториал, 2001. – С. 67.

² Ліпкан В.А. Тероризм і національна безпека України. – С. 48.

За суб'єктами розрізняють: а) акти тероризму, що вчиняються особами, які перебувають на державній службі та спеціально підготовлені для цієї мети; б) акти тероризму, що вчиняються пригнобленими етнічними меншинами (баски, корсиканці, північні ірландці, палестинці та інші), які прагнуть до культурної та політичної автономії, так званій «іредентизм»; в) акти тероризму, що вчиняються релігійними фанатиками (ваххабізм тощо); г) акти тероризму визвольних рухів у державах «третього світу» як приклад – герилья (партизанська війна в країнах Латинської Америки), ґ) акти тероризму, що вчиняються окремими індивідами чи організаціями осіб¹.

Види тероризму за видами мотивів. Зазначимо, що якщо раніше домінував підхід, за якого мотиви у терористів могли бути лише політичні, то сьогодні науковці не схильні обмежувати терористичні прояви лише цим.

Базуючись на висновках В.А. Ліпкана, можемо виділити такі мотиви вчинення терористичних актів: 1) політичні; 2) релігійні; 3) націоналістичні; 4) помсти; 5) прагнення до самоствердження².

За видами цілей: а) підрив – придушення або знесення супротивника з метою отримання поступок, (наприклад, звільнення засуджених терористів-однодумців тощо); б) провокування до дій чи бездіяльності тих чи інших сил з метою зміни політики, яка проводиться у державі, здійснення вигідних терористам тих чи інших дій (утримання від таких); в) демонстративність – збудження та притягнення уваги громадськості до тієї справи, за яку ведуть боротьбу терористи³;

За засобами діяльності, які поділяють на матеріальні і нематеріальні. Відповідно до загальної теорії управління засобом насильства може бути, будь-який вид зброї. Як, матеріальні засоби використовуються такі її види:

1) інформаційна (демагогія, пропаганда помилкових ідей, залякування за допомогою ЗМІ);

¹ Ліпкан В.А. Тероризм і національна безпека України. – С. 58.

² Там само. – С. 59.

³ Там само. – С. 60.

2) економічна (санкції, ембарго, кредити міжнародного валютного фонду);

3) геноцидна (алкоголь, наркотики, хімічні отруйні речовини тощо);

4) фізична (убивства, вибухи, підпали, викрадення заручників)¹;

5) технологічна (ядерна, хімічна, бактеріологічна (біологічна), інша зброя масового ураження), йдеться про так званий технологічний тероризм, якого розкрито у ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом».

До нематеріальних належать:

1) не зафіксовані на матеріальних носіях погрози;

2) хибні повідомлення про вибухи, які готуються, вбивства, отруєння та інші².

За способами вчинення розрізняють:

а) провокування збройного заколоту, повстання чи військового перевороту для захоплення влади;

б) порушення системи державного управління за допомогою вбивств політичних лідерів, шантажу, навіювання жаху, відчаю;

в) руйнування основ цивілізованого життя і створення хаосу у функціонуванні систем зв'язку та життєзабезпечення, транспортних засобів, роботі організацій та установ сучасного суспільства.

За об'єктом спрямованості розрізняють:

а) акти тероризму, що вчиняються проти безпеки держави;

б) акти тероризму, що вчиняються проти безпеки осіб;

в) акти тероризму, що вчиняються щодо майна або окремих фізичних чи юридичних осіб.

За змістом діяльності. В.А. Ліпкан розмежовує діяльність терористської групи (особи, організації), спрямовану на зміни у зовнішньому (навколишньому) світі, та внутрішню діяльність терористських груп, спрямовану на забезпечення власного існування.

¹ Кузнецов Ю.П. Террор как средство политической борьбы экстремистских группировок и некоторых государств / Ю.П. Кузнецов. – СПб.: Мифрил, 1998. – С. 27.

² Ліпкан В.А. Тероризм і національна безпека України. – К.: Знання, 2000. – С. 60.

У першому випадку діяльність групи, спрямована:

А) Проти держави, що виявляється у:

а) посяганні або загрозі посягання на життя і здоров'я: вищих посадових осіб; посадових осіб нижчого рангу; представників правоохоронних органів; лідерів партійних рухів, релігійних організацій, громадських об'єднань;

б) посяганні або загрозі посягання на об'єкти державного господарства, (наприклад, об'єкти Міністерства оборони та Збройних Сил, представництва і майно за кордоном, а також підприємства з виробництва ядерних, шкідливих для людини хімічних та біологічних матеріалів);

в) посяганні чи загрозі посягання на об'єкти, які безпосередньо не належать державі;

Б) Проти певних організацій, що виявляється у:

а) посяганні чи загрозі посягання на життя чи здоров'я членів цих організацій (як правило, злочинні дії зорієнтовані на керівництво організацій, членів виборних органів);

б) посяганні чи загрозі посягання на об'єкти власності організацій;

в) посяганні чи загрозі посягання на об'єкти, які безпосередньо не належать організації (транспорт, комунікації тощо);

г) посяганні чи загрозі посягання на життя чи здоров'я осіб, які не є членами цієї організації (наприклад, випадкові відвідувачі);

В) Проти індивіда, що виявляється у:

а) посяганні чи загрозі посягання на життя, свободу і здоров'я індивіда або близьких йому осіб;

б) посяганні чи загрозі посягання на майно, яке є у власності чи у володінні індивіда або близьких йому осіб¹.

У другому випадку дії терористичної групи полягають у:

а) діяльності пов'язаної з безпосереднім вчиненням терактів;

б) інформаційно-розвідувальній діяльності до вчинення терактів (поширення відомостей про захоплених осіб, про «наміри» організації, збір інформації про об'єкт тероризму, його оточення, розробка та перевірка маршрутів рухів тощо);

¹ Лазарев Н.Я. Терроризм как тип политического поведения / Н.Я. Лазарев // СоцИС: Социальные исследования. – 1993. – № 8. – С. 32.

в) господарсько-матеріальному забезпеченню терористської організації щодо підготовки теракту (пошук транспортних та фінансових засобів вчинення злочину, виготовлення необхідних знарядь, підбір та придбання (найм), купівля місць дислокації учасників організації, утримання викрадених осіб тощо);

г) контррозвідувальному та охоронному забезпеченні діяльності з вчинення терактів (охорона місця вчинення злочину, утримання викрадених осіб, складів, баз тощо, перевірка нових членів організації, вербування співробітників спецслужб);

г) підборі, навчанні та перепідготовці членів організації, ознайомлення з досвідом інших терористських організацій;

д) керівництві, встановленні і підтриманні зв'язків з державними структурами, а також з іншими терористськими організаціями.

За характером наслідків поділяються на такі, що спричиняють:

а) шкоду здоров'ю – психічний розлад здоров'я, втрата працездатності, тілесне ушкодження тощо;

б) створення загрози чи заподіяння шкоди життю людей або їх здоров'ю, матеріальної, моральної чи всіх видів у сукупності (наприклад, 19 жовтня 1998 р. о 9 годині 40 хвилин до відділення прикордонного контролю в аеропорту м. Кривого Рогу Дніпропетровської області зателефонувала невідома і повідомила, що в літаку Ан-24, який мав легіти до Стамбула, закладено вибухівку, після перевірки цієї інформації вибухонебезпечних предметів не виявлено);

в) людські жертви, які можуть бути: груповими (двоє і більше осіб), під груповими розуміється сукупність нічим не об'єднаних людей (як приклад вибухи житлових будинків, на початку вересня 1999 р. у Москві, коли загинуло близько 230 осіб); до групових – сукупність людей, об'єднаних певними цілями, обов'язками тощо (прикладом такої сукупності жертв є знищення певної кількості людей, що належать до однієї соціальної верстви, до однієї партії або дотримуються схожих поглядів, таким терактом був розстріл на Олімпійських іграх 1972 р. німецької спортивної команди); а також одиничними (смерть однієї людини);

г) матеріальну шкоду, з практичного досвіду відомо, що матеріальна шкода, спричинена актами тероризму, найчастіше при-

зводить до неможливості використання повністю або частково за цільовим призначенням тих чи інших предметів. Інколи матеріальна шкода проявляється у частковому пошкодженні майна, через що його можна буде використовувати за цільовим призначенням після відповідного відновлення. Так, наприклад, 29 серпня 1998 р. Фронт визволення тварин у Бельгії взяв відповідальність за підпал ресторану «Макдональдс», пожежа завдала збитків на 1,4 млн. доларів США. Нерідко терактами спричиняється катастрофогенна, особливо велика або дуже велика шкода. Прикладом таких загроз може стати ядерний тероризм, де предметом, засобом або знаряддям вчинення злочину є ядерні матеріали, що може призвести до фатальних змін, які загрожують подальшому існуванню нашої планети.

2.6. Класифікація тероризму за спрямованістю

Вітчизняні та зарубіжні вчені висловили різні погляди на поділ терактів за таким критерієм, як рівень їх організації. В узагальненому варіанті така класифікація, на нашу думку, могла б бути умовно зведена до таких видів: політичний тероризм; лівий і правий тероризм; національний тероризм; релігійний тероризм.

Політичний тероризм. За своєю суттю це суспільно-політичне явище, що стає обставиною атмосфери тотального страху серед населення з метою досягнення певних політичних цілей, тому при дослідженні цього феномена, доцільно проаналізувати вагомі складові елементи, дослідити взаємовідносини з політичною, економічною, соціальною, правовою, духовно-ідеологічною системами, громадянським суспільством тощо.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що проблеми феномена політичного тероризму викликають достатнє наукове зацікавлення у науковому середовищі. Досліджено різні аспекти політичного тероризму такими науковцями, як М.Я. Лазарев (тероризм як тип політичної поведінки), О.О. Половко (соціально-психологічні аспекти політичного тероризму), М.П. Требін (сучасний тероризм), В. Бушанський (Бердяєвська критика демократії і політичний тероризм), О.М. Бардін (походження і корені те-

роризму), А.М. Деменко (феномен тероризму в умовах глобалізаційної динаміки), О.М. Максимова (ресурсна база тероризму в сучасному світовому політичному процесі), О.П. Дзьобань (політичний тероризм і політичний екстремізм) тощо. У кожному дослідженні певною мірою знаходимо суттєве наповнення цього поняття. Але, незважаючи на різноманіття поглядів, проблема вивчення причин тероризму завжди буде актуальною. Це явище у тій чи іншій формі вічне. «Людина має сплачувати за своє існування в цивілізаційному просторі не тільки летальними хворобами, такими як СНІД, рак та інші, а й страхом перед тероризмом»¹. Тож до дослідження феномена політичного тероризму слід підходити з врахуванням його сутнісного та змістовного вимірів на рівні соціально-філософської рефлексії, розкриваючи його особливості, аналізуючи причини виникнення його як суспільно-політичного явища.

У сучасних історичних та соціально-економічних умовах тероризм, безперечно, став одним із методів політичної боротьби. Відомий тероролог Г. Вардлоу нагадує, що «політичний тероризм – це застосування або загроза застосування насильства зі сторони особи або групи осіб, що діють як на підтримку, так і проти чинної влади, коли подібна акція спрямована на створення атмосфери крайнього занепокоєння і/або створення залякуючого впливу на відповідну групу населення (мішень), яка чисельно перевищує кількість безпосередніх жертв (тобто осіб, які постраждали в терористичній акції), з метою примушення цієї групи піти на відповідні поступки політичним вимогам, що висуваються терористами»². Цими словами ще раз підтверджено, що суть політичного тероризму полягає у застосуванні крайніх засобів насильства або у погрозі їх використання з метою залякування політичних опонентів, примушення владних структур до відповідних дій або ж відмова від них. Тероризм може проявлятися у шантажі державних діячів, убивствах людей та нанесенні їм тілесних ушкоджень, знищенні різноманітних об'єктів (житлових будинків, адміністративних буді-

¹ Вознюк О.В. Психологія тероризму / О.В. Вознюк, В.Г. Калашников // Вісник Науковий журнал ЖДУ ім. Івана Франка. – 2004. – Вип. 18. – С. 22–24.

² Wardlaw G. Political Terroris: Theory, tactics, and counter measures / G. Wardlaw. – N.Y.: Press Syndicate of the University of Cambridge. – 1986. – P. 16.

вель, військових об'єктів, транспортних засобів тощо), захопленні заручників, злочинному втручання в роботу транспортних засобів та інших насильницьких діях.

Політичний тероризм набуває ознак зброї масового знищення, має інтернаціональний характер, тому розгляд понять «екстремізм», «терор», «війна», «насильство» дає можливість чіткіше зрозуміти якісні характеристики політичного тероризму, під яким розуміємо застосування крайнього насильства проти цивільного населення для впливу на органи державної влади й управління з певною суспільно-політичною метою. Тероризм – нелегітимна форма насильницьких дій. «Формула терору, – пише О.М. Бардін, – залишається незмінною: висування вимог (конфлікт) – погрози вдатися до насильства – відмова – здійснення насильницької акції – страх – неадекватні дії – нові хвилі страху – нові терористичні акції»¹.

Терор і тероризм, як вже зазначалося, не тотожні явища суспільного буття. Сучасні реалії вимагають комплексного дослідження та філософського осмислення особливостей політичного тероризму в глобалізованому суспільстві. Політичний тероризм – багатоаспектне явище, у функціонуванні якого суб'єктивно-психологічний чинник відіграє вагомую роль. Проте особливого значення він набуватиме за наявності передумов, які мають об'єктивний характер (етнічних, національних, територіальних, культурних, релігійних суперечностей тощо).

Політичний тероризм відомий з давніх-давен, і сучасні його форми – це наслідуювані історичним традиціям, коли терор ставав крайнім засобом досягнення політичної мети у період загострення кризових, конфліктних ситуацій політичного, соціально-економічного, етно-релігійного чи іншого характеру. «Необхідність насильства в історії, – зазначають юристи-міжнародники І. Бліщенко та Н. Жданов, – детермінується наявністю протиріччя, котре неможливо вирішити шляхом компромісу між носіями цього протиріччя: державами, класами або окремими особистостями»². Водночас

¹ Бардін О.М. Насильство, війна, тероризм як способи розв'язання конфліктної ситуації: політологічний аналіз сутності понять / О.М. Бардін // Людина і політика. – 2003. – Вип. 29. – С. 83–94.

² Blisshenko I., Zdanow N. Terrorism and International Law. – М.: Progress Publishers, 1984. – Р. 39.

форми і методи використання насильства залежать від ступеня інтенсивності протиріччя. Тероризм – завжди є крайня форма насильства, своєрідна «палиця з двома кінцями»: з одного боку, до нього вдаються «наділені владою», а з іншого, – ті, хто «прагне влади».

«Той факт, що за своєю природою політичний тероризм пов'язаний із боротьбою за владу або збереження влади, безсумнівним. Однак, лише у визначених умовах така боротьба призводить до використання зброї терору...»¹. Існує відповідна закономірність, але не невідворотність звернення до терору як методу боротьби. Уже згадувані І. Бліщенко і Н. Жданов вказують на необхідність розрізняти терор індивідуальний, терор класу, який веде боротьбу за владу, і терор класу, який перебуває при владі; тероризм революційний і контрреволюційний, тобто здебільшого, на переконання цих науковців, практично завжди присутня його соціальна, класова спрямованість².

Основним об'єктом політичного тероризму виступає політична влада, як спосіб і засіб панування одного соціального прошарку над іншим. С.П. Шубін підкреслює: «Можливість одних соціальних груп або індивідів впливати владним чином на інших витікає з диференціації усіх людей, які існують у даному суспільстві, на дві великі групи, одна з яких володіє політичною владою і внаслідок цього домінує, панує над іншими людьми і групами, а останні, які позбавлені влади, вимушені підпорядковуватися першим і виконувати їх пануючу волю. Одні зацікавлені в отриманні влади – інші мріють змінити існуюче становище, досягти перерозподілу влади»³.

Політичний тероризм – метод боротьби, за допомогою якого ті або інші сили прагнуть досягти певних результатів. Влада має персоніфікований, конкретно фізичний характер, влада в особі її носіїв перебуває під загрозою насильства. Насильство – адекватний

¹ Витюк В.В. «Левый» терроризм на Западе: история и современность / В.В. Витюк, С.А. Эфиров. – С. 30.

² Blishehenko I., Zdanow N. Terrorism and International Law. – P. 31.

³ Шубін С.П. Психологічні чинники сучасного політичного конфлікту / С.П. Шубін // Наукові праці: науково-методичний журнал. – 2002. – Т. 25. – Вип. 12. Політичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2002. – С. 72.

спосіб спілкування з владою. Науковцями доведено, що концептуальне вивчення насильства і терору у межах морально-світоглядних парадигм дозволяє глибше зрозуміти емоційно-психологічні цілі застосування актів насильства і більш конкретно визначити специфіку логіки суб'єкта відповідної дії.

Акцентуємо увагу на необхідності розмежування політичного тероризму з іншими формами політично мотивованого насильства. Так, екстремізм являє собою сукупність різноманітних крайніх форм політичної боротьби, однією з яких є тероризм. Поняття «тероризм» менше за обсягом, відповідно видове відносно поняття «екстремізм». Таким чином, політичний тероризм можна кваліфікувати як систему використання крайнього насильства чи загрози його застосування для досягнення політичних цілей. Проте, як форму політичного насильства можна визначити і терор. Але терор, на нашу думку, – це державні насильницькі дії, а тероризм – опозиційні державним структурам акти насильства.

Ми погоджуємось з класифікацією тероризму, запропонованого науковцями, які за принципом дихотомії виділяють парні варіанти терору: революційний і контрреволюційний, субверсивний і репресивний, фізичний і духовний, селективний і сліпий, провокаційний і превентивний, військовий і кримінальний, такі його види: політичний, карний, націоналістичний, повітряний, міжнародний, ідеологічний, етнічний, релігійний, індивідуальний, державний, націоналістичний, військовий, корисливий, кримінальний та ідеалістичний. Намагаючись упорядкувати існуючі класифікації за загальними критеріями, пропонуємо поділяти сучасний тероризм двох видів (міжнародний та внутрішній) на п'ять типів – соціальний, націоналістичний, релігійний, «лівий» та «правий», виділяючи декілька форм – політичний, кримінальний, інформаційний, психологічний тощо.

Дехто з учених ототожнює політичний тероризм і бандитизм кримінальних злочинців. Але ж терористична діяльність принципово відрізняється від кримінальної злочинності політичним характером, хоча між ними і є певна подібність, зокрема у тому, що, по-перше, терористи свідомо порушують законність; по-друге, низка засобів, що використовуються ними, збігаються; по-третє, самі терористи нерідко залучають до своїх операцій кримінальних злочинців.

За способами впливу на об'єкт політичний тероризм доцільно поділяти на демонстративний та інструментальний. Суб'єкти інструментального тероризму прагнуть до досягнення винятково реальних змін у владних відносинах шляхом нанесення фізичного збитку. Демонстративний тероризм має на меті викликати емоційну реакцію у політичних опонентів, які є об'єктами терористичних актів. Оскільки емоційна сфера людської життєдіяльності найбільш давня, то одним із аспектів маніпуляції індивідуальною та масовою свідомістю можна вважати психологічний тероризм. Слід пам'ятати, що символізація політичних процесів виникає в умовах формування глобальної інформаційної цивілізації. У наш час спостерігається формування напрямку політичного тероризму, спрямованого проти держав. Він здійснюється добре організованими та технічно оснащеними корпораціями державного і міжнародного характеру. Змінилась структура політичного тероризму, структура влади і тероризму перетинаються на об'єкті. Боротьба з політичним тероризмом у сучасних умовах повинна полягати у зменшенні його ресурсів, якими є всі засоби, використання яких забезпечує вплив суб'єкта на об'єкт тероризму. «Ресурси тероризму можна поділити на два типи: матеріальні та нематеріальні. Матеріальні ресурси: фінансові, людські, технічні та силові»¹. Міжнародний тероризм перетворився у вигідний бізнес, який має свій загальний бюджет.

Нематеріальні ресурси тероризму (організаційний, інформаційний, психологічний та ідеологічний) настільки взаємопов'язані, що важко провести чітку межу між ними. Засоби масової інформації є важливим чинником у конфронтації між терористами і владою. Терористам необхідна велика аудиторія, адже завдяки увазі мас-медіа відбувається інформаційна легітимізація терористичних організацій. Влада зацікавлена в тому, щоб ЗМІ не ставали об'єктом маніпуляції, спрямованої на досягнення політичних цілей або застосування методів тероризму. Ідеологічна платформа терористичних організацій може являти собою сукупність як ультралі-

¹ Максимова О.М. Ресурсна база тероризму в сучасному світовому політичному процесі / О.М. Максимова // Вісник. Науковий журнал. – Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2004. – Вип. 18. – С. 54.

вих, так і правих, націонал-екстремістських, сепаратистських чи релігійних ідейних настанов, що є теоретичним обґрунтуванням застосування насильства у різній формі на нелегітимній основі для досягнення політичних цілей. Наукове значення має дослідження діяльності мас-медіа в ролі трансляторів екстремізму як ідейної бази тероризму.

Доцільно підкреслити, що такі види політичного насильства, як масовий геноцид, репресії, фашизм, терор і війна слід розглядати, як самостійні форми політичного екстремізму на державному та міждержавному рівнях. І обґрунтуванням для такої кваліфікації служить характер їх зв'язку з державою і рівень власної інституціоналізації.

Важливе значення для теорії і соціальної практики існування феномена політичного тероризму має розгляд політичного екстремізму, допустимість насильницьких способів при вирішенні соціальних проблем. Традиційна для нашої ментальності терпимість до насильства, його постійна присутність у всіх формах суспільних взаємозв'язків, особливо в політиці, доповнюється правовим нігілізмом, який дозволяє легітимізувати свавілля в потрібному для певних соціальних груп напрямі, доводити його до стадії беззаконня під екстремістськими лозунгами. «У наукових колах, – зазначають П.П. Дзьобань і Е.А. Кальницький, – сьогодні ще недостатньо висвітлена й опрацьована досить актуальна проблема – проблема зв'язку екстремістського світогляду з терористичною діяльністю... Якщо найчастіше політичний екстремізм розуміється як конкретні цільові ідеї, то політичний тероризм слід розуміти, як діяння стосовно досягнення цих ідей. Але самі по собі ці ідеї не виникають – необхідні протиріччя в суспільстві, у політиці, оскільки далеко не всіма така ідеологія визнається єдино вірною»¹.

У світовій політиці зберігається конфліктний потенціал, який генерується певними геополітичними, ресурсними, економічними, політичними, військовими суперечками. «Протягом всієї історії

¹ Дзьобань О.П. Політичний тероризм і політичний екстремізм: до проблеми розмежування понять / О.П. Дзьобань, Е.А. Кальницький // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – 2007. – № 2(26). – С. 43.

(починаючи з IV–III тис. до н. е.), – наголошує С. Зінько, – локальні цивілізації були тісно пов’язаними, культурний і економічний обмін між ними посилювався, дійшовши на початку третього тисячоліття до стадії глобалізації...»¹. Політичний тероризм із політичного фактора перетворився на закономірність функціонування сучасного суспільства. Застосування найжорсткіших форм терору пов’язане з процесами істотних морально-світоглядних трансформацій суспільної та індивідуальної свідомості, домінуванням і поширенням хибних теоретичних, ідеологічних та моральних домовленостей. Розвиток християнства поступово сприяв унікальному синтезові суспільної свідомості, розвитку такої духовної культури людства, де соціальна дія індивіда збільшувалась у межах загальноновизначеної ієрархії норм і цінностей. Очевидно саме релігійний тип морально-світоглядної парадигми стверджує непорушність ієрархії цінностей буття. «З періоду середньовіччя тероризм, особливо політичний, – підкреслює В.В. Остроухов, – обумовлюється об’єктивними і суб’єктивними факторами, зокрема історичною і регіональною специфікою формування суспільства і держави»². У цій морально-світоглядній парадигмі насильство засуджувалося та визначалося передусім як прояв злої волі в людській істоті. У марксистській матеріалістично-об’єктивістській, морально-світоглядній парадигмі заперечується вагомість моральних цінностей християнства і обґрунтовується моральний принцип виправдання соціального, політичного та економічного насильства, стверджується невідворотність антагонізмів та зіткнення інтересів різних суспільних груп, прошарків та верств. Мета пролетаріату вбачається в революційному насильницькому поваленні та трансформації усього існуючого суспільного устрою. Створення нацистської ідеології ґрунтувалося, насамперед, на можливості гіперболізації інтересів, цінностей і потреб окремого класу, нації, раси, а практика жакливого терору, холокосту і насильства виступала зняряддям таких втілених інтересів, цінностей і потреб.

¹ Зінько С. Іслам у сучасній світовій політиці / С. Зінько. – Львів: Проспір-М, 2005. – С. 52.

² Остроухов В.В. Філософський аналіз морально-світоглядних мотиваций насильства і терору / В.В. Остроухов. – К., 2001. – С. 10.

У середині XIX ст. отримали розвиток націоналізм, анархізм, соціалізм, а отождолення анархізму з тероризмом стало загальним правилом. «Сучасний тероризм представляють головним чином, південноамериканські герильєрос та ісламські фундаменталісти, насамперед терорист номер один Усама Бен Ладен та його організація «Аль-Каїда»¹. Повстанці Південної Америки обмежують свою діяльність активністю у своїх державах. Найбільшу небезпеку мають ісламістські організації, які підтримуються радикальними режимами Близького Сходу. Метою реалізації політичної доктрини фундаменталістів було знищення в ісламських країнах ліберальних режимів, на зміну яким повинен прийти шаріатський порядок, а також прискорення інтеграції ісламських народів в єдину спільноту. Найінтенсивніші терористичні протести пов'язані з такими країнами, як Ірак (підтримка Народного Фронту звільнення Палестини), Іран (підтримка Хезболлаха, Хамас та ін.), Куба (підтримка ЕТА), Лівія (підтримка ІРА та червоних бригад), Північна Корея (підтримка палестинських терористичних угруповань), Сирія (підтримка близько 10 терористичних груп), Судан (активна підтримка організації «Аль-Каїда») та в пострадянських державах Кавказу. Суто ісламістські держави розглядають міжнародний тероризм як законний засіб боротьби з еретиками. Загалом підтримка офіційними державними режимами міжнародних злочинних угруповань відбувається за загальноприйнятими моделями. Головний вид допомоги – фінансування. Практичним втіленням запобігання тероризму стали міжнародні програми, перший крок – програма НАТО «Партнерство заради миру». Завершення холодної війни поставило на порядок денний концептуальне значення майбутньої міжнародної системи. Боротьба між Заходом і Сходом трансформувалася на протиборство за віссю «Північ-Південь».

У сучасній цивілізації постала ідея нового світового порядку. В масовій свідомості населення деяких регіонів світу відбувається певне зрушення в бік архаїзації, тобто певна регресія, адже існує загроза досить швидкої втрати надбань цивілізації, перетворення

¹ Кутовий Б.Б. Проблема політичного тероризму / Б.Б. Кутовий // Наукові праці. МДГУ ім. П. Могили. Політичні науки. – 2002. – Т. 25. – Вип. 12. – С. 130.

системи на дикунську. Не випадково В. Бушанський підкреслив: «Цивілізація є волею до світової могутності, до облаштування поверхні землі. Цивілізація – інтернаціональна, матерія – механічна. Філософія, мистецтво існують лише в культурі. Культура – релігійна, цивілізація – безрелігійна»¹.

Культура і цивілізація внутрішньо містять визначені та невизначені підструктури. У культурі невизначеність спрямована до визначеності. Цивілізація не здатна творити, вона може відтворювати. Тому тероризм, – приклад хаосу, жаху, конфлікту населення. Цивілізація його збудує на власних руїнах, відкриваючи шлях новій культурі. Вражають слова, мовлені після американської трагедії, громадянкою США, М. Лайф: «Мій здоровий глузд також розцінює цю трагедію як плату Америки за бездуховність, наркотики, порнографію, моральну розпусту, які роз’їдають наше суспільство. Сьогодні зруйновано символи економічного багатства і могутності нашої держави – Міжнародний центр торгівлі і Пентагон. Але ми – супердержави, і в цей трагічний час повинні покаятися і подумати про наші душі...»². Терористичний акт одинадцятого вересня став прологом наступних катастроф, яких може очікувати людство в умовах загострення глобальних проблем (економічних, екологічних, військових тощо), що створюють загрозу самому існуванню всіх країн світу і потребують для їх вирішення надзвичайних спільних зусиль.

В умовах пошуку шляхів оптимального співіснування двох світових цивілізацій можна закласти основи стратегічного протистояння політичному тероризму. Слід мати на увазі, що у сучасному світі протистоять типи світоглядів, які є складовою ментальності різних народів, різних регіонів, різних віросповідань. І доки людство не сформує світоглядну парадигму розуміння і терпимості, доти буде існувати постійна передумова виникнення суперечностей.

¹ Бушанський В. Криза європейської цивілізації і футурологічний проект М.Бердяєва / В. Бушанський // Людина і політика. – 2003. – № 5(29). – С. 67.

² Див.: Швидак О.М. Тероризм і засоби масової інформації / О.М. Швидак // Вісник. Науковий журнал ЖДУ ім. Івана Франка. – 2004. – Вип. 18. – С. 72.

Як вже зазначалось, політичний тероризм – особливий вид терористичної діяльності, що претендує на моральну мотивацію і моральне виправдання. Сучасні реалії такі, що проблема дослідження цього явища обумовлена перш за все, що нема його однозначного розуміння, немає чітких критеріїв ідентифікації суспільно небезпечних акцій, що визнаються терористичними. Слід відзначити, що жодна з теорій тероризму взагалі поки що не в змозі дати повну і всеосяжну відповідь на питання, пов'язані з політичним тероризмом, тому розгляд цього феномена у його сутнісному та змістовному вимірах на рівні соціально-філософської рефлексії дозволяє дослідити лише окремі аспекти цієї проблеми. Суспільство повинно проводити виважену політику щодо боротьби з міжнародним тероризмом взагалі та політичним, зокрема, розробивши чіткі положення міжнародного співробітництва у вирішенні цієї проблеми.

Як форма політичного існує державний тероризм, що характеризується специфічним суб'єктом – державою чи державною організацією.

Упродовж багатьох століть політичні лідери використовували тероризм як інструмент внутрішньої політики. Державний тероризм з моменту зародження самого терміну «тероризм» мав саме таке призначення. Визначення поняття «державний тероризм» у сучасній науковій літературі досить суперечливі та інколи розглядається через призму поняття «масовий терор», під яким розуміють терор, що здійснюється державою, в якій правлячий режим примушує опозицію до згоди з тією політикою, яку він проводить.

Широкого розповсюдження наприкінці ХХ ст., та й тепер набув державний терор як стосовно окремих осіб, політичних, соціальних і національно-етнічних структур усередині країни – «внутрішній терор», так і міждержавних відносинах «міжнародний терор». Державний терор, як правило, буває систематичним, масовим або тотальним. Тероризм же зазвичай має одноразовий характер. Тотальним тероризм не спроможний бути за своїм визначенням. Проф. Є. Кожушко прямо протиставляє терор і тероризм: «Терор – це політика репресій з боку держави, що спирається на міцність своїх силових інститутів. Тероризм – це насильство, що здійсню-

ється з боку опозиційних угруповань. Зброя терору – репресії, зброя тероризму – терористичний акт»¹.

У цьому контексті доцільною видається давно використовувана в західній політології дихотомія субверсивного (від англ. *subversive* – підривний, руйнуючий) тероризму і репресивного терору. Проф. А. Бернгард запропонував коротке, але ємке за значенням трактування терору: «Терор виступає насильством і залякуванням, що використовуються об'єктивно сильнішими стосовно слабких; тероризм – це насильство і залякування, що використовується об'єктивно слабкішими стосовно сильніших»². Виходячи з цього, можна говорити про революційний і контрреволюційний терор, про терор, здійснюваний тоталітарною державою. Терор здійснюється відкрито і легально, а тероризм, як правило, – конспіративно і нелегально. Субверсивний тероризм зазвичай спрямований на дестабілізацію або повне руйнування тієї або іншої системи політичної влади в країні, на підрив її основ зсередини за допомогою різноманітних нелегітимних прийомів і методів насильства: шантажу, вибухів, убивств, захоплення заручників тощо.

Натомість репресивний терор спрямований на збереження та зміцнення існуючої системи політичної влади нелегітимним шляхом, тобто придушенням, ізоляцією дійсних або уявних противників всередині країни. Основна форма репресивного терору державний терор, що досягає своєї кульмінації в умовах тоталітарного режиму. Обидві ці форми насильства нерозривно пов'язані між собою: наявність однієї апіорі передбачає існування іншої. В історії людства, особливо новітній, є багато прикладів як субверсивного, так і репресивного терору.

Терор переважно пов'язується з діяльністю державної влади в конкретні переломні періоди існування держави. Він характеризується особливо репресивною, жорстокою діяльністю державної влади стосовно політичних опонентів всередині країни (внутрішній терор) і за її межами (зовнішній терор).

¹ Бельков О. Международный терроризм – слова и смыслы / О. Бельков // Власть. – 2002. – № 2. – С. 17–18.

² Berngard A. Strategia terrorizmu / A. Berngard. – Warszawa, 1978. – P. 22.

Діалектика взаємодії субверсивного тероризму і репресивного терору складна і суперечлива. Діючі особи на політичній арені можуть мінятися місцями: революціонер може стати представником влади, і навпаки. Однак у функціональному плані субверсивний тероризм і репресивний терор зберігають безособистісний характер: перший – завжди підрив і дестабілізація, другий – завжди придушення.

Таким чином, терор і тероризм –принципово різнорівневі явища в сукупності явищ суспільного життя, як за своєю суттю, так і за значимістю їх наслідків для суспільства і кожної окремої людини. Їх розбіжності і відмінності полягають у тому, що по-перше, терор – достатньо тривала у часі дія, а тероризм – це разовий акт, або серія подібних актів, що мають не тотальний, масовий, а винятково локальний характер; по-друге, суб'єкти терору наділені офіційно встановленою (виборним шляхом, шляхом воєнної інтервенції тощо) владою над населенням відповідної території, де розгортаються їх дії, терористи ж ніякою офіційною владою не володіють; по-третє, терор – соціально-політична субстанція дійсності, а тероризм – явище суто з кримінально-правовими властивостями.

Досить часто поняття «державний тероризм» трактується надто широко як будь-який прояв насильства, що здійснюється стосовно окремих держав, різноманітних її органів. До державного тероризму відносять акти геноциду, експансії військової агресії, поліцейського або судового свавілля тощо. Прецеденти подібного підходу вже проявляються: услід за поняттям «державний тероризм» за тими ж підставами виникають спроби ввести в науковий обіг, наприклад, поняття «державне піратство».

Аналіз прикладів, що наводяться на доказ існування «державного тероризму», які характеризують міжнародну або внутрішню діяльність держави, свідчить про те, що під «державним тероризмом» на будь-якому рівні, навіть найвищому, розуміються події, що належать до зовсім інших категорій реальної дійсності. Спроби подати різновидами «державного терору» агресію, геноцид, насильницьке захоплення влади тощо є нічим іншим, як змішуванням та підміною понять. А це вносить лише додаткову плутанину і в без того складну проблему визначення поняття

та характерних ознак тероризму як такого І.П. Бліщенко та Н.В. Жданов зазначають: «Безсумнівно, терористичні акти держав являють найбільшу небезпеку для міжнародного миру і безпеки, однак їх необхідно відносити до актів агресії ... Терористичні акти, що здійснюються владою будь-якої держави, або недопущення владою будь-якої держави організованої діяльності, розрахованої на здійснення терористичних актів в іншій державі, необхідно кваліфікувати як акт побічної агресії»¹.

Говорячи про «державний тероризм», проф. Л.А. Моджорян указувала, що він «може приймати форму загрози вторгнення або вторгнення у межі іноземної держави, щоб примусити її прийняти ультиматум держави-терориста. Це вже буде прямим актом агресії»². Справедливість такого застереження базується на серйозних підставах «Особливе місце, – вважають І. Б. Крылов та Ю. А. Решетов, – в політиці окремих держав займає державний тероризм... Він проявляється в тому, що стосовно населення цілих країн здійснюються ворожі акції аж до військового втручання та окупації з метою насильницької зміни або підриву їх суспільного устрою, дестабілізації або повалення влади»³.

Однак такі дії зовсім не є терором. Це явища іншого порядку і кожному з них дана оцінка в науковій літературі, міжнародно-правових і кримінально-правових документах. Те ж саме (підміна понять та розширене тлумачення тероризму) відбувається, коли в науковій літературі прояв внутрішнього державного терору називають державним тероризмом і як приклад наводять практику диктаторських, профашистських режимів. Але державна влада, якою б вона не була, не потребує терористичної діяльності всередині країни як незаконного діяння, а отже, і боротьбу зі своїми опонентами вона веде за допомогою «узаконеного» тотального терору. Крім того, у літературі справедливо зазначено, що при тоталітарних

¹ Бліщенко І.П. Международно-правовая борьба с терроризмом / И.П. Бліщенко, Н.В. Жданов // Правоведение. – 1975. – № 1. – С. 87.

² Моджорян Л.А. Тероризм: правда и вымысел / Л.А. Моджорян. – М., 1986. – С. 39.

³ Крылов Н.Б. Государственный терроризм – угроза международной безопасности / Н.Б. Крылов, Ю. А. Решетов // Советское государство и право. – 1987. – № 2. – С. 78.

режимах, ні тероризму ні мафії взагалі нема, оскільки ці форми не витримують конкуренції з терором.

Американський учений Дж. Белл виділяє «терор помсти», «санкціонований» та «терор лінчувальників», в кожному з яких можна знайти відповідний відсоток участі держави. «Терор помсти» розглядається як спрямований хаос, що характеризував Афганістан у період правління І. Аміна. «Санкціонований терор» використовується державою для залякування внутрішніх ворогів. «Терор лінчувальників» здійснюється недержавними особами з мовчазної згоди держави та революційних активістів.

Досить часто поняття «державний тероризм» трактується надто широко як будь-який прояв насильства, що здійснюється стосовно іноземних держав та внутрішніх противників з боку окремих держав або різноманітних їх органів. До державного тероризму відносять акти військової агресії, поліцейського або судового свавілля тощо.

Існують підходи, при яких як підґрунтя для класифікації береться спрямованість терористичної діяльності на рішення внутрішньодержавних і міждержавних завдань або міжнародних проблем. Так, проф. Ю.І. Авдеев пропонує таке визначення: «Державний тероризм, у вузькому розумінні цього поняття, являє собою цілеспрямовану систему використання державою, державними органами (перш за все розвідувальними та контррозвідувальними, політичною поліцією, частково збройними силами) акцій прихованого послаблення і підриву авторитету своїх внутрішніх і зовнішніх політичних противників шляхом протиправного знищення або погрози знищення їх провідних діячів, активістів та прихильників (лідерів і функціонерів опозиційних партій, державних і громадських діячів іноземних держав, популярних лідерів і учасників національно-визвольного руху), деморалізації та залякування відповідних прошарків населення, етнічних груп, які підтримують політичних опонентів даної держави, дезорганізація збройних сил, системи державного управління країн-об'єктів їх зовнішньої політики»¹. Саме у цьому розумінні будемо викорис-

¹ Авдеев Ю.И. Типология терроризма / Ю.И. Авдеев // Современный терроризм: состояние и перспективы. – М., 2000. – С. 57.

товувати термін «державний тероризм». Водночас, як видається, тероризм з боку держави спрямований на іноземну державу або на підтримку терористичних дій на території іноземних країн, коректніше відносити до різновиду міжнародного тероризму, оскільки залякування здійснюється, як правило, стосовно фізичних осіб інших держав і дії від такого терористичного акту також очікуються від представників іноземних держав.

Трактування поняття «державний тероризм» у вузькому значенні зводиться до розуміння цього явища як перевищення влади, використання апарату примушування, призначеного для підтримання громадського порядку, національної безпеки, для придушення опозиції. Однак терор, як вже зазначалось, – те ж саме, що насильство; це форма правління, котра виникає тоді, коли насильство, зруйнувавши всю владу, не зрікається престолу, а навпаки, залишається для повного правління. На погляд, достатньо коректне формулювання визначення запропоновано проф. Ю. Антоняном: «Державний тероризм визначається потребою у знищенні власного народу, його повному придушенні та поневоленні, заодно із тими, хто бореться з тиранічною державою»¹.

Метою державного тероризму, таким чином, у вузькому розумінні можна вважати придушення опозиції, залякування населення для посилення власної влади. Об'єктами державного тероризму, насамперед, виступають політична опозиція та все населення країни. Як суб'єкти державного тероризму можуть бути: а) органи державної влади (розвідка, контррозвідка, політична поліція, частково збройні сили), а також спеціально створені нею репресивні органи державної влади; б) створювані державою «самодіяльні» організації, покликані здійснювати розправу над противниками існуючого режиму, наприклад «ескадрони смерті»; в) недержавні екстремістські організації, що підтримуються, а іноді й фінансуються та доволі часто використовуються державою.

Внутрішній державний терор має свої специфічні прояви, якими є: а) таємне знищення політичних противників; б) прямі репресії (аж до фізичного знищення) стосовно дійсних або умовних

¹ Антонян Ю.М. Терроризм. Криминалистическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М., 1998. – С. 31.

супротивників правлячого режиму; в) геноцид стосовно свого народу, тобто сплановане винищення частини населення, окремої соціальної групи, класу, етнічної або релігійної групи людей, членів будь-якої партії.

Внутрішній державний терор пов'язаний з діяльністю державних структур щодо придушення інакомислячих за допомогою превентивного насильства та створення атмосфери страху в суспільстві. Він характерний для певної окремо взятої країни і не виходить за її територіальні кордони.

Внутрішній державний терор полягає в навмисному створенні життєвих умов, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення деяких вікових, соціальних або національних груп населення за політичними або релігійними мотивами. Сюди ж належить політика (відкрита або прихована) масового психологічного та ідеологічного насильства, котра здійснюється державними або громадсько-політичними структурами, наділеними реальною владою над підлеглими людьми з метою примушування їх до відповідної, потрібної цим структурам, поведінки.

Внутрішній державний терор залежно від форм його прояву може поділятися на судовий та позасудовий. Судовий терор проявляється головним чином в офіційному кримінальному переслідуванні політичних опонентів аж до застосування смертної кари. Позасудовий терор може проявлятися у терорі воєнного характеру, адміністративному та поліцейському терорі.

Внутрішній терор воєнного характеру має місце при придушенні будь-якої озброєної опозиції та народних заворушень, оскільки супроводжується характерними операціями стосовно як переможених і полонених закордонців, так і тих громадян, хто співчуває цьому руху.

Адміністративному терору притаманне надзвичайне посилення чиновницько-бюрократичного апарату, наділеного значними повноваженнями дозвільного характеру та функціями, пов'язаними із трактуванням законів. Різновидом адміністративного терору виступає так званий поліцейський терор, що супроводжується несанкціонованими вибірковими масовими арештами, а також ліквідацією арештованих без суду і слідства. Оскільки уряди наділені значними фінансово-організаційними можливостями, то здатні спричи-

нити жакливіші наслідки порівняно з іншими видами тероризму (лише упродовж 1976–1977 років військова диктатура в Аргентині була відповідальна за майже 10 тисяч людських смертей).

Незважаючи на те, що в основі таких дій лежить боротьба за владу, ідеологічне підґрунтя державного тероризму може бути різним. В одному випадку – це націоналізм, створення мононаціональної держави; в інших випадках тоталітарна держава визнає певну частину нації привілейованою – за релігійною ознакою (шіїти, протестанти тощо); за соціальною ознакою (військові, робітники, селяни тощо); за майновою ознакою (бідні, багаті); за наданням переваги певній ідеології (члени партії, прихильники ринкової економіки, капіталізму, соціалізму, комунізму). Для громадян соціальної групи, що перебуває при владі, забезпечуються усі права, включаючи поліпшення матеріального становища та привласнення майна інших груп. Інші ж громадяни можуть піддаватися значній дискримінації, насильницьким шляхом виштовхуватися з країни або знищуватися. Їм може бути заборонена агітація, а також виступи проти правлячої верхівки, видання книг, газет і журналів, виступи по телебаченню та інші демократичні права і свободи, включаючи і право обирати.

Державний тероризм може носити як відкритий характер, так і таємний, прихований. Він може здійснюватися під виглядом акцій незаконного затримання, позбавлення волі без суду на невизначений термін, у вигляді тортур, прихованої і відкритої депортації, висилання дисидентів, таємних убивств, погрози знищення провідних діячів, активістів і прихильників опозиції, а також акцій прихованого послаблення та підризу авторитету своїх політичних опонентів шляхом протиправних дій, спрямованих на дискредитацію або фізичне знищення.

Співпрацю спецслужб із тероризмом дехто з науковців називає спецтероризмом, який контролює і провокує на терористичні та антидержавні дії певна кланово-політична сила. Як приклад з історії можна навести есерівських терористів початку ХХ ст., убивство російського реформатора Столипіна – типовий приклад спецтероризму.

Близьким до цього і тероризм лінчувальників, які тероризували негритянське населення у США з мовчазної згоди державних

відомств. Санкціонований терор в Уганді також відносять до різновиду державного тероризму.

Втягнення в терористичні операції спецслужб, як правило, призводить до розмивання кордонів. Такий процес становлення спецтерористичного середовища загрожує підкорити собі усю державність. Найвідоміший приклад – Колумбія, де лише надзвичайні міжнародні заходи змогли вирвати країну з-під практично повного контролю наркомафії. Турецькі терористи «сірі вовки» діють у середині Туреччини і за її межами, в тому числі в Азербайджані, не лише під контролем, а й при активному сприянні турецьких спецслужб. Цей процес дозволяє терористичним організаціям вже легально впливати на економіку і на державну політику, надаючи широкі можливості для керування суспільством.

До специфічних особливостей державного тероризму необхідно віднести використання владою недержавних екстремістських організацій різноманітної ідейно-політичної спрямованості, що нерідко практикується для проведення репресій прихованого характеру. Як приклад – діяльність американською ку-клукс-клану, російської «Чорної сотні», турецьких «сірих вовків» тощо.

Одна з форм державного тероризму – залякування, яким уряди намагаються попереджати опозицію та перешкоджати її відродженню. Це відбувається або через інформаційний контроль, або шляхом використання поліцейської сили. Така форма державного тероризму спостерігалася майже у кожній багатонаціональній країні, частіше за все під час воєнних дій.

Мета державного тероризму – не лише збереження вигідної правлячій еліті суспільної системи, а й фундаментальна зміна людського характеру, в основі якого – страх та відчуття небезпеки. Основна форма діяльності терористичних держав – придушення свідомості, масова дезорієнтація, спроба одурманення, психологічний тиск, постійне нагнітання тривоги і масового психозу. У певному розумінні можна стверджувати, що масова істерія у ЗМІ – це також спосіб терористичної діяльності, який відкрито або приховано використовує держава.

Ще одна форма державного тероризму – примусове перетворення суспільства шляхом спрямування владних зусиль на створення повністю зміненого національного способу життя. Прикла-

дом такого «соціального мотиву» може служити трансформація Радянського Союзу правлячою на той час політичною елітою, яка змінила державний устрій.

Однією з головних ознак державного тероризму 30-х рр. минулого століття було те, що в Італії, Німеччині та СРСР правителі сформували державні механізми масових політичних репресій. Їх жертвами ставали не лише політично активні громадяни цих країн – члени легальних партій і підпільних організацій, а й значні групи населення, не втягнуті у внутрішньополітичну боротьбу, а також громадяни іноземних країн. Суттєва роль у процесі тотального залякування відводилася воєнізованим загонам, сформованим із членів фашистських партій (наприклад, «чорносорочечники» в Італії). Насильницькі дії, включаючи арешти, тривале тюремне ув'язнення та розстріли, застосовувалися стосовно соціальних, професійних, етнічних та інших груп населення.

У середині ХХ ст. практика державного тероризму, що розуміється нами як офіційно прийнята репресивна система залякування, отримала широке розповсюдження в різних регіонах світу. Вона діяла в Іспанії у часи правління Франко і в салазарівській Португалії, при режимі «чорних полковників» у Греції. Система державного залякування у цих країнах, що була заснована на поліцейських репресіях, доповнювалась терористичною діяльністю воєнізованих загонів, сформованих із членів профашистських партій, таких як «Нова сила» («Фуерса нуева») в Іспанії у другій половині 70-х рр.

У країнах Латинської Америки політика державного політичного насильства проводилася через так звані «ескадрони смерті». Ці терористичні групи склалися переважно зі співробітників правоохоронних органів, спецслужб та військовослужбовців, у тому числі відставних. Формально перебуваючи на нелегальному становищі, «ескадрони смерті» неофіційно користувалися всебічною підтримкою правлячих воєнно-диктаторських режимів і навіть конституційно обраних урядів. Найактивніші «ескадрони смерті» були у 70–80-х рр. минулого століття у Гватемалі, Парагваї (групи «Національного студентського авангарду» та штурмові загони «пірайес»), Аргентині, Чилі, Колумбії, Сальвадорі, Перу, на Гаїті (каральні батальйони «леопардос») та ряді інших латиноамериканських країн. Проте вони були лише одним із компонентів у тоталі-

тарній системі загальнодержавного насильницького придушення незадоволення широких мас населення в умовах функціонування військово-поліцейських режимів.

Окрім фашистських режимів, тероризм, санкціонований державою, активно використовувався і рядом країн, що декларували соціалістичні ідеї. До них, зокрема, належав Китай періоду «культурної революції» (1966–1976 рр.), де діяли загони молоді – хунвейбіни. Це ж стосується Камбоджі часів Пол Пота (1975–1979 рр.), де політика, що була розгорнута «червоними кхмерами» проти свого народу, набула ознак геноциду.

Таким чином, незважаючи на очевидні розбіжності в ідеологічній мотивації дій, і гітлерівський фашизм, і соціалізм у сталінському та маоїстському трактуваннях однаковою мірою санкціонували державний тероризм як цілісну систему придушення будь-яких проявів незгоди з проголошеним курсом залякування населення власної країни. Особливо жорстоким, кровопролитним був державний терор у країнах, де діяла влада диктаторських режимів – расистських, фашистських, комуністичних. Кожен з них обґрунтовував свою ідеологію тезою про безперервну боротьбу за виживання та вічний конфлікт, який нібито є законом природи і нормальним станом людини, навіть стимулом розвитку та очищення суспільства. Терор такими режимами офіційно визнавався і заохочувався як форма ідеологічної або класової боротьби.

Найнебезпечніша форма державного тероризму – геноцид, цілеспрямоване винищення соціальної спільноти – класу або етнічної чи релігійної групи людей, членів партії. Класичний приклад цього – винищення євреїв і циган німецькими нацистами. Адольф Гітлер та його сатрапи після захоплення влади створили авторитарний режим, призупинили дію усіх громадянських прав, усунули від влади тих, хто не був нацистом, заборонили усі свободи, включаючи демонстрації. Гестапо, таємна поліція мали необмежену владу, яка фіксувала будь-яку «підозрілу особу». Тисячі людей за національною ознакою кинуті у тюрми, вбиті чи закатовані у концентраційних таборах. За різними підрахунками, упродовж 12-річного терору загинуло від 10 до 12 млн. осіб.

10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН одностайно прийняла Загальну декларацію прав людини. Цим документом проголо-

шено, що кожна людина має право на життя, свободу, особисту недоторканність, що ці права не можуть бути відібрані жодною установою, державою чи індивідумом. Згідно з цим документом проголошено, що не може бути прийнятним для держав здійснення покарання будь-кого за злочини, яких люди не вчиняли. Це також підкреслює потребу справедливих судових засідань і рівної справедливості перед законом. Такий документ, до певної міри, став суттєвим аргументом у питанні обмеження або й цілковитої заборони державного тероризму. Національна безпека, невтручання у внутрішні справи незалежної суверенної держави розглядаються як пріоритетні порівняно з іншими (етичними або моральними) підставами. Тим не менше Нюрнберзький процес продемонстрував інше. Починаючи з того часу, співдружність націй довела, що злочини проти людства можуть уважатися підставами для міжнародного втручання.

Тепер усе частіше звучать заклики до відмови від принципу невтручання у внутрішні справи з метою полегшення боротьби з тероризмом. Це не лише не сприяє припиненню державного тероризму, а породжує серйозні рецидиви та інциденти, адже достатньо оголосити державу терористичною і можна направляти бомбардувальники на найважливіші об'єкти її економіки та інфраструктури, або, у крайньому випадку, оголосити жорсткі міжнародні економічні санкції. Готовність жертвувати громадянськими правами в ім'я збереження стабільності у межах держави може не лише послужити терористам стимулом для активізації дій, а й викликати у майбутньому прецедент порушення державою міжнародного права.

Лівий і правий тероризм. У соціальній сфері тероризм формується на основі глибших внутрішніх соціальних конфліктів, проявляється як ліва і права його форма. Лівий (революційний «червоний») тероризм ідеологічно орієнтується на різні ліві доктрини (марксизм, ленінізм, троцькізм, анархізм, маоїзм*, кастроїзм**

* Маоїзм – течія в комуністичній ідеології, що виникла в рамках марксизму-ленінізму і пов'язане з ім'ям Мао Цзедуна. Вважається офіційною доктриною Комуністичної партії Китаю, хоча починаючи з реформ Ден Сяопіна (з 1978) ідеологічні установки партії помітно помінялися.

** Кастроїзм – політичні і економічні принципи правління Фіделя Кастро.

і т.п.). Його представники, прикриваючись «демократичними» гаслами чи просто демагогією, називають себе прибічниками боротьби за поліпшення умов життя трудящих.

Витоки таких актів найчастіше знаходять своє підґрунтя в соціальних умовах життя держав, а тероризм є спотвореною формою реагування на них. Зараховуючи до табору антагоністичних сил також усі профспілки, незалежно від їх політичної орієнтації, та пов'язуючи їх з органами держави, ліві терористи протиставляють себе усьому спектру надбудовних явищ сучасного суспільства.

За логікою лівих терористів, кожний з рівнів боротьби повинен відповідати трьом періодам, впродовж яких вирішується питання про владу: час озброєної пропаганди; перехідних трансформацій і громадянська війна¹.

Вчені виділяють три положення лівого тероризму: 1) обґрунтування насильства як норми існування і діяльності, «інституціонально узаконеного» збройним шляхом; 2) концепція влади, яка формується виключно внаслідок військової боротьби; 3) теорія авангардизму.

В.А. Ліпкан вказує на ідейно-політичну забарвленість лівого тероризму, зазначаючи його спрямованість на керівництво політичних еліт, політичні та військові структури НАТО, об'єкти західної військової індустрії. Відповідні терористичні акти розраховані на публічний ефект².

Мішенню для лівих терористів стають представники бізнесу, державні чиновники і співробітники органів безпеки, незалежні фахівці (економісти, юристи, журналісти), що співробітничать з урядом, функціонери проурядових політичних партій. Ліві терористи створюють підпільні, бойові організації, здійснюють координацію діяльності в міжнародних масштабах. Як правило, лівий тероризм активізується тоді, коли відбувається загострення внутрішніх криз. Бойові організації лівих терористів діють порівняно нетрива-

¹ Крылов Н.Б. Государственный терроризм – угроза международной безопасности / Н.Б. Крылов, Ю.А. Решетов // Советское государство и право. – 1987. – № 2. – С. 79.

² Ліпкан В.А. Тероризм і національна безпека України / В.А. Ліпкан. – К.: Знання, 2000. – С. 52.

лий час¹. Як приклад – «Червоні бригади» в Італії, тактика яких набула форм безладного тероризму. Нальоти на збройові магазини, чергували з викраденнями людей і наступним здирством грошей, на які купували зброю, утримували бойовиків. Історія лівого крила тероризму в Італії закінчилася в 1983 році, коли найзначніших лідерів «Червоних бригад» було арештовано.

У Німеччині діяло потужне терористичне ліве угруповання RAF (так звана група Червоної армії). Вони вчинили багато нападів на об'єкти НАТО у Західній та Північній Європі. РАФ – фракція «Червона Армія» співпрацювала з голландською лівотерористською організацією «Онкрют» і з португальською лівотерористською організацією ФП-25. Ними було вчинено напади на військові кораблі НАТО, підірвано військово-повітряний комплекс НАТО у Південній Португалії. РАФ вважався найкраще організованою терористською організацією в Європі. З часом багатьох її членів було заарештовано, а послідовники відмовилися від тероризму.

Стан справ у Франції був схожим, оскільки більшість терористичних актів здійснювалися в 1990 р. Тут популярною була організація «Аксон дарект» («Пряма дія»), яка здійснила ряд вибухів в урядових установах, в офісах великих фірм, в аеропорту Орлі, організувала 12 замахів. Крім того, бойовики пограбували декілька банків і ювелірних магазинів, завдавши за два роки матеріальних втрат на 100 млн. франків. Але в 1990 р. цю організацію було розгромлено, 20 її членів ув'язнено на тривалі терміни.

У Греції терористична група називалася Революційною організацією 17 листопада. Одна особливість виділяє її серед інших терористичних груп різної орієнтації: жоден член цієї організації не був арештований за понад 25 років існування. Спецслужбам навіть не вдалося жодного з них ідентифікувати. Досі ні грецька поліція, ні Інтерпол, ні контррозвідка НАТО і США не мають достовірної інформації про цю організацію.

Спецслужбам про неї відомо мало що. Ідеологія її має антинатівську і антиамериканську спрямованість. Чисельність групи, на думку більшості експертів, обмежується лише 10–15 особами. Саме

¹ Жаринов К.В. Терроризм и террористы. Исторический справочник / К.В. Жаринов. – Минск: Харвест, 1999. – С. 25.

нечисленність у поєднанні з високим професіоналізмом (члени пройшли підготовку на Близькому Сході) і рівнем конспірації гарантує організації таємність. Її унікальність полягає також у тому, що вона не підтримує зв'язків з жодним політичним рухом у Греції і уникає контактів з іншими терористичними групами¹.

Наведені факти переконливо свідчать про високу організованість у діях терористів. Як відомо, саме ліві терористи постійно тримають у напрузі багато держав. Це аж ніяк не применшує важливості і необхідності боротьби з правим тероризмом. Соціальні проблеми, які існують у суспільствах, котрі щойно стали на демократичний шлях розвитку, є тим джерелом, яке терористи використовують у своїх цілях, тому консолідація зусиль держав допоможе ефективніше протидіяти цьому негативному явищу.

Правий (контрреволюційний) тероризм орієнтується на традиційні для нації політичні доктрини і цінності, на національних діячів минулого. Вони активізуються на нетривалий час, в період найбільшої загрози з боку лівих. Мішень – ліві ліберальні політики і активісти². На відміну від лівого тероризму, який прагне до дестабілізації державної влади, до руйнування існуючої системи, правий тероризм прагне до зміцнення державної влади у найконсервативнішому її варіанті.

Проявом правого тероризму є спеціальні методи придушення класових противників, розправи з політичними опонентами. Ультраправий тероризм відомий у світу. Він пройнятий духом шовінізму або расизму, націоналізму або антикомунізму, ґрунтується на культурі сильної особистості і переконаний у перевазі над іншими, відстоює тоталітарні принципи організації суспільства. Наприкінці 60-х рр. у багатьох країнах Західної Європи і Америки ультраправі розгорнули свою терористичну діяльність. Але головні вогнища ультраправого тероризму перебували в Італії, Іспанії і Німеччині, де діяли «Загони дії Беніто Муссоліні», «Загони Адольфа Гітлера», «Революційна національна молодь», «Німецькі групи дії».

¹ Див.: Кожушко Е.П. Современный терроризм: Анализ основных направлений / Е.П. Кожушко. – Минск: Харвест, 2000. – С. 107–112.

² Див.: Генри Э. Ультраправые беснуются / Э. Генри. – М.: Политиздат, 1988. – С. 29.

До цього напрямку належали французькі правоекстремістські організації – «Секретні озброєні організації», яка особливо прославилася 13 замахами протягом 1959-1969рр. на президента країни Шарля де Голя, і Фронт національного визволення Алжиру, діяльність якої певною мірою вплинула на підписання договору про незалежність Алжиру у березні 1962 р. в Евлані.

У США, крім праворадикальної расистської організації Ку-Клукс-Клан (ККК), що виступає проти негрів і євреїв, видає свої часописи «Білий патріот», «Білий кур'єр», «Факел» і тому подібні, останніми роками все частіше діють разом з нею такі правоекстремістські організації, як церква арійської християнської нації, або просто «Арійська Нація», Американський національний фронт, Білий арійський опір, Рух насильства проти абортів, Товариство Джона Берча¹.

В Україні поки немає аналогів розглянутих різновидів тероризму, але їх вивчення повинно стати імпульсом до вироблений комплексу превентивних заходів, за допомогою яких можна буде унеможливити зародження, виникнення, функціонування і розвиток їх у майбутньому.

Національний тероризм. Національні прояви тероризму мають етнічні ознаки. Він характеризується особливою жорстокістю, супроводжується масовими погромами, великим числом людських жертв. В основі цього виду тероризму лежить ідея національної винятковості і вищості. Ідеї націоналізму запрограмовані на значний руйнівний потенціал, здатність нагнітати соціальну напруженість у суспільстві, розпалювання ворожнечі і навіть на руйнування держави як крайній випадок.

По суті, націоналістичний тероризм – неадекватна форма боротьби проти дійсного або уявного утиску свобод окремих націй і народностей. В основному його цілі носять, як правило, політичний характер, зокрема насильницьку зміну конституційного устрою, державного устрою, правового статусу суб'єктів федерації тощо.

Події останнього десятиліття багато в чому нагадують ситуацію, що склалася в Новий час і пов'язана з формуванням націй-

¹ Див.: Плеханов С.М. Правий екстремизм и внешняя политика США / С.М. Плеханов. – М.: Наука, 1986. – С. 42.

держав. Становлення оновленої державності народів, що звільнилися від комуністичних режимів, спричинило не лише розвиток національної самосвідомості, а й сплеск націоналістичних настроїв.

З політико-психологічної позиції здебільшого загострення національно-етнічних проблем в сучасному світі пов'язане з ослабленням зв'язків вищого порядку, що об'єднує людей у наднаціональні групи. Простий приклад: варто було ослабнути інтернаціональним державним зв'язкам в экс-СРСР до кінця 80-х рр., як почалося піднесення національної самосвідомості і, відповідно, відбувся сплеск національних рухів. На їх початках висувалися вимоги відособлення у культурній сфері (відродження національних мов, відновлення навчання на національних мовах, національних ЗМІ і т.п.), потім порушувалися відкрито питання про політичну незалежність і державний суверенітет, а закінчилося це утворенням самостійних держав і крахом супердержави, побудованої на національній соціально-класовій основі. Згодом таким же шляхом намагалися піти національні республіки у складі Російської Федерації, скориставшись пропозицією президента Росії Б. Єльцина «брати суверенітету стільки, скільки можете». Виник особливий статус Татарстану, а услід за ним – феномен Чечні.

Доречно зазначити, що національний фактор часто використовується у політичних цілях або державно-політичними угрупованнями, що стоять при владі, або їх опозиціонерами, що рвуться до влади. При цьому деструктивні сили в особистих чи вузькогрупових інтересах використовують цей фактор, експлуатуючи національну ідею і перекидаючи десятиліттями невдоволення людей, що накопичувалося, у сферу міжнаціональних відносин. Характерною щодо цього є діяльність

Однієї з найвідоміших у світі терористичних організацій, що переслідують націоналістичні сепаратистські цілі, є Баскська організація ЕТА (буквально «Країна Басків і свобода»), яка представляє себе як «революційний рух, що виступає за національне звільнення» басків, вимагає визнання за басками права на самовизначення і «територіальну цілісність».

Національний тероризм також здійснюється народами окупованих або колонізованих держав супроти представників країни агресора. Їх головна мета – збереження державного суверенітету.

Так, починаючи з моменту проголошення незалежності Ізраїлю в травні 1948 р., його громадяни є об'єктом для нападу арабських терористів усіх напрямків. Всі політичні угруповання ставлять своєю головною метою створення незалежної арабської держави на території Палестини, тому теракти проти ізраїльтян вчинялися скрізь: у самому Ізраїлі, на окупованих або арабських територіях, у різних країнах світу. Жертвами терору за понад 50 років стали декілька тисяч євреїв. Ізраїльтяни ухвалили рішення «відповідати терором на терор», тобто знищувати терористів, причетних до убивств ізраїльських громадян, якщо нема можливості притягнути їх до суду. Як показали подальші події, це виявилось найефективнішим способом боротьби з тероризмом.

Релігійний тероризм набув поширення у ряді регіонів і країн, виявляється у прихильності деяких релігійних течій, груп і окремих релігійних діячів до крайніх тлумачень своїх віровчень і методів дії, заснованих на нетерпимості до представників інших конфесій або жорстокому протиборстві у рамках однієї конфесії¹.

Провідну роль у релігійному тероризмі відіграє релігійне вчення. По-перше, релігія як форма ідеології вже сама по собі володіє свідомістю певної маси населення. Для багатьох релігійні норми стали регулятивними. Віра в релігійні догми і звичка чинити в житті відповідно до приписів духовних пастирів значно підвищує сприйнятливність населення і цільових установок, що висловлюються релігійними лідерами. По-друге, при широкому діапазоні релігійних норм деякі «корегування» їх з метою провокування антидержавницьких виступів можуть не усвідомлюватися віруючими. По-третє, взаємозв'язок між певною релігією і етносом веде до зародження націоналізму як форми національної течії.

Слід відзначити, що фанатизм і релігія тісно пов'язані. Так, в ім'я Бога у середньовіччі здійснювалися «хрестові походи», під час яких знищувалися інаковірці. В ім'я Бога палахкотіли вогнища, на яких за присудом інквізиції спалювали інакодумців, еретиків. Проте, у міру старіння і ослаблення християнської релігії в ній ослаб і фанатизм. Навпаки, у молодших релігіях, перш за все в ісламі, який

¹ Див.: Афанасьев Н.Н. Типология терроризма / Н.Н. Афанасьев // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – № 1. – С. 230.

сьогодні переживає період бурхливого розвитку і нагадає християнство перших часів «хрестових походів», фанатизм незвично потужний¹.

Живильним середовищем для виникнення терористичних груп тепер стають різні «апокаліптичні» тоталітарні секти, які є різновидом релігійного екстремізму і тероризму. За останні роки їх кількість значно зросла, підвищилася активність екстремістськи налаштованих проповідників, а також сект, що вважають гріховним і ворожим навколишній світ, а також закликають боротися з безбожними урядами².

За способом формування і потенційними можливостями кожна така секта є ідеальним організаційно-терористичним формуванням, а найбільш яскравим виразом релігійного тероризму є діяльність так званих тоталітарних псевдорелігійних сект. За своєю структурою більшість подібних сект, по суті, – не добре законспіровані терористичні організації. М. Яковлев пише, що «від нормального віруючого» сектант відрізняється «нетерпимістю, безвольним підпорядкуванням своєму вчителю, агресивним прагненням всіх навернути в свою віру»³. Сектантський дух виявляється в культурі лідера, у підозрілому ставленні до нових слів та ідей, у підміні дискусії ультимативними вимогами прийняти свою позицію, у готовності пожертвувати дружбою, спорідненістю, любов'ю заради примарної ідеї. Схема формування сект багато в чому схожа: будується ієрархія із залізною дисципліною, беззаперечною покорою «учителю», діє принцип приховування справжніх завдань від рядових членів. На таких позиціях стоять десятки, а може і сотні тисяч людей, що створили свою субкультуру, випускають книги і компакт-диски багатьма тиражами, створюють храми і квазірелігійні общини, про існування яких більшість їх сучасників нічого не знає. Вони мають значні фінанси. Хоча країні апокаліптичні групи

¹ Див.: Ольшанский Д.В. Психология терроризма / Д.В. Ольшанский. – СПб.: Питер, 2002. – С. 180–183.

² Куликов Л.В. Власть псевдорелигий / Л.В. Куликов // Россия. Планетарные процессы; под ред. В.Ю. Большакова. – СПб.: С.-Петербургский университет, 2002. – С. 647.

³ Яковлев Н. Кто спасет наши души / Н. Яковлев // Итоги. – 1997. – 29 июля. – С. 44.

є потенційними терористами, державні спецслужби нерідко не звертають належної уваги на їх діяльність. Ось чому газова атака в токійському метро, здійснена «Аум Сінріке», убивство Іцхака Рабіна, низка інших подібних актів так приголомшили громадськість.

Релігійний тероризм рідко виступає в чистому вигляді. Зазвичай він діє у поєднанні з націоналізмом і стає силою, здатною консолідувати інших на спільній платформі, освятити всі справи авторитетом релігії. Наприклад, ісламські екстремісти приваблюють нові кадри простою альтернативою – поверненням у минуле, до ісламської мрії «золотого ст.», до традиціоналізму і відходу в шаріат¹.

Сьогодні майже всі держави Близького Сходу стикаються з проблемою ісламського екстремізму. Його наростання обумовлене об'єктивними причинами. Прискорена модернізація арабських країн супроводжується прогресуючою урбанізацією, перебудовою соціально-економічних структур, посиленням майнової диференціації, появою десятків мільйонів знедолених, таких, що живуть у міських трущобах, поширенням – особливо в середовищі студентської молоді – страху перед майбутнім. Певну роль відіграє і втрата ідеологічних орієнтирів, пов'язана з розчаруванням в ідеях арабського націоналізму, з неспроможністю соціалізму, неприйняттям капіталізму, який асоціюється з колоніалізмом, але також і з наркоманією, статевою розкутістю, розпадом сімей. На це накладається невдоволення економічним і ідеологічним вторгненням Заходу і вестернізацією суспільства.

Релігійний тероризм, заснований на ісламському екстремізмі, прийшов на зміну політичному насильству 1980-х рр., яке керувалося націоналістичними або сепаратистськими вимогами і часом заснованими на ультралівій, рудиментарній, але конструктивній ідеології. Порівняно з політичними тезами терористичних груп 1970–1980-х рр. вимоги сучасних ісламських рухів здаються, як правило, швидше убогими, адже вони не базуються на працях визнаних богословів, філософів або економістів. Для ісламізму тільки

¹ Див.: Литвинов Н.Д. Роль идеи в развитии антигосударственного терроризма / Н.Д. Литвинов. – Воронеж: Воронежский институт МВД России, 1999. – С. 79.

в сурах Корану – єдино можлива істина. У принципі імператив єдиної істини закладено у будь-якій релігійній і квазірелігійній вірі, проте свого крайнього виразу він досягає зараз ймовірно в релігійному фундаменталізмі, просто звертається до тероризму в крайніх формах. Унаслідок ідеологічної слабкості світ ісламізму не в змозі висувати чіткі вимоги, як організації на зразок німецької «Фракції Червоної армії», італійських «Червоних бригад» або «Японської Червоної армії», що дотримуються марксистської орієнтації.

Вимоги руху ісламізму і ісламського терористичного інтер-націоналу настільки розпливчасті, наскільки очевидна їх структура. Проте це не заважає їм вербувати все нових прихильників. У більшості країн, що розвиваються, звернення до безперечних або так званих загальних цінностей додає ісламському руху, по суті, об'єднавчий і мобілізуючий характер. З цієї ж причини натхненники руху не випробовують анінайменшої необхідності в уточненні поставлених цілей, а вже тим більше в розробці графіку руху до них. У них не існує ні виборів, ні конкретних планів. Як правило, навіть у самих активістів немає ніяких конкретних політичних вимог на майбутнє, якщо тільки ці вимоги не сформульовані їх керівниками (наприклад, встановлення ісламського режиму в арабських країнах або глобальна відмова від американської культури). Але ні економічна, ні соціальна програми, якими могли б керуватися активісти, не вироблені. Рядові ісламські бойовики не є активістами в політичному сенсі слова. У них немає маніфесту або хартії, що визначають їх цілі (таких, як, наприклад, «Хартія свободи» Африканського національного конгресу).

2.7. Загальна характеристика та класифікація терористичних груп

У сучасних умовах простежується ескалація терористичної діяльності особливих екстремістських організацій. Це вже не випадкові терористичні акти слабо підготовлених партизан, а спеціально організована, часто майже професійна діяльність бойовиків, що цілеспрямовано готуються протягом тривалого часу, або спеці-

альних агентів. У сучасному світі безперервно ускладнюється характер тероризму, швидко наростає витонченість його методів, інтенсивно посилюється антигуманність терористичних актів, що набувають все масовішого, а відтак і жорсткішого характеру. Терористичні акти ісламських фанатиків-шахедів проти США у вересні 2001 р. показали: тероризм стає силою світового масштабу. Перш за все це стосується ісламського тероризму, що вийшов на провідне місце в сучасних умовах. За масштабами жертв його можна порівняти з регулярними бойовими діями. Боротьба з цим тероризмом вже розглядається як особлива форма нової, «третьої світової війни».

У світі діє дуже багато різноманітних терористичних груп. На основі узагальнення й аналізу практики їх діяльності учені виділили загальні тенденції.

Вони зводяться до таких положень:

а) чим менша за чисельністю терористська група, тим краще вона законспірована, а також тим жорстокіші та радикальніші методи застосовує;

б) класифікація терористських груп за визначеними критеріями дозволяє зрозуміти, чому саме ці групи людей згуртовуються для вчинення протиправних дій, чому вони вдаються до тероризму, а не беруть участь, наприклад, у загальних виборах або ж не звертаються до міжнародного суду в Гаазі, чому чинять убивства беззахисних людей;

в) метою діяльності більшості терористських груп є територіальні питання (відокремлення або возз'єднання з певною державою), тому невирішення конфліктів у минулому знаходить своє вирішення у теперішній час і цим вирішенням є вчинення актів тероризму;

г) більшість терористських груп мають зовнішню підтримку;

г) чим активніше держава бореться з тероризмом, тим менше шансів на успіх мають самі терористи, отже, боротьба з тероризмом повинна носити випереджаючий, агресивний та безжалісний до терористів характер ¹.

¹ Див.: Ліпкан В.А. Тероризм і національна безпека України / В.А. Ліпкан. – К.: Знання, 2000. – С. 70.

Щоб краще розуміти сутнісні засади формування терористичних груп, розглянемо підстави їх класифікації. На наш погляд, вдало це зробив В.А. Ліпкан, який розрізняє терористичні групи за такими критеріями:

1) за шляхом створення:

а) самостійно «природно» сформовані (наприклад, ЕТА, Революційний рух Тупак Амару); б) створені внаслідок розколу материнської групи (наприклад: Організація Абу Нідала; НФВП-ГК відкололася від НФВП у 1968 р.; фронт визволення Палестини в середині 1970-х рр. відійшов від ІФВП-ГК);

2) за методами вчинення:

а) звичайні: не жорстокі (захоплення заручників без їх убивства, застосування вогнепальної зброї без мети знищення, а з метою залякування, здійснення озброєних засад); жорстокі «радикальні» (наприклад, вибухи у місцях масового скупчення людей, убивства представників іноземних держав, вбивства беззахисних громадян, вчинення вибухів у дипломатичних представництвах);

б) незвичайні «вишукані» (наприклад, НФВП використовує повітряні шари та дельтаплани з мотором);

3) за характером діяльності:

а) *відкриті* (наприклад, деякі групи «Хамас» діють відкрито на базі мечетей та установ, пов'язаних із соціальними службами, беруть участь у мирній політичній діяльності, висувають власних кандидатів до органів управління);

б) *замасковані* (наприклад, Тигри визволення Таміл Іламу (ТВТІ) діють під прикриттям Всесвітньої тамільської асоціації, Всесвітнього тамільського руху, Федерації асоціацій канадських тамілів та групи «Еллалан»);

4) за місцем вчинення актів тероризму:

а) *внутрішні* (наприклад, ЕТА, ТВТІ утримуються від нападу на західних туристів, тому що побоюються вжиття відповідних заходів з боку уряду західних держав проти тамілів, котрі займаються збором грошей);

б) *зовнішні* (до них належать ті, що, окрім терористичних актів на території іншої держави, також вчиняють такі терористичні акти проти представників іноземних держав або ж просто проти іноземців; наприклад, Організація Абу Нідала, РПК, Хезболла, ФВП, Червоні кхмери, НФВП).

5) за чисельністю:

1) нечисельні – до тисячі осіб (наприклад, ЕТА, ФВП, НФВП, Провос);

2) середньої чисельності – понад тисячу осіб (наприклад, «Хамас» має декілька тисяч прибічників, «Хезболла»);

3) багаточисельні – понад п'ять тисяч (наприклад, Робітничка партія Курдистану налічує близько 15 тис. бойовиків постійного та близько 75 тис. тимчасового складу; ТВП – майже 10 тис. Партія Демократичної Кампучії – близько 8 тис.);

б) за наявністю зовнішньої допомоги:

1) отримують її (Організація Абу Нідала, Хамас – від Ірану, Саудівської Аравії; Хезболла – від Ірану; НФВП- від Сирії та Лівії);

2) не мають такої допомоги (наприклад, Червоні кхмери, НФВП, революційний рух Тупак Амару);

7) шляхи фінансування:

а) вчинення злочинів (наприклад, ЕТА здійснює викрадення людей з наступною вимогою викупу, грабежі, вимагання; таміли традиційно є постачальниками наркотиків до Європи);

б) зовнішня підтримка, з боку держав (наприклад; ОАН отримує фінансову допомогу від Лівії; РПК – від Сирії, Іраку, Ірану; ФВП – від Організації визволення Палестини, Іраку, Лівії); з боку обшин (наприклад: ТВП); з боку інших терористських груп (наприклад, Тимчасова Ірландська Республіканська Армія отримує допомогу від ОВП); власна виробнича, бізнесова діяльність;

в) змішані форми;

8) за метою:

а) створення незалежної держави: шляхом відокремлення від держави (наприклад, ЕТА – в Іспанії; «Хамас» на місці Ізраїлю створення ісламської палестинської держави; «Хезболла» – створення ісламської республіки в Лівані; РПК – створення курдської держави у південно-східній Турції; ТВП – створення тамільської держави; шляхом зміни існуючого ладу (наприклад, Революційний рух Тупак Амару має на меті позбавлення Перу імперіалізму та створення в країні марксистського режиму); шляхом возз'єднання з іншою територією (наприклад: Тимчасова Ірландська республіканська Армія «Провос» має на меті вигнання британських сил з Північної Ірландії і возз'єднання Ірландії);

б) дестабілізація офіційної влади (наприклад, Червоні кхмери);

в) всесвітня революція (наприклад, Народний фронт за визволення Палестини виступає за всесвітню арабську революцію).

г) контроль над прибутками корпорацій, розташованими на підконтрольній території;

9) за обсягом діяльності:

а) транснаціональні (наприклад, Ісламська ліга, ЕТА);

б) регіональні, локальні (наприклад, Червоні кхмери).

У світі створено списки терористичних організацій. Так, за законодавством США питання про включення організацій у Список іноземних терористичних організацій покладено на Державного секретаря США. За станом на жовтень 2005 р. до Списку були включені:

1. Організація Абу Нідала (ОАН).
2. Група Абу Сайяфа.
3. Ансар аль-Іслам (Ірак)
4. Бригади мучеників Аль-Акси.
5. Збройна ісламська група (Алжир).
6. Асбат аль-Ансар (Ліван).
7. Аум Сінріке (Японія).
8. Баскська батьківщина і воля (ЕТА, Іспанія).
9. Комуністична партія Філіппін (Нова Народна Армія).
10. «Дочірня» Ірландська Республіканська Армія (Continuity IRA) (Північна Ірландія).
11. Гама аль-Ісламія (Єгипет).
12. ХАМАС (Ісламський рух опору).
13. Харакат уль-Моджахидин (ХУМ, Пакистан).
14. «Хезболла» («Партія Бога», Ліван).
15. Ісламський джихад
16. «Ісламська партія Туркестану» (колишній «Ісламський рух Узбекистану»).
17. Джаіш-е-Мохаммед (ДЕМ; Армія Мохаммеда, Пакистан).
18. Джемаа Ісламія (Південно-Східна Азія).
19. Аль-Джихад (Єгипетський ісламський джихад).
20. Кахане Хай і Ках (Ізраїль).

21. Конгра-Гел (колишня робітничка партія Курдистану).
22. Лашкар-е-Тайба (ЛТ; Армія праведних, Пакистан).
23. Лашкар і Джангві (Пакистан).
24. Тигри звільнення Таміл-Ілама (ТОТІ, Шрі-Ланка).
25. Лівійська Ісламска Озброєна Група (Лівія).
26. Марокканський Ісламський Бойовий Фронт (Марокко).
27. Організація Моджахедин-е-Хальк (МЕК, Іран).
28. Національна визвольна армія (ELN, Колумбія).
29. Палестинський фронт визволення.
30. Палестинський Ісламський джихад (ПІД).
31. Народний фронт звільнення Палестини (НФЗП).
32. Генеральне командування НФЗП (НФЗП-ГК).
33. Аль-Каїда.
34. Дійсна (Real) Ірландська Республіканська Армія (Північна Ірландія).
35. Революційні Збройні сили Колумбії (ФАРК).
36. Революційний осередок (колишня ЕЛА) (Греція).
37. Революційна Організація 17 Листопада (Греція).
38. Революційна народна визвольна армія / Фронт (Турція).
39. Салафістська група заклику і джихаду (Алжир).
40. Сендеро Луміносо (Перу).
41. Танзим Каїда-т аль-Джихад фі Біляд ар-Рафідейн (Аль-Каїда в Іраку).
42. Об'єднані сили самооборони Колумбії.
43. Аш-Шабааб (Сомалі).

У цей список США включили навіть ті організації, що борються з тоталітарними режимами (зокрема, на Філіппінах і Колумбії).

Рішенням Верховного Суду Російської Федерації від 14 лютого 2003 року визнані терористичними 15 організацій, а їх діяльність на території Російської Федерації заборонено (згодом список доповнено ще двома організаціями):

1. Вищий військовий Маджилсуль Шур Об'єднаних сил моджахедів Кавказу.
2. Конгрес народів Ічкерії і Дагестану.
3. База» («Аль-Каїда).
4. Асбат аль-Ансар.

5. Священна війна (Аль-Джихад або Єгипетський ісламський джихад).
6. Ісламска група (Аль-Гамаа аль-Ісламія).
7. Брати-мусульмани (Аль-Іхван аль-Муслімун).
8. Партія ісламського визволення (Хізб ут-Тахрір аль-Ісламі).
9. Лашкар-е-Тайба.
10. Джемаа Ісламія (Ісламска група).
11. Рух Талібан.
12. Ісламска партія Туркестану (колишній Ісламський рух Узбекистану).
13. Організація соціальних реформ (Джаміят аль-Іслах аль-Іджтімаї).
14. Організація відродження ісламської спадщини (Джаміят Іхья ат-Тураз аль-Ісламі).
15. Дім двох святинь (Аль-Харамейн).
16. Джунд аш-Шам (військо Великої Сирії).
17. Ісламський джихад – джамаат моджахедів¹

Зупинимося на окремих терористичних групах в основі якого – програмні принципи радикального ісламського руху, детальніше.

Характеризуючи радикальний ісламський рух як релігійний в тероризмі, слід, відзначити, що головним джерелом його розповсюдження є ісламські суспільно – релігійні організації Саудівської Аравії, Судану, Ірану, Пакистану і Афганістану. Справді, протягом останніх 25 років ці терористи найфанатичніші і найактивніші, бо найбільше захопили заручників, знищили людей, влаштували вибухів бомб. І ще їм найбільше, ніж іншим терористам, вдається впливати на міжнародну політику.

Занадто просто пояснювати силу ісламізму стихійними силами релігійного фанатизму, що випадково виникають у найбільш гострих ситуаціях. Насправді численні факти, що свідчать про глибинну прихильність представників різних прошарків суспільства ісламським традиціям, зокрема законам шаріату, змушують

¹ Верховный Суд Российской Федерации. Решение от 14 февраля 2003 г. [Электронный ресурс] // сайт Российской газеты. – <http://www.rg.ru/sujet/2643.html>

думати про деяку потребу південноазійських мусульман слідувати заповідям предків, щоб засвідчувати цивілізаційну приналежність до світу ісламу¹.

Ісламські терористичні угруповання дуже широко контактують між собою. Це обумовлено тим, що у них є два головні вороги: західний спосіб життя і Ізраїль, як держава невірних, окупація священної землі ісламу. Також у них спільною є ідеологія ісламського фундаменталізму.

Іноді ісламський тероризм намагаються поділяти на шіїтський і сунітський, хоч практично це зробити дуже важко. Так, шіїтський Іран охоче підтримує угруповання фундаменталістів сунітів. Терористи – суніти постійно контактують із терористами – шіїтами. Річ у тому, що спільного між ними значно більше, ніж відмінностей.

Для того, щоб зрозуміти сутність радикального ісламського руху, треба спершу з'ясувати, важливу роль у ньому ісламського фундаменталізму як форми радикального ісламу, пов'язаної з вірою у те, що для повернення ісламським країнам їх «минулої величі» правовірні мусульмани повинні відмовитися від всього того, що пов'язане з «західними духовними цінностями і західним способом життя». У цій ситуації ті, хто не бачить в майбутньому для себе виходу, звертаються до минулого, «золотого віку» ісламу, мріючи відродити і впровадити у життя принципи «справжньої» очищеної від подальших нашарувань релігії, побудувати на її фундаменті суспільство соціальної справедливості і рівності². Тут фундаменталізм виступає різновидом релігійного тероризму, що має виражену військово-політичну спрямованість.

У широкому розумінні фундаменталізм – повернення до старих, фундаментальних цінностей, структур, способів організації життя. Спочатку так стала називатися украй консервативна течія в протестантизмі, спрямована проти ліберального протестантського раціоналізму. Саме такий фундаменталізм склався на півдні США

¹ Плешов О.В. Ислам, исламизм и национальная демократия в Пакистане / О.В. Плешов. – М.: Институт востоковедения РАН; Краф, 2003. – С. 4.

² Див.: Борисов А.Б. Противоположность исламскому экстремизму. Опыт ближневосточных стран / А.Б. Борисов // Национализм и фундаментализм на Ближнем Востоке: матер. конфер. – М., 1999. – С. 4.

в 1910-ті рр.: він активно відкидав будь-яку критику Біблії і всі спроби її нових, сучасніших трактувань¹. Їх спадкоємцями у Сполучених Штатах Америки є християнські фундаменталісти «ідентичні християни», що сповідають радикальний антисемітизм. Сьогодні найвідоміше угруповання «Asian nations» («Арійські нації»), очолюване пастором Річардом Батлером.

З огляду на ідеологію, ісламський фундаменталізм (маніфізм) заснований на самій природі релігійного віровчення. Внутрішні причини витікають з того, що в ісламі нема ортодоксії. Мусульманська община розділена на безліч груп, течій, окремих осіб, які мають право по-своєму тлумачити іслам. Парадокс полягає в тому, що ідею повернення до «справжнього» ісламу сповідають багато течій, які намагаються відстояти своє особливе розуміння ісламу. Історія фіксує наявність циклічних станів ісламського відродження, особливо в періоди кризи, коли з'являються харизматичні лідери, котрі намагаються очистити іслам від пізніх нашарувань, щоб відновити ісламські норми пророчої епохи². У такій ситуації є неминучим існування особливої течії і наряду думок, коли домінують відкинути помилкове тлумачення ісламу і повернутися до «справжнього ісламу».

Основна теза лідерів радикального ісламізму дуже проста: «проти тих, хто не дотримується законів ісламу, необхідно битися». Ідеологи ісламського тероризму підносять джихад (священну війну) у ранг шостого стовпа ісламу і вважають, що сила і насильство, руйнування та цілковите знищення є формою і методом джихаду³.

Типовою організацією ісламських фундаменталістів є об'єднання **«Брати – мусульмани»** («Аль-Іхван аль-Муслімун»). Її засновано у Єгипті в 1928 р. шкільним учителем Хасаном Аль-Банном. Головною метою цієї організації проголошено ісламізацію суспільства і створення ісламської держави. У 1954 р. після

¹ Илларионов С.И. Террор и антитеррор в современном мироустройстве / С.И. Илларионов. – М.: РИЦ ПрофЭко, 2003. – С. 133–135.

² John L. Esposito. Islam: The Straight Path. – New York: Oxford University Press, 1988. – P. 117–118.

³ Политическая наука: национализм. Новейшее исследование. – М., 2002. – С. 112.

замаху на прем'єр-міністра Єгипту Гамаль Абдель Насера організацію розгромлено.

Відродилася вона на початку 70-х рр. Відтоді її штаб-квартира розташована у Саудівській Аравії, а сама вона набула міжнародного характеру. Регіональні угруповання «Братів – мусульман» існують в Афганістані, Бахреїні, ОАЕ, Пакистані, Сирії, Судані, Туреччині, а також в Данії, Великобританії, США, Франції, ФРН, Швейцарії. Керівники: довічні лідери – Хассан Аль-Банна, Сейід Кутб

Мета – повалення світських урядів і встановлення ісламського правління в усесвітньому масштабі шляхом відтворення «Великого ісламського халіфату» спочатку в регіонах з переважно мусульманським населенням, включаючи Росію і країни СНД.

Регіони активності – найбільша присутність членів організації в «гарячих точках», де велася і ведеться так звана «війна за іслам» Це – Боснія і Герцеговина, Косово, Північний Кавказ, Афганістан, Пакистан, Кашмір, Близький Схід. Форми терористичної діяльності – вербування і підготовка терористів, фінансування незаконних озброєних формувань, пропаганда радикальних поглядів в ісламі, що поєднується з нетерпимістю до інших релігій, активне вербування прихильників у мечетях, участь в озброєних конфліктах у ряді регіонів миру.

У ряді держав Близького Сходу (Сирія, Йорданія) ця організація заборонена законом.

Основним виразником ісламського фундаменталізму є ваххабізм, що отримав в наш час на Аравійському півострові найбільший і стрімкий розвиток і знайшов масову підтримку. Ваххабізм – войовнича секта мусульманських пуритан, що виникла в XVIII ст. в Аравії і вимагала реформи ісламу шляхом повернення до чистого вчення Корану. Її засновник Муххамед Ібн-Абдель закликав вести боротьбу проти мусульман, що забули дійсну віру. Такі погляди стали ідеологічною основою для об'єднання аравійських земель. Зокрема, військово-політична діяльність ваххабитів була спрямована на знищення святих місць. Для ваххабитів поклоніння святим місцям, могилам сподвижників пророка Муххамеда було ненависним, тому вони забороняли звертатися по допомогу до святих: просити можна було лише одного Аллаха.

Крім Аравійського півострова, ваххабізм став помітною релігійно-ідеологічною течією у всьому арабському світі (Північна Африка, Судан, Індія, Індонезія і т.д.). Особливий вплив він отримав після того, як держави Аравійського півострова досягли процвітання за рахунок продажу нафти в 70-80-х рр. ХХ ст. Ваххабізм став опорою політичної системи і економічного впливу країн Аравійського півострова¹.

На території сучасної Росії ваххабістські організації помітно активізувалися на початку 90-х рр., особливо у Північно-Кавказському регіоні, де вони проповідували ідеї загальної ісламізації населення, розпалювали сепаратистські настрої. Кінцевою метою ваххабістів було встановлення теократичної ісламської держави на території мусульманських регіонів Росії (передусім у Чечні, потім у Дагестані).

Серед сучасних терористичних організацій виділяється створене у м. Пешаварі (Пакистан) 1988 р. радикальне інтернаціональне терористичне угруповання «Аль-Каїда» («Основа, База»). Її засновник – саудівський мільйонер Усама бен Ладен, який, дотримуючись ідеології ваххабізму, став новим типом організатора терору. Його стратегія нагадує дії держав – спонсорів тероризму, але бен Ладен мав низку суттєвих відмінностей: на державу можна чинити тиск, Усама ж не був прив'язаний до жодної території, тому впливати на нього було надто складно².

Відповідно до цієї середньовічної ідеології, він вважав кінцевою метою повалення світського правління в ісламських державах, створення «Великого ісламського халіфату» у світовому масштабі, тобто «створення справедливих ісламських держав, вільних від західного впливу». Головними ворогами ісламу він бачив США і Ізраїль, тому прагнув здійснювати терористичні операції проти них скрізь, де тільки вдається. До середини 90-х рр. «Аль-Каїда» перетворилася на розгалужену міжнародну структуру, що охопила

¹ Международный терроризм и исламский экстремизм в оценке китайских политологов. – М.: Экспресс-информ. института Дальнего Востока, 1999. – С. 33–34.

² Див.: Жаккар Р. Именем Усамы бен Ладена. Секретное досье на террориста, которого разыскивает весь мир / Р. Жаккар. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – С. 12.

весь світ. Тепер фактично у кожній «гарячій точці» світу спостерігається її фінансова або інша присутність.

Штаб-квартира «Аль-Каїди» розташована в одній з держав Південної Азії. Регіони активності – Північний Кавказ Росії, центрально-азіатські країни СНД, Близький і Середній Схід, Пакистан, Афганістан, країни Європи, США.

Форми терористичної діяльності – вербування і підготовка терористів за кордоном і їх переправлення в «гарячі точки», фінансування незаконних озброєних формувань, пропаганда релігійної ворожнечі і ненависті.

У лютому 1998 р. в Пакистані було поширено заяву про створення блоку радикальних сунітських груп під назвою **«Ісламський міжнародний фронт боротьби з євреями і хрестоносцями»** на чолі з «Аль-Каїдою». Ці організації і раніше співробітничали при проведенні конкретних операцій, але їх керівні структури були цілком самостійні. Після об'єднання в рамках «фронту» взаємним корінно змінилися. Діями фронту стала керувати рада (шура) на чолі з бен Ладеном. Всі формування тепер чітко підпорядковані цій раді. Спираючись на величезну мережу агентури в країнах Азії, Північної Африки, Європи і в США, бен Ладен управляє своєю організацією за допомогою сучасних засобів зв'язку: через Інтернет, факси, супутникові телефони.

Суттєвим доповненням до колишньої діяльності цих організацій стала система ізольованих осередків терористичної мережі. Осередок масштабної акції координували спеціальні трійки, що створювали з цією метою групи з трьох-п'яти чоловік, в яких ніхто нічого не знав про дії і склад інших підрозділів. Повну інформацію мали в своєму розпорядженні лише координатори. Така схема практично виключала провал всієї мережі в разі арешту якої-небудь групи.

Одна з програм «Аль-Каїди», що обов'язково вивчається в усіх таборах підготовки моджахедів, має назву «Захист ісламських земель». У ній ставиться завдання повернення територій, окупованих невірними. Серед цих – і «Бухара» (Узбекистан), і «Кавказія» (російський Північний Кавказ і держави Закавказзя), і «Андалусі» (Іспанія). Особливий інтерес для міжнародних терористичних організацій, зокрема «Аль-Каїди», становить Росія. Ваххабити (а

«Аль-Каїда» – ваххабітська організація) бачать своїми ворогами не лише не мусульман, а й мусульман – не ваххабітів. Особливо помітною була антимусульманська настроєність алькаїдців – ваххабітів, що діяли в Іраку.

Тепер ісламські екстремісти групуються навколо деяких релігійних проповідників. Але не всі з них можуть бути організаторами і проповідниками. Ці мулли виголошуючи проповіді стають натхненниками дій, у тому числі і терористичних, дають ідейні настанови своїм правовірним прихильникам. Однак вони не мають знань і досвіду, які потрібні військовим керівникам. Хоча заперечують приписувану їм роль і дуже часто лицемірять, вдаючи, що не знають про насильство, спровоковане ними, проте вправно прикриваються просторікуваннями про необхідність або теоретичне виправдання священної війни.

За даними західних спецслужб, в останні роки із середовища терористів висунулася кілька авторитетних проповідників, практично за кожним з яких стоїть його організація. Їх кількість відома, а імена можуть змінюватися залежно від «переслідувань» та інших подій. Наведемо дані про відомі організації та їх лідерів.

«Джаміат Ісламії». З духовних лідерів найбільш відомий єгипетський шейх Омар Абдул Рахман. Цього імама бруклінської мечеті підозрюють як замовника або, щонайменше, натхненника убивства єгипетського президента Анвара Садата (1981 р.), хоча єгипетське правосуддя так і не засудило його за цей злочин. Портрет немічного сліпого старця за ґратами американської в'язниці на деякий час повністю захопив телевізійні екрани, що створило йому ореол мученика. Його обличчя, сфотографоване для архівів американського правосуддя, стало символом в ісламських колах, де його вважають верховним еміром «Джаміат Ісламії»¹.

На рахунку цієї організації безліч замахів на політичних діячів. На переконання американської адміністрації, на шейхові з Брукліна лежить тяжка провина: вибух в нью-йоркській будівлі означає капітальний поворот в стратегії ісламізму, який до тих пір не

¹ Ольшанский Д.В. Психология терроризма / Д.В. Ольшанский. – СПб.: Питер, 2002. – 288 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://yurpsy.by.ru/help/xrest/text/terror/10.htm>

насмільювався влаштовувати диверсії на території США. Події 11 вересня 2001 р. повністю підтвердили це переконання.

«Хезболла» (Партія Бога). «До числа релігійних лідерів належать також лівійський ісламизм, наприклад, шиїт Мохаммед Хусейн Фадлалла, керівник «Хезболла». Він був внесений західними спецслужбами у список 18-ти найнебезпечніших терористів світу¹.

Хусейн Фадлалла народився 1936 р. Будучи за походженням іракцем, він приїхав до Лівану до 1976 р. і заснував там «Коло братерства» і «Легальний ісламський інститут». «Хезболла», поза всяким сумнівом, є однією з найкраще структурованих організацій екстремістського ісламського руху, винятковою організацією різко відрізняється від усіх інших рухів, що існують в мусульманському світі. Назву взято з Корану. Також відома як Ісламський джихад, Організація революційної справедливості, Організація пригноблених жителів Землі, Ісламський джихад за звільнення Палестини.

«Хезболла» пристосувала доктрину Ісламської Республіки Іран для ісламизму в Лівані. Основа цього вчення полягає в переконанні, що іслам не лише релігія, а також і політична та соціально-економічна система, яка стоїть вище за етнічні і соціальні суперечності.

Після повернення до Ірану лідера ісламської революції було створено іранську «Хезболла». В ім'я ісламської революції іранські керівники хотіли у той час експортувати рух «Хезболла» у всі країни шиїтів. Весною 1984 року Тегеран звернувся до лівійських ісламських фундаменталістів з проханням створити свою власну організацію «Хезболла», яка досить скоро вже заявила про себе насильницькими діями і спробами очистити Бейрут і Ліван від іноземних «дияволів»: від не мусульман, і особливо від християн, уродженців західних країн і євреїв. Якщо всі попередні диверсії були спрямовані проти іноземців, то «Хезболла» розширила пропаганду терору і, таким чином, примусила тремтіти корінне ліванське населення, яке вже не знало, якій армії або угрупованню довіряти. На території Лівану «Хезболла» незабаром набула особливої спеціалізації: її керівники довели до досконалості техніку викрадення

¹ Див.: Іран: іслам и власть. – М.: КРАФТ+, 2001. – С. 42.

людей. Починаючи з 1985 р. «Хезболла» неодноразово брала в заручники журналістів, дипломатів або релігійних діячів, щоб привернути до себе увагу міжнародних ЗМІ. І це їй вдалося. Перепис особового складу «Хезболла» дозволяє припустити, що близько 14 тисяч чоловік, включаючи суннітів, регулярно субсидуються нею. Основне її ядро складають близько семи тисяч чоловік, п'ять тисяч з яких отримують зарплату.

У фінансовому відношенні «Хезболла» ні від кого не залежить. Вона отримує доходи від викрадення людей, торгівлі наркотиками, вирощеними в долині Бекаа, від здирства торговців, власників ресторанів або підприємців, які живуть в зоні її впливу і майно яких буде знищено, якщо вони відмовляться платити «революційний податок»¹.

«Хезболла» вчинила досить багато відомих терористичних актів. Однією з перших і найгучніших операцій стали вибухи 23 жовтня 1993 р. в Бейруті. Двоє терористів-смертників скерували вантажівки, начинені вибухівкою, на казарми американського і французького військового континенту в Лівані. Тоді загинули 240 військовослужбовців США і 58 французьких військових, а декілька сотень було поранено.

У 1994 р. прогрімів могутній вибух у центр Буенос-Айреса, де розміщувалися ізраїльсько-аргентинська асоціація і делегація ізраїльсько-аргентинських представництв.

У «Хезболла» є численні відділення за межами Лівану, офіційні представництва у Саудівській Аравії, Кувейті та Іраку. Налічується близько 20 організацій, підзвітних ліванському руху (наприклад, «Ісламський джихад» Хуссейна Муссаві або «Організація революційної справедливості» Імада Мугніє). Ці два угруповання, що відкрито займаються тероризмом, реально керують безліччю дрібних екстремістських угруповань в Лівані: «Прапором Ісламу», «Незалежним рухом за звільнення викрадених людей» («Хезболла»-Палестина), «Організацією божественної справедливості» або, нарешті, найвідомішою групою у Франції – «Комітетом солідарності з арабськими політичними в'язнями, що перебувають у

¹Mohaddessin, Mohammad. Islamic fundamentalism: The new global threat. – Washington: Seven Locks press, 1993. – P. 168.

в'язницях Європи» (КСАПУ). Цей комітет, на чолі якого стояв тунісець Фауд Алі Салех, узяв на себе відповідальність за вибухи, що прогрімали у Франції в грудні 1985 р., а потім в лютому, березні і вересні 1986 р. Після цього КСАПУ був ліквідований французькими контррозвідувальними службами.

«Ан-нахда». У північноафриканського ісламізму є власний лідер – Рашид Ганнуші. Вплив цього інтелектуала завжди виходив за межі Тунісу, його рідної країни. У 1990 р. Рашид Ганнуші особисто написав передвиборну програму Ісламського фронту порятунку (ІФП) для муніципальних виборів, що відбувалися того року в Алжирі. У 1990 і 1991 р. створений ним близький до «братів-мусульман» релігійний рух «Ан-нахда» посилав до Алжіру численних агентів, щоб підтримати активістів ІФП на виборах. Нарешті «Ан-нахда» та її керівник допомогли ІФП знайти джерела фінансування серед арабських монархій напередодні війни в Персидській затоці.

«Хезб-і-ісламі». Одна із старих структур ісламізму, що базується в Афганістані і частково в Ірані. Історично вона завжди була пов'язана з Афганістаном.

1973 р. До Квітневої революції залишалося ще п'ять років. Після антимонархічного перевороту влада в країні перейшла в руки Мухаммада Дауда. Саме тоді уродженець провінції Кундуз, виходець з сім'ї великих землевласників-феодалів, «інженер» Гульбеддін Хекматіар створив свою «партію» і почав тероризувати населення.

Біографія його характерна для багатьох ватажків душманів. Народився в 1944 р. За хуліганство, непристойну поведінку і неуспінність був виключений з кабульської школи. Повернувся в Кундуз, де за сприяння багатих батьків здобув-таки середню освіту. У 1970 р. вступив, не без допомоги впливових родичів, на інженерний факультет Кабульського університету. З тієї пори чомусь скрізь іменується не інакше як «інженер», але це не більше ніж кличка – з університету він також був виключений, вищої освіти не має. На початку 70-х рр. Гульбеддін створює молодіжну організацію «братів-мусульман», влаштовує систематичні безлади і терористичні акти проти уряду, а також демократичних, прогресивних і патріотичних діячів усіх напрямів.

У 1973 р. Гульбеддін був заарештований, проте через півроку звільнений і висланий до Пакистану, де вже було близько 5 тис. його прихильників, що раніше емігрували. Тут він і почав активно створювати загони терористів. От так почалося те, що потім стало називатися «контрреволюцією».

Після відходу радянських військ з Афганістану Гульбеддін став політико-релігійним діячем першого плану і навіть якийсь час в 1995 р. займав пост прем'єр-міністра. Його організація була і досі залишається одним із стрижнів «афганської філії» тренування алжирських і європейських моджахедів. Хекматіар не просто духовний лідер. Він також воєначальник і досить хороший дипломат, що чудово володіє механізмом перевербовування. Прагнучи знайти власне місце на афганській території, він зближувався з своїм старим недругом Масудом.

У 1988 р., всупереч сумнівам і коливанням, йому вдалося створити собі образ незамінного керівника, здатного певним чином передбачити долю Афганістану, країни, що займає ключове місце на азійському континенті. Афганістан, який тривалий час ігнорували західні країни, у тому числі і Сполучені Штати, що недооцінили потужність ісламського прориву і швидкість розростання хаосу, перетворився на перешкоду в геополітичному плані, зокрема, через торгівлю наркотиками, що практикувалося тут з давніх пір.

Свого часу «Хезб-і-ісламі» входила в об'єднання семи терористичних організацій, що іменували себе «Ісламським союзом моджахедів Афганістану». Цей суперечливий альянс в роки боротьби проти радянської присутності в Афганістані мав понад 150 таборів підготовки бойовиків у Пакистані та Ірані. Протягом 1980–1985 рр. він отримав понад два мільярди доларів тільки від США. З ним працювали іноземні інструктори, він воював сучасною західною зброєю, включаючи зенітні ракети «Стінгер». Пізніше «альянс семи» розпався, але «Хезб-і-ісламі» збереглася.

«Талібан» («Рух Талібан»). Особливе місце в сучасному ісламізмі дуже швидко зайняв мулла Мохаммед Омар, відомий також як Амір уль-Мумінеін, або «вождь правовірних» – лідер афганського руху «Талібан». Його мета повалення світської влади в Афганістані і побудова держави з шариатською формою правління.

Регіони активності – Афганістан, Пакистан, Росія (Північний Кавказ).

Форми терористичної діяльності – вербування і підготовка терористів фінансування незаконних озброєних формувань, пропаганда релігійної ворожнечі і ненависті.

Підтримує зв'язки з незаконними озброєними формуваннями, що діють на території Чеченської Республіки. У своїй діяльності використовує методи терору. Так, восени 1995 р. бойовики захопили літак Іл-76 авіакомпанії «Аеростан» (Татарстан), екіпаж якого тривалий час утримувався як заручники. За підтримки Усами бен Ладена провокували захоплення ісламськими рухами влади в центральноазіатських державах, зокрема в Узбекистані, Таджикистані, Киргизії.

Основа руху – «солдати ісламу», що претендують також на звання студентів-теологів або войовничих ченців. Вони активно проявили себе у середовищі ісламізму тільки влітку 1994 р. Реально кістяк руху склали суніти-сироти – діти афганців, убитих під час громадянської війни, зокрема жертви радянських військ. Опиняючись у Пакистані, вони вступали на навчання у тамтешні медресе, що фінансувалися Саудівською Аравією і пакистанською військовою розвідкою, ЦРУ США і структурами саме бен Ладена.

Незабаром після свого оформлення рух широко відкрив двері для представників різних народностей Афганістану. Серед талібів зустрічаються пуштуни, таджики, узбеки, белуджі, хазарейці і т.д. Які б не були витоки руху Талібан – махінації спецслужб або ініціатива афганських мас, однак він менше ніж за чотири роки змінив зовнішність Афганістану. У талібанському Афганістані дуже швидко запанував порядок, заснований на доносах і терорі. Навіть пішовши у підпілля після контртерористичної акції США в Афганістані в 2001–2002 рр., він зберіг достатній релігійно-терористичний потенціал.

Мулаві Мохаммед Омар – колишній бойовик, командував загоном моджахедів і має героїчний послужний список. За десять років визвольної війни кілька разів був поранений: його наближені розповідають, що в одному бою з радянськими військами уламок снаряда потрапив йому в око. Розуміючи, що око не врятувати, і побоюючись зараження, Мохаммед Омар сам вирвав його з очної

ямки, а потім витер скривавлену руку об стіну мечеті в Сингесаре – селі, що розташоване за п'ятдесят кілометрів на захід від Кандагара. Цей кривавий слід там досі благоговійно зберігають як реліквію.

Релігійна місія Омара була відкрита 1994 р., коли він усамітнівся в те ж село Сингесар, щоб присвятити себе вивченню Корану, подалі від хаосу, в який занурилася його країна. І там пророк Магомет нібито з'явився йому уві сні, повелівши покласти край терору, розв'язаному місцевим польовим командиром, розпусником, злодієм і насильником. З півсотнею бійців, що служили раніше під його керівництвом, Мохаммед Омар знищив тирана, конфіскував його майно і роздав населенню. За іншою, прозаїчнішою версією, одного разу, коли він молився, прийшли сусіди і повідомили, що моджахеди з одного контрольного поста викрали, погодили і згвалтували двох дівчат. Мохаммед, бажаючи помститися, встав на чолі невеликої групи ветеранів і з декількома старими «калашниковими» атакував вояк, що провинилися, після чого повісив їх ватажка на гарматі трофейного радянського танка.

Невідомо, де легенда, а де дійсність, але так чи інакше ці факти з життя лідера пов'язують з виникненням руху «Талібан». Сотні моджахедів влилися в ряди його воїнства, спокусившись подвигами цього Робін Гуда, що підняв прапор ісламу і не гребує діяти. Менше ніж за три роки той, кого відтепер стануть звати Амір уль-Момінін, контролюватиме двадцять з тридцяти двох провінцій Афганістану. Після цього країна під керівництвом мулли Омара за сприяння того, що поріднився з ним. Усама бен Ладена (одна з його дочок – дружина Омара), стала, на загальну думку, «розсадником світового тероризму».

Проте ісламський тероризм сильний не тільки в Афганістані, Лівані, Тунісі або Судані. 17 лютого 1995 р. з секретної доповіді, представленої президії Євросоюзу спеціально створеною робочою групою «Тероризм», стало відомо, до якого ступеня вся Європа, без винятку, вразлива для терористичних організацій. Група експертів, що впродовж багатьох років аналізувала поведінку класичних терористичних груп (як ЕТА або ІРА), допускає, що фундаменталістська загроза ісламізму носить абсолютно інший характер. Про це зокрема свідчить коротка довідкова інформація ще про кілька теро-

ристичних груп, зокрема і таких, які діють на території Російської Федерації.

«Вищий військовий Маджлісুলь Шур Об'єднаних сил моджахедів Кавказу» створений на території Чечні на початку 2001 р. З березня 2005 року називається «Державний комітет оборони Маджлісুলь-Шура ЧРІ» («ГКО – Маджлісুলь-Шура ЧРІ»).

Керівники – (Шаміль Басаєв до моменту його ліквідації), тепер – Доку Умаров.

Штаб-квартири постійної нема, засідання шури проводяться у віддалених місцях гірських районів Чечні.

Мета – побудова держави з шаріатською формою правління, так званого «Великого Кавказького Халіфату».

Регіон активності – переважно європейська частина Російської Федерації.

Форми діяльності – здійснення терактів на території Росії, вербування і підготовка терористів-смертників, фінансування терористичної діяльності в РФ, пропаганда релігійної ворожнечі і ненависті.

Основна мета – відділення від Російської Федерації регіону Північного Кавказу і створення там так званого ісламського халіфату будь-якими методами, у тому числі шляхом озброєного захоплення влади. Ця організація узяла на себе відповідальність за низку терористичних актів на території Росії, а також вона причетна до захоплення і страти заручників, у тому числі іноземців, до бандитизму і інших особливо тяжких злочинів.

«Конгрес народів Ічкерії і Дагестану» (КНІД) засований 1998 р. Ш. Басаєвим й М. Удуговим за підтримки міжнародних терористичних організацій. Керівник на момент заборони – Ш. Басаєв.

Штаб-квартири постійної нема, оскільки найвищим органом був з'їзд КНІД. Окремі лідери організації переховувалися на території сусідніх з Росією країн.

Мета – побудова держави з шаріатською формою правління – так званого «Кавказького халіфату» на об'єднаній території Чечні і Дагестану.

Регіони активності – переважно європейська частина Російської Федерації.

Форми терористичної діяльності – здійснення терактів на території Росії, вербування і підготовка терористів-смертників, фінансування терористичної діяльності в РФ, пропаганда релігійної ворожнечі і ненависті.

На одній з конференцій уповноважених представників Конгресу народів Ічкерії і Дагестану під прикриттям ісламських гасел фактично було оголошено війну Російської Федерації на Кавказі. При цьому Республіка Дагестан і Чеченська Республіка розглядалися як єдине державне утворення поза «Російською імперією» – «частка Ісламського халіфату на Кавказі».

Діяльність КНІД спрямована на розпалювання екстремізму і сепаратизму в мусульманських регіонах Росії. Причетна до здійснення озброєного вторгнення бандформувань з Чечні на територію Дагестану влітку 1999 р.

«Асбат аль-Ансар» організаційно сформувалася в 1991 р. Керівник – Ахмед Абдель Карім Ас-сааді (він же Абу-Махджан).

Штаб-квартира – табір «Айн аль-Хільва» на території однієї з країн Близького Сходу.

Мета – звільнення палестинських територій від присудності Ізраїлю та інших іноземних держав, створення ісламської держави з шаріатською формою правління. Форми терористичної діяльності – вербування і підготовка терористів, фінансування незаконних озброєних формувань, пропаганда релігійної ворожнечі і ненависті. Угрупування перебуває на нелегальному становищі. Основна форма його діяльності – «торгівля тероризмом», тобто проведення акцій на замовлення і надання спеціально підготовлених бойовиків іншим екстремістським організаціям. З ініціативи Усами бен Ладена на території табору «Айн аль-Хільва» було організовано перепідготовку бойовиків і добровольців для подальшої відправки в «гарячі точки», зокрема і у Чечню. Основними ворогами організація проголосила США, Ізраїль, низку держав Західної Європи.

Організація близька до «Руху Талібан» та «Аль-Каїди».

«Священна війна» («Аль-джіхад» або «Єгипетський ісламський джихад») утворилася наприкінці 1970-х рр. в Єгипті.

Керівник – Айман Мухаммад Рабі Аз-Завахірі, який мав тісні контакти з Усамою бен Ладеном.

Штаб-квартира там, де перебувають основні лідери, тобто на території однієї з країн Південної Азії.

Мета – повалення світського правління в Єгипті і заміна його ісламським режимом. Спільна мета – встановлення «Великого ісламського халіфату» у всьому світі.

Регіони активності – Близький і Середній Схід, Росія (Урал, Північний Кавказ), країни Європи, Африка (Єгипет, Кенія, Танзанія), Саудівська Аравія, Афганістан, Пакистан, США.

Форми терористичної діяльності – вербування і підготовка терористів, фінансування незаконних озброєних формувань, пропаганда релігійної ворожнечі і ненависті.

У 1981 р. членами організації здійснено вбивство президента Єгипту Анвара Садата, в 1984 р. – міністра внутрішніх справ Єгипту, в 1990 р. – спікера єгипетського парламенту Ріфата Махджуба, а також інші злочини.

«Ісламська група» («Аль-гамаа аль-Ісламія») утворилася наприкінці 1970-х рр. в Єгипті. Керівник – Мохаммед Шавкі Аль-Ісламбулі.

Мета – повалення світського правління в Єгипті і заміна його ісламським режимом, досягнення спільної мети «Братів-мусульман» – встановлення «Великого ісламського халіфату» у всьому світі.

Регіони активності – Єгипет, Афганістан, Ірак, Росія (Поволжжя, Північний Кавказ).

Форми терористичної діяльності – вербування і підготовка терористів, фінансування незаконних озброєних формувань, пропаганда релігійної ворожнечі і ненависті.

«Партія ісламського визволення» («Хизб ут-Тахрір аль-Ісламі») створена в 1952 р. Керівник – Ата Абу ар-Рашда (ар-Рушта).

Штаб-квартира – на території однієї з країн Близького Сходу. Мета – повалення світських урядів і встановлення ісламського правління в усевітньому масштабі шляхом створення єдиної ісламської держави – «Великого ісламського халіфату».

Регіони активності – Росія, Узбекистан, Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Йорданія, Єгипет, Ліван, Кувейт, Саудівська Аравія, Іран, Ірак, Алжир, Йемен, Афганістан, Пакистан, Бангладеш, Індонезія.

незія, Китай, США, Канада, Великобританія, Німеччина, Бельгія, Данія, Австрія, Греція, Туреччина.

Форми терористичної діяльності – вербування і підготовка терористів, фінансування незаконних озброєних формувань, ведення радикальної пропаганди ісламізму, що поєднується з нетерпимістю до інших релігій, активне вербування прихильників, цілеспрямована робота щодо внесення розколу в певному суспільстві.

У ряді держав Близького Сходу і СНД (Узбекистан) заборонена законом.

«**Лашкар-і-тайба**» заснована в 1990 р. в афганській провінції Кунар.

Керівник – Абдул Вахид Кашмері.

Штаб-квартира – на території однієї з країн Південної Азії.

Мета – озброєна боротьба з індійськими властями за приєднання до Пакистану території штату Джамму і Кашмір, розповсюдження ідей радикального ісламу на всі райони Індії, розширення масштабів свого впливу в державах Центральної Азії, інших регіонах миру з переважанням мусульманського населення, у тому числі і на Північному Кавказі.

Регіони активності – Росія (Північний Кавказ), Пакистан, Афганістан, Індія.

Форми терористичної діяльності – вербування і підготовка терористів, фінансування незаконних озброєних формувань, пропаганда релігійної ворожнечі і ненависті, надає фінансову та іншу допомогу різним терористичним організаціям, у тому числі бандформуванням, що діють на території Чеченської Республіки.

«**Ісламська група**» («**Джамаат-і-ісламі**») створена в 40-х рр. XX ст. у Пакистані.

Керівник – Казі Ахмад Хусейн.

Штаб-квартира – на території однієї з країн Південної Азії.

Мета – усунення в Пакистані світського правління і заміна його на шаріатську форму правління, участь у побудові «Великого ісламського халіфату».

Регіони активності – Пакистан, Афганістан, Росія (Урал, Північний Кавказ), Узбекистан, Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Індія.

Форми терористичної діяльності – вербування і підготовка терористів фінансування незаконних озброєних формувань, пропаганда релігійної ворожнечі і ненависті. Емісари «Ісламської групи» проводять серед поселень осіб, що сповідають іслам (наприклад, в суб'єктах Російської Федерації – Татарстані, Дагестані, Чечні тощо), організаційно-пропагандистську роботу, спрямовану на розпалювання сепаратизму.

«Ісламська партія Туркестану» (колишній «Ісламський рух Узбекистану») заснована в 1996 р. Керівник – Тахир Юлдашев. Штаб-квартира – на території однієї з держав Південної Азії. Мета – повалення світського режиму І. Карімова і створення на території Узбекистану та інших центральноазіатських держав «Великого ісламського халіфату» з шаріатською формою правління.

Регіони активності – Узбекистан (Ферганська долина), Росія (Поволжжя, Урал, Північний Кавказ), Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Афганістан, Пакистан.

Форми терористичної діяльності – вербування і підготовка терористів фінансування незаконних озброєних формувань, пропаганда релігійної ворожнечі і ненависті. Діяльність організації спрямовується і спонсорується зарубіжними ісламськими центрами клерикалізму, націленими на створення в Узбекистані та інших країнах СНД екстремістських релігійних організацій. Програма партії передбачає відродження «Великого ісламського халіфату» на території держав Центрально-азіатського регіону із залученням до цього процесу кавказьких і поволжських республік Російської Федерації. Найближчі цілі – дестабілізація внутрішньополітичної ситуації в Узбекистані шляхом проведення диверсій, терористичних актів, планування і проведення військових акцій, провокацій на узбецько-таджицькому і узбецько-киргизькому кордонах, захоплення заручників. З початку 1999 р. її дії набули крайніх форм насильства, включаючи здійснення вибухів і викрадення людей. Підтримує активні контакти з «Рухом Талібан» і бандформуваннями, що діють на території Північного Кавказу.

«Суспільство соціальних реформ» («Джаміят аль-Іслах аль-Іджтімаї»)

Керівник – шейх Абдалла Алі Аль-Мутава. Штаб-квартира – на території однієї з країн Близького Сходу. Мета – розповсюджен-

ня радикальної ісламської ідеології. Надання ідеологічної, фінансової та іншої підтримки сепаратистським і націоналістичним рухам.

Регіони активності – Єгипет, Росія (Поволжя, Північний Кавказ), Албанія, Боснія і Герцеговина, Косово, Україна, Казахстан.

Форми терористичної діяльності – діяльність, спрямована на розповсюдження ідей ісламських екстремістів; робота (перш за все пропагандистська з потужним фінансовим підкріпленням) щодо внесенню розколів у суспільствах; фінансування релігійно-екстремістських структур, а також фінансування незаконних озброєних формувань на території Північного Кавказу.

В одній з країн Близького Сходу має статус неурядової добродійної організації. Під прикриттям добродійних програм просуває в життя головну мету асоціації «Брати-мусульмани» – усунення неісламських урядів і встановлення ісламського правління в усвітньому масштабі шляхом створення «Великого ісламського халіфату», спочатку в регіонах з переважно мусульманським населенням, включаючи Росію і країни СНД.

«Організація відродження ісламської спадщини» («Джаміят Іхья ат-Тураз аль-Ісламі»). Керівник – Тарек Самі Султан Аль-Іса.

Штаб-квартира – на території однієї з країн Близького Сходу.

Мета – повалення світських урядів і встановлення ісламського правління в усвітньому масштабі шляхом створення «Великого ісламського халіфату».

Регіони активності – центральноазіатські держави СНД, Росія (Урал, Північний Кавказ).

Форми терористичної діяльності – фінансування екстремістської терористичної діяльності, зокрема на території Росії.

В одній з країн Близького Сходу має статус неурядової добродійної організації. Під прикриттям добродійних програм просуває в життя головну мету «руху салафітів», що співпадає з метою «Братів-мусульман», – усунення неісламських урядів і встановлення ісламського правління в усвітньому масштабі шляхом створення «Великого ісламського халіфату» спочатку в регіонах з переважно мусульманським населенням, включаючи Росію і країни СНД. Основні форми діяльності – пропаганда ідей радикального ісламу; робота (перш за все пропагандистська з потужним фінансо-

вим підкріпленням) щодо розколу у суспільства і створення умов з відділення регіонів з переважанням мусульманського населення від неісламського світу; фінансова підтримка релігійно-екстремістських структур, а також незаконних озброєних формувань на території Північного Кавказу. Після заяв про причетність чеченських бойовиків до вибухів житлових будинків у Москві і Волгодонську керівництво організації припинило фінансування бойовиків і обмежилося напрямом гуманітарної допомоги (медикаменти, продукти харчування).

«Будинок двох святих» («Аль-харамейн»). Керівник – Акель бен Абу Аль-Азіз Акель (у січні 2004 р. властями Саудівської Аравії зміщений).

Штаб-квартира – на території однієї з країн Близького Сходу.

Мета – повалення існуючих світських урядів в мусульманських країнах і створення держав з шариатською формою правління.

Регіони активності – Росія (Північний Кавказ, Поволжжя), колишня Югославія, Азербайджан, центральноазіатські країн СНД.

Форми терористичної діяльності – фінансування екстремістської терористичної діяльності, зокрема на території Росії. У 1997 р. надавала активну фінансову підтримку дагестанським релігійно-екстремістським угрупованням ваххабтського типу, які ставили перед собою завдання повалення конституційних буд, що існували в республіці, і створення на території Дагестану «Ісламської держави». У 1999 р. створено фонд на підтримку Чечні. Незважаючи на те, що офіційно фінансові кошти прямували з метою використання в релігійних заходах, фактично вони витрачалися на потреби бандформувань. Емісари організації активно займаються збором розвіданих у Чечні, допомагають бойовикам вести не лише озброєну, а й інформаційну війну з Росією.

У 2004 р. рішенням уряду Королівства Саудівської Аравії штаб-квартиру «Аль-харамейн» закрито.

«Ісламський джихад – Джамаат моджахедів» створено у березні 2002 р. на території однієї з країн Південної Азії в результаті розколу в «Ісламському русі Узбекистану» найбільш радикальними бойовиками цієї терористичної організації за активної участі функціонерів «Аль-Каїди».

Керівник – Жалолов Наджмуддін.

Штаб-квартира – на території однієї з країн Південної Азії.

Мета – повалення існуючих світських урядів в мусульманських країнах і створення держав з шариатською формою правління, здійснення терактів відносно військових об'єктів країн-учасниць антитерористичної коаліції в Афганістані.

Регіони активності – Росія (Урал, Північний Кавказ, Поволжжя), Узбекистан, Таджикистан, Киргизія, Афганістан, Пакистан.

Форми терористичної діяльності – вербування і підготовка терористів, фінансування незаконних озброєних формувань, пропаганда релігійної ворожнечі і ненависті.

У середині жовтня 2005 р. керівництво угруповання висловило намір створити окрему групу, в завдання якої входила б організація терактів на території всього колишнього СРСР.

«Джунд аш-Шам» створена на території Лівану в 2004 р. радикальними бойовиками міжнародної терористичної організації «Асбат Аль-Ансар» при активній участі функціонерів «Аль-Каїди».

Керівник – Мухаммед Ахмад Шаркія.

Штаб-квартира – табір «Айн аль-Хільва» на території однієї з держав Близького Сходу.

Мета – звільнення палестинських територій від присутності Ізраїлю та інших іноземних держав, створення ісламської держави з шариатською формою правління.

Регіони активності – Узбекистан, Таджикистан, Росія, Киргизія, Афганістан, Ірак, Йорданія, Сирія, Ліван, Палестина.

Форми терористичної діяльності – вербування і підготовка терористів фінансування незаконних озброєних формувань, пропаганда релігійної ворожнечі і ненависті, підготовка терактів щодо об'єктів на Близькому Сході.

У завдання організації входить проведення диверсійно-терористичних актів проти об'єктів сил міжнародної коаліції в Іраку, а також підготовка і здійснення терактів проти них на території інших країн. В Іраку керівництво «Джунд аш-Шам» налагодило взаємодію з екстремістським угрупованням «Каїдат Аль-джіхад Фі Біляд Ар-Рафідейн» («Аль-Каїда в Межірччі»), яку очолював Абу Мусааб аз-Заркаві. З моменту створення організації її лідери встановили зв'язок з ватажками незаконних озброєних формувань на території Північного Кавказу, насампе-

ред вихідцями з арабських країн. Є відомості про те, що керівництвом «Джунд аш-Шам» були організовані курси військової підготовки для бойовиків НВФ, що скеровуються у північнокавказький регіон.

Крім того, не організація неодноразово розробляла плани з проведення терористичних акцій проти російських закордонних установ на території Лівану, співробітників, що працюють в них, і членів їх сімей.

«Тигри визволення «Таміл ілама» (ТВТІ) заснована в 1976 р. ТВТІ розгорнули збройну боротьбу на острові в 1983 р. через дискримінацію, на їхню думку, тамільської меншини сингалями. Громадянська війна, яка триває майже 20 років і яка розділила Шрі-Ланку за етнічною ознакою, забрала життя близько 65 тис. осіб.

Беззмінний лідер – Велупіллаї Прабхакаран.

Штаб-квартира – на східній території Шрі-Ланки.

Мета – боротьба за створення незалежної держави Таміл-Ілама на території Шрі-Ланки.

З 1983 р. ведеться громадянська війна з урядовими військами. За деякими даними, чисельність організації від 8 до 10 тис. бойовиків. Озброєння – автоматичні рушниці М16, ручні і станкові кулемети, ручні гранатомети, вогнемети. У повстанців є значна кількість засобів ППО, артилерії і бронетехніки (до 9 танків Т-55).

Регіони активності – майже вся територія північного і східного побережжя Шрі-Ланки, діють свої КПП на кордонах з територією офіційної влади.

Як бачимо територія країн СНД належить до ареалів глобальної війни міжнародного тероризму проти цивілізованого людства. Щоправда, його агресія спрямовується насамперед проти Сполучених Штатів, країн Європи, Ізраїлю, а плацдармом служать ісламські країни.

Мета міжнародних терористів – створення квазітеократичної держави (Халіфату) на тій території, на якій це вдасться зробити, щоб надалі здійснювати експансію цієї держави на нові географічні зони. Цю мету була спроба реалізувати на території Афганістану під час панування «Галібану» і «Аль-Каїди».

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «терористичний акт».
2. Чим тероризм відрізняється від інших видів насильства?
3. Чому створення обстановки страху не є само по собі метою терористів?
4. Чому, як правило, терористичні акції завжди пов'язані з саморекламою?
5. У чому проявляється підвищена суспільна небезпека тероризму?
6. У чому полягає мета тероризму?
7. Як Ви розумієте таку ознаку тероризму, як публічність?
8. Яка, на Вашу думку, ознака тероризму є найбільш небезпечною для цивілізованого світу?
9. Як обґрунтовується насильство над громадянами з боку держави?
10. Співставте поняття «тероризм» з поняттям «терористичний акт». Чи може терористичний акт бути вчинений не-терористичною, а злочинною організацією?
11. Чи ослаблення функцій держави завжди виступає правовим чинником виникнення тероризму?
12. Який з політичних чинників тероризму Ви виділили б як основний? Обґрунтуйте Ваш вибір.
13. Назвіть соціально-психологічні чинники тероризму.
14. Як економічна ситуація в державі впливає на виникнення тероризму?
15. Які негативні соціальні явища сприяють виникненню тероризму?
16. Які, на Вашу думку, процеси у світі є основними причинами існування тероризму?
17. Чи існує загроза виникнення тероризму в Україні? З яких причин?
18. Поміркуйте, які організаційно-управлінські заходи слід здійснювати в Україні для запобігання терористичним проявам.
19. Яка роль права у запобіганні тероризму?
20. Які емоційні мотиви, як правило, спонукають терористів до дії?

21. Чому потреба у приналежності до групи є загальною властивістю терористів у всьому світі?
22. Як ідеологічні мотиви співвідносяться з релігійним фундаменталізмом?
23. Яка, на Вашу думку, головна мета терористів?
24. Як можна охарактеризувати тероризм з психологічної точки зору?
25. Що становить психологічну основу тероризму?
26. Що спонукає до дії терористів-підлітків?
27. Яка ідеологія лежить в основі тероризму?
28. Чи можливий тероризм без ідеології?
29. Як співвідноситься поняття влади і тероризму?
30. Що ви розумієте під типологією тероризму?
31. Як, на вашу думку, слід тлумачити «санкціонований тероризм»?
32. Які ознаки тероризму слід віднести для його типізації?
33. Які соціально-психологічні наслідки, які теракти викликають у суспільній свідомості, Ви можете виокремити?
34. Що слід розуміти під явищем «державний тероризм»?
35. Які види тероризму Ви знаєте?
36. Які види тероризму за територією вчинення тероризму Ви знаєте?
37. Що відносять до міжнародного тероризму?
38. Які розрізняють види тероризму за суб'єктами?
39. Які розрізняють види тероризму за мотивами?
40. Які розрізняють види тероризму за засобами діяльності?
41. Які види тероризму за способами вчинення Ви можете визначити?
42. Які є види тероризму за об'єктом спрямованості?
43. Охарактеризуйте види тероризму за змістом діяльності.
44. Які види тероризму за характером наслідків виділяють науковці?
45. Порівняйте поняття «політичний тероризм» та «політика державного тероризму».
46. Які відмінності існують між правим та лівим тероризмом?
47. Які підстави виникнення національного тероризму?

48. Що охоплюється поняттям «релігійний тероризм»?
49. Чому секта може бути ідеальним організаційно-терористичним формуванням?
50. Що Ви розумієте під поняттям «ісламський екстремізм»?
51. Які спостерігаються загальні тенденції в існуванні різноманітних терористичних груп?
52. За якими критеріями виокремлюються види тероризму?
53. Що розуміють під поняттям «технічний тероризм»?
54. Які спостерігаються загальні тенденції в існуванні різноманітних терористичних груп?
55. За якими критеріями можна класифікувати терористичні групи?
56. Розкрийте поняття «ісламських фундаменталізм».
57. Охарактеризуйте ваххабізм як релігійно-ідеологічну течію в арабському світі.
58. «Захист ісламських земель» як одна з програмних «Аль-Каїди».
59. Яким чином фінансується «Хезболла»?
60. Що лежить в основі доктрини «Хезболла»?
61. Яку роль відіграла «Хезб-і-Ісламі» в історії Афганістану?
62. Хто складає основу руху «Талібан»?
63. Які терористичні організації розгорнули діяльність на теренах країн СНД?
64. Які терористичні організації, на Вашу думку, становлять загрозу для України?

Розділ III

ПСИХОЛОГО-ПРАВОВИЙ ПОРТРЕТ ТЕРОРИСТА. ОСНОВНІ НАПРЯМИ І ЗАСОБИ ТЕРОРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Незважаючи на організаційно-правові і силові заходи проти дії всієї світової спільноти і окремих держав, загрози тероризму не лише не зменшуються, а набувають усе більшого поширення та урізноманітнення форм. Велику роль, безперечно, тут відіграють різні ідеї, які лежать в основі функціонування терористичних організацій. Проте самі по собі ідеї, якими б вони не були привабливими для населення, «не спрацьовують» до тих пір, поки не з'являться і не стануть чинними організовані структури, орієнтовані на реалізацію цих ідей. Становлення організаційних структур різного призначення також відбувається відповідно до низки закономірностей. Так, терористична діяльність екстремістських формувань починається тоді, коли екстремістські лідери відчують, що їх рух має достатні запаси зброї, боєприпасів, вибухових речовин, медикаментів, доступ до продовольства, інформації, добре сформовану структуру¹.

3.1. Психолого-правовий портрет терориста

Особа терориста завжди привертала увагу науковців. У цьому контексті вважаємо за необхідне виділити три психологічні моделі особистості терориста.

¹ Козлов Е.Г. Терроризм как феномен социальной жизни современной России / Е.Г. Козлов. – М.: Моск. Акад. МВД РФ, 2001. – С. 9.

1. *Психопат-фанатик*. Це людина, яка керується своїми переконаннями (релігійними, ідеологічними, політичними) і щиро переконана, що її дії, незалежно від їх конкретних результатів, корисні для суспільства. Така людина, у якій сфера свідомості надзвичайно звужена, здатна здійснити все, що завгодно.

2. *Фрустрована людина*. Її психологія ґрунтується на біхевіористській теорії фрустрації-агресивності. Почуття фрустрації, породжене неможливістю для людини за якихось причин досягти життєво важливих для неї цілей, неминуче породжує у неї тенденцію до агресивних дій. Свідомість у цьому випадку може відігравати роль інструмента в раціоналізації цих дій, тобто в підборі тих або інших підстав для їх виправдання.

3. *Людина з неблагополучної сім'ї*. Жорстоке поводження батьків з дитиною, її соціальна ізоляція, дефіцит доброго ставлення можуть призвести до формування озлобленої особистості з антисоціальними схильностями. За відповідних умов людина такого психологічного складу може стати бойовиком терористичної організації.

На думку проф. С. Еніколопова, незважаючи на наявність відповідної кількості загальних психологічних характеристик, говорити про існування єдиного особистісного терористичного комплексу нема підстав. Він виділяє два відносно явних психологічних типи, які часто зустрічаються серед терористів. «Перші відрізняються високим інтелектом, упевненістю в собі, високою самооцінкою, спрямованістю до самоутвердження, другі – невпевнені в собі, невдахи зі слабким «Я» і низькою самооцінкою. Але як для перших, так і для других, характерні висока агресивність, постійна готовність захистити своє «Я», намагання самоутвердитись, надмірне захоплення собою, незначна увага до почуттів і бажань інших людей, фанатизм. Для більшості терористів характерна тенденція до есктерналізації, до пошуку джерел своїх особистих проблем зовні. Вони проєктують низько оцінювані складові свого «Я» на істеблїшмент, який сприймається як джерело загрози»¹, – підкреслює цей учений.

¹ Див.: Психологи о терроризме («круглый стол») // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16. – № 4.

Загалом, основні якісні характеристики особи терориста достатньо добре відомі. Зазвичай вони є вимогами до членів терористичних організацій. Такі вимоги носять цілком формалізований (зафіксований у яких-небудь документах), значно рідше – неформалізований характер (при зрозумілій абсолютній конспіративності терористичної групи або організації, коли принципово не формалізується нічого в її діяльності). Основні вимоги до членів Бойової організації партії соціалістів-революціонерів початку ХХ ст. і до членів терористичних загонів ісламського руху «Хамаз» майже подібні: 1) відданість справі (терору) і своїй організації; 2) готовність до самопожертви; 3) витриманість, дисциплінованість; 4) «конспіративність»; 5) підлеглість; 6) колективізм – здатність підтримувати добрі стосунки з усіма членами своєї бойової групи.

Якщо збільшити перелік цих якісних показників, то виникне одна основна і дві «технічних». Основною якістю є відданість своїй справі, своїй організації і своїм товаришам, що передбачає готовність до самопожертви. З такою основною якісною характеристикою пов'язані «технічні», похідні – насамперед дисциплінованість і конспіративність.

Відданість свідчить і про високий ступінь згуртованості, цілісності особистості, її «розчинення» в діяльності та організації. Не випадково, приймаючи новобранців у терористичну організацію, від командирів вимагають самовідданості, самовіддачі, здатності відмовитися від «всього особистого» заради досягнення загальної мети організації.

Таким чином, цілісність особистості терориста обумовлює її деіндивідуалізацію. У цьому – серйозний парадокс. Активно протиставляючи себе іншим людям, державі, всьому світу, терористи підкреслюють свою яскраво виражену індивідуальність, що досягає надособистісного рівня. Однак індивідуалізація можлива лише для терориста-одинака, що практично нездійсненне в сучасному світі.

Психологічний портрет людей, здатних до вчинення терористичних актів, або тих, кого можуть використати керівники та лідери терористичних угруповань для здійснення терактів, можна уявити таким: насамперед це особи, які не зуміли реалізувати себе в політичній сфері, але які прагнуть до влади і мають певний комплекс неповноцінності. З ними тісно пов'язані кримінальні елемен-

ти, які вже проливали кров і здатні за гроші виконати будь-яке замовлення екстремістських чи терористичних організацій. Слід також мати на увазі колишніх спортсменів, кваліфікованих військових, які нині соціально беззахисні. Кадри терористів поповнюються також найманцями, які вже брали участь у бойових операціях у різних конфліктних регіонах. Для психології багатьох терористів-виконавців важливо одне – хто більше заплатить. Досить часто вони керуються просто «інтересами вбивати», «відчути владу над людьми», «показати свою зверхність над іншими».

Вчені-психологи вказують на різні психічні аномалії у терористів, які нав'язали собі комплекс переваг над іншими. До того ж їх діяльність часто стимулюється засобами масової інформації, які розкривають не тільки засоби і способи, що використовуються у терористичних акціях, а й популяризують їх виконавців.

Здебільшого метою терористів є досягнення влади над людьми. Саме це є своєрідним наркотиком для певної категорії людей, які хоча б раз його спробували, а тому прагнуть до нього знову і знову. Психологи зазначають, наприклад, що наймані вбивці, які кочують з одного регіону конфліктних дій до іншого, на якомусь етапі вже не цікавляться грошима, невідворотною тягою в них стає сама можливість і бажання вбивати. Саме тому в процесі здійснення терористичної діяльності інколи мета втрачається, якою б справедливою вона не виглядала, а виникає непереборне прагнення до відчуття влади над людьми. Можливість хоча б тимчасово панувати над іншими психологи відносять до таких особистих психологічних станів, які лежать в основі нестримної агресивності особи.

При захопленні терористами заручників, як правило, доволі часто і надзвичайно гостро постає проблема ведення з ними переговорів. Це входить до компетенції психологічного спілкування, адже слід визначити, хто і як повинен вступати в переговори, яким чином їх вести, яку тактику застосувати. Досвід, вже набутий правоохоронними органами, потребує узагальнення. Помилки завжди призводять до численних жертв. Необхідно, щоб населення знало, як поводитися, опинившись у становищі заручників.

Під час вчинення терористичного акту у виконавців спрацьовує психологічний механізм захисту і виправдання. Здебільшого вони вважають свої дії вимушеними, оскільки іншими шляхами не

змогли досягнути поставленої мети. Терористи виправдовуються тим, що до таких дій їх нібито спонукало порушення у суспільстві справедливості або не реалізація яких-небудь їх прав.

З позиції психології самовиправдання будь-який тероризм нічим не відрізняється від звичайної кримінальної злочинності. Тероризм – це завжди виклик суспільству. В його основі лежить знецінення людського життя, а тому однією з головних особливостей при проявах тероризму є демонстративність. Ця обставина, на жаль, ігнорується ЗМІ, які у гонитві за сенсаціями викладають подробиці дій терористів, форм і прийомів вчинення терактів, що призводить до швидкого розповсюдження не тільки вітчизняного «передового досвіду», а й міжнародного. Тому не випадково міжнародний тероризм став одним із відчутних факторів дестабілізації політичної та економічної ситуації у світі.

Багато науковців вважають, що найчастіше спонукальною мотивацією для вступу індивідів на шлях тероризму є зосередженість на захисті свого «Я», агресивно-оборонна готовність, низькі самооцінки, елементи роздвоєння особистості, сильна необхідність у приєднанні до групи, переживання соціальної несправедливості, соціальна ізольованість і відчуженість, усвідомлення маргінальності та втрата життєвої перспективи. Наведений перелік характерних ознак, безумовно, не узагальнює психологічний профіль особистості терориста. Важливе значення можуть мати політико-ідеологічні мотиви.

Усвідомлення себе членом терористичної групи в багатьох терористів знімає неповноту або роздвоєння психологічної ідентичності особи. Група стає стабілізаційною психологічною підставою, що дозволяє відчувати себе цілісною особистістю, важливим компонентом самоствердження і винайдення сенсу життя, міцним механізмом духовної та поведінкової стереотипізації.

Типовий портрет терориста-самогубця приблизно такий. Молода особа віком від 18 до 30 років, з бідної сім'ї, досить часто безробітна, малоосвічена або взагалі неграмотна. Члени його сім'ї обов'язково постраждали від окупації або їх принизили переселенці чи солдати. Наприклад, палестинка Ахман Рахд, молода дівчина – «жива бомба» була свідком того, як ізраїльські солдати били прикладами її матір. Хишам Хамід, коли йому було 18 років, відсидів

8 місяців у в'язниці за те, що кидав каміння в поліцейський патруль. Саме там він познайомився з агресивними палестинцями, які потім послали його на смерть.

І це закономірно, оскільки безпосередньо в мечетях фанатичні проповідники проголошують палкі промови про те, що вмерти за Аллаха – це найбільше бажання мусульман. Хоча іслам, як віра, не визнає самогубств, імами знайшли теологічні виправдання і твердять, що такі дії не самогубство, а акція джихаду. Коран же рекомендує джихад в боротьбі з ворогом. Аллах дозволяє відповідати ворогу ударом на удар. Це помста Аллаха, а не чоловіка, і сам Аллах вибирає героя, який принесе себе в жертву. Воля Аллаха має бути виконана.

Кандидата на самогубство ретельно обробляють психологічно. Останні дні перед акцією терорист-самогубець проводить у молитвах під контролем свого наставника. Здебільшого терористи-самогубці не добровольці у тому розумінні, в якому це слово вживається. Ці кандидати ретельно відбираються серед активістів. Досвід показав, що випадкові добровольці рідко мають необхідну мужність, вони перебувають під впливом емоцій, а тому їм бракує холонокровності, байдужості, що вимагається для виконання завдання з максимальною точністю і ефектом. Ізраїльські спецслужби намагаються використати свою агентуру саме серед молодшої ланки для того, щоб виявити вербувальників, їх помічників та жертв – терористів-самогубців.

Для терористичної діяльності більше підходять ті кандидати, на яких вони звернули увагу. Вербувальники, звичайно, вибирають людей, які відрізняються сором'язливістю і скромністю, фанатичною вірою в Аллаха і відданістю справі боротьби з невірними.

Усі терористи-самогубці керуються у своїх діях релігійними ідеями. Саме релігійний фанатизм, помножений на національний екстремізм, і є головним мотивом підірвати себе разом з ворогами. Але одного фанатизму замало. Його супроводжують інші чинники, серед яких бажання помсти ізраїльтянам та іншим невірним за страждання своєї сім'ї і свої особисті, а також бажання здійснити подвиг «воїна-мученика». Після того, як кандидат у самогубці пройшов перевірку, його пересування контролюють помічники, телефон прослуховується, а сам він ідеологічно обробляється.

Потім він пише заяву, робиться відеозапис, який після його загибелі відправляють на телебачення. Увечері чи вранці він миється і голить голову, оскільки так належить мученику, якому доведеться вмерти в ім'я Аллаха. По нього приходять люди з терористичної організації, які мають інструкції, куди його везти і де висадити, проводять ретельний інструктаж дій.

Спроба виокремлення психологічних типів особистості терористів видається можливою на основі типології темпераменту, свого часу запропонованої Гіппократом, згодом розвинутої І. Павловим та удосконаленої Г. Айзенком¹. Традиційно, відомі усі типи «холерика», «сангвініка», «флегматика», «меланхоліка» набувають специфічного звучання на прикладі літературних описів відомих терористів. Змістовно вони розшифровуються в основних характеристиках властивостей нервової системи, а також в інтенсивності проявів за параметрами «екстраверсія – інтроверсія» та «невротизм – емоційна стійкість». Найтиповіший психологічний варіант терориста – це невротик й екстравертивний холерик.

Аналіз наукової літератури з ретроспективним описом терористів, а також дослідження у цій сфері дозволяють констатувати, що серед терористів переважають, насамперед, невротичні типи. Це підтверджується науковими джерелами: «Члени терористичних груп, – пише Л. Гофман, – характеризуються високим невротизмом і дуже високим рівнем агресії. Їм також притаманне намагання до пошуку гострих відчуттів, звичайне життя здається їм прісним, одноманітним, а головне позбавленим будь-якого змісту. Вони прагнуть ризику і небезпеки. Це люди з високим рівнем агресії і високою невротичністю»².

Здебільшого терористи – чоловіки, хоча серед них і чимало жінок, роль яких у терористичних організаціях досить висока. З самого початку нової хвилі тероризму, пов'язаної з соціальними процесами в Російській імперії у 60-ті – 70-ті рр. XIX ст., на жінок покладалося виконання дуже важливих завдань. Багато з них були

¹ Див.: Павлов И.П. Полное собрание сочинений / Иван Петрович Павлов; [в 6 т.]: [изд. 2-е]. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 188; Айзенк Г. Проверьте свои способности / Ганс Юрген Айзенк. – М., 1972. – 121 с.

² Гозман Л.Я. Политическая психология / Л.Я. Гозман, Е.Б. Шестопап. – Ростов н/Д, 1996. – 448 с.

ідеологами, нерідко самі здійснювали терористичні акти (наприклад, Віра Засулич, Софія Перовська та інші). Соціально і психологічно жінка більш захищена, вона менше сприймається як терорист, аніж чоловік. Прикриття, упровадження та вчинення терористичних актів для жінок завдання менш складне, ніж для чоловіків, враховуючи соціальний статусу жінки в суспільстві.

Значна кількість терористичних організацій, таких як Ірландська революційна армія, Червоні бригади, латиноамериканські групи, активно використовують жінок в агентурних і бойових цілях. Існують організації, де на жінок припадає 50% від загальної кількості членів.

Вікові межі осіб, які вчиняють терористичні акти, в середньому становлять 20–35 років, тобто найдієздатніші, активні в розумовому і фізичному плані.

Якщо йдеться про етнічну специфіку, то до тероризму причетні люди різних національностей. Це не дає підстав для якихось припущень чи узагальнень. Якщо мати на увазі національний тероризм, то очевидно це стосується переважно осіб однієї нації, які діють проти представників іншої. Якщо розглядається релігійний тероризм, то, безумовно, серед найактивніших виділяються мусульманські, протестантські, католицькі і сектантські угруповання.

У контексті дослідження цієї проблеми особливе місце займає особа терориста, тобто важливість вивчення кримінології різних типів такої особи. Йдеться про те, що численні дослідження, що проводяться фахівцями, дозволяють скласти загальний психологічний портрет особи терориста, за допомогою якого можна виділити його основні характерні риси. Йдеться і про кримінологічні властивості особи терориста, звертається увага на особливості кримінально-правової характеристики суб'єкта діяння, вивчається навіть особа засудженого за тероризм. Проте на сьогодні, як справедливо відзначає проф. Ю. Антонян, нема розгорнутої характеристики особи терориста на достатньо репрезентативному рівні. Існують лише окремі відомості із цього приводу (хоча це має досить важливе значення для розуміння мотивації тероризму). Разом із тим, характеристики особи терориста, його загальні властивості необхідно розглянути докладніше.

Із загальної характеристики особи терориста можна виділити такі типові риси: це особа, яка важко адаптується до суспільних засад і правил, упевнена у власній перевазі над оточуючими, наділена манією слави. Терорист, як правило, одинак, навіть якщо й належить до якоїсь групи, або якщо йому вдається діяти при підтримці інших. Переважно у терористів проявляються розлади особи з високим рівнем непрямой агресії. Запущений у його свідомості механізм реалізації терористичного акту, зазвичай, включає афектогенну мотивацію, психологічну самоактуалізацію і розвивається за схемою: втрата зв'язків із суспільством – опозиція суспільству – переживання суспільного тиску; фрустрація – бажання лідерства «всупереч» – помста суспільству за невизнання. Головна мета терориста – демонстрація власної сили, а не нанесення реального збитку. Найгучніші терористичні акти пов'язані, як правило, з численними жертвами, що створює страх перед терористом, є нібито компенсацією йому з боку суспільства і «підгодовує» його амбіції. У діях терориста завжди амбітний підтекст. Терорист, на відміну від звичайного злочинця, не прагне до приховування, а завжди охоче бере на себе відповідальність за свої дії. Такий психологічний стан, тісно пов'язаний з мотивацією тероризму, виникає в осіб, які вчиняють терористичні акти здебільшого через невдоволення своїм становищем, місцем у житті; це – стан ущербності. І чим більш пригніченим відчуває себе терорист, тим більшу жорстокість може проявити при вчиненні терористичного акту. При агресії та запеклості терориста жорстокість часто перевищує ту межу, яка цілком була б достатньою для досягнення конкретної мети. У цьому також слід вбачати прагнення до компенсації його ущербності. Звичайно, не завжди терористи перебувають під впливом фізичної агресії. Але завжди їх стан напружений, який легко може «вибухнути» і призвести до непередбачуваних дій.

Можна вказати й на інші загальніші характерні риси осіб, які вчиняють терористичні акти. Їх сформованість пов'язана в основному з дитячим і підлітковим віком. У ранньому віці, здебільшого, майбутні терористи виявляли чітко виражену обвинувальну позицію у негараздах щодо інших, вимагали до себе підвищеної уваги. Як правило, вони почувалися знедоленими серед однолітків. Безумовні несприятливі умови життя таких дітей могли негативно поз-

начитися на їх життєвому виборі, проте вони могли стати не терористами, а «пересічними» злочинцями або ж законослухняними громадянами. Звичайно ж, подібні прогностичні припущення мають характер вірогідності, тобто можуть відіграти негативну роль у формуванні людини, але можуть і «нейтралізуватися» з часом в результаті дії на них позитивних чинників. Як правило вважають, що значна кількість терористів – люди, обділені в дитинстві материнською увагою. Для них характерний недостатній розвиток, дитячий травматизм; серед терористів багато осіб які в минулому зазнавали приниження, не могли самостверджуватися. Тому – то стали, мовляв, мстивими і здатними помститися не тільки своїм кривдникам, а й іншим людям. Подібні оцінки, на наш погляд, видаються на рівні «звичних узагальнень» і не завжди враховують індивідуальність особи терориста.

Безперечно, терористи справді психічно надламані особи, вони, як правило, озлоблені, агресивні та жорстокі, готові до насильства взагалі і терористичного, зокрема.

Екстремізм – основна характерна їх ознака, яка корінням йде в органічно властиву людині схильність до агресивності і руйнівних інстинктів. Багато й інших психологічних чинників, як: емоції, імпульсивність, дратівливість, упередженість оцінок, низький поріг терпимості і відсутність належного самоконтролю, необхідність в насильстві. У цьому сенсі справедлива така сентенція: простіше описати те, що не характерне для терориста, ніж те, що для нього характерне.

Хоча дехто з науковців досить «обережно» ставиться до того, що б визнавати: терорист – це «екстремістський тип особи», ми все ж таки схильні погодитися із таким визначенням. Адже можна вести мову і про «екстремістський тип свідомості». Безумовно, особистісні особливості терористів помітно відрізняються залежно від конкретного виду терористичної активності, а тому не всіх терористів торкаються поняття «екстремістський тип особи» і «екстремістський тип свідомості». Особові характеристики терористів можуть співпадати з особовими характеристиками інших злочинців. Відповідно можна говорити про професійних злочинців, убивць, особливо, коли йдеться про серійні вбивства, про злочини, вчинювані організованою групою, з особливою жорстокістю тощо. До

того ж такі злочини можуть вчинятися з використанням методів (способом) тероризму.

Для характеристики особи терориста слід скористатися даними проф. І.В. Лебедева. Ведучи мову про причини тероризму, типові особливості терористів, він виділяє соціально-демографічні чинники, кримінально-виконавчі характеристики. Конкретизація становища, по суті, розкриває соціологічну, психологічну і кримінологічну картину, або «портрет терориста». Цей автор аналізує вік терористів, сімейний стан, їх освітній рівень, рід занять, ставлення до релігії, характер досконалого терористичного акту, судимість, призначене покарання, переконання, інтереси, соціальні орієнтації, стереотипи поведінки, установки тощо. Але головне, на думку І.В. Лебедева, це спонукальні мотиви, що лежать в основі злочинної поведінки особи терориста¹.

Певним чином сприяє зростанню рівня терористичного насильства і науково-технічний прогрес. На думку американського дослідника Дж. Кеннана, все більш якісне й урізноманітнене задоволення людських потреб за допомогою досконаліших техніки й технологій є причиною того, чому питання про зміст життя нівелюється або на нього дається технократична відповідь. Безпосередній вплив новітніх технологій на терористичну діяльність полягає, зокрема, у тому, що вони значно збільшили можливості терористів у їхньому «змаганні» з правоохоронними органами.

Ісламськими фундаменталістськими терористичними організаціями останнім часом часто використовуються «самогубчі-смертники». При цьому можливі два основних варіанти здійснення акцій:

1) коли терорист знає і цілком усвідомлює, що виконуваний ним терористичний акт призведе і до його фізичного знищення (це в основному категорія терористів, які використовують вибухові пристрої, що носять на собі або ж перевозять у керованих ними транспортних засобах);

2) коли терорист загалом уявляє мету виконуваної ним терористичної дії, але за легендою нібито має можливість unikнути

¹ Лебедев И.В. Характеристика личности осужденного за терроризм / И.В. Лебедев // Человек: преступление и наказание. – 2005. – № 3 (51). – С. 94–98.

загибелі. Подібні терористичні акти, як правило, плануються і проводяться у випадках, коли виконавець має безпосередньо проникнути до об'єкта терористичного нападу, але існує сумнів у рівні та ступені фанатизму виконавця. Вибуховий пристрій, що перебуває в руках у одного терориста, в такому разі приводиться в дію співучасником.

Аналіз терактів з початку 90-х рр. дозволяє стверджувати, що вони, на відміну від терактів 70-х рр. минулого століття, відрізняються ретельною підготовкою. Про це свідчить і той факт, що всі проведені теракти були завершені самогубством терористів. Відомо, що починаючи з 90-х рр., потенційних кандидатів у самогубці вибирають з-поміж тих, хто має відповідні особисті та фінансові проблеми. Потім такі кандидати проходять спеціальну психологічну обробку, яка, зокрема, включає: ідейно-релігійне навіювання; гуртові співбесіди, що посилюють рішення вчинити самогубство; дотримання релігійних обрядів перед здійсненням теракту (піст, очищення, гоління, стрижка); відправлення прощальних листів родині та друзям (після чого невдале самогубство може бути розцінене як удар по честі та достоїнству претендента на звання шахіда); відеозапис з викладом наміру і мети вчинити теракт. За останні роки готовність терористів здійснити самогубство під час акцій помітно підвищилась, і сьогодні ми маємо справу з терористами цілком підготовленими психологічно і технічно до здійснення теракту-самогубства.

Характеристика кримінальної складової особи терориста повинна проявляти її властивості, що закономірно сформувалися під впливом негативних елементів соціального середовища, особливості мотивації. Важливо зрозуміти, як справедливо відзначає С.Я. Лебедев, що терористична акція завжди індивідуальна, навіть якщо вчинена групою осіб. Індивідуальна і сама особа терориста, причому кожного члена терористичної групи (якщо теракт груповий) окремо. Дослідження осіб, які вчиняють терористичні акти, тісно пов'язане не тільки з оцінкою злочинної поведінки, умовами їх формування, а й і з пізнанням мотивів таких актів. Саме мотиви задіють всю систему причин і умов тероризму. Мотиви тероризму, які у ряді випадків співпадають з причинами, можуть бути найрізноманітнішими, але основне, що їх об'єднує, – це помста за

нереалізовані бажання. Мотив помсти тісно переплітається з іншими мотивами, які можна розглядати як мотив у генезисі терористичного злочину¹. При цьому, як нам видається, поняття «особа терориста» можна визначити як систему соціально-психологічних властивостей, в яких відображені зв'язки і взаємодії терориста з соціальним середовищем, середовищем його проживання, з особами які його оточують, зокрема з кримінального середовища. У такому контексті цілком закономірно вести мову про середовище терористів. Розглядати слід не всі (і не будь-які) властивості особи, а лише ті з них (або головним чином ті властивості), які несуть в собі «терористичну інформацію», тобто з подоби яких можна скласти уявлення саме про осіб, які вчиняють терористичні злочини. Якщо такі властивості не виявляються, то і нема сенсу говорити про особу терориста.

Не викликає жодного сумніву теза про те, що в особі нема і не може бути природжених терористичних властивостей, вони всі набуті в процесі життєдіяльності людини під впливом соціального середовища, найближчого оточення; їх формуванню сприяють соціальні умови. Можна вести мову лише про психологічні і психічні властивості особи, її соціальну характеристику, про відповідні ознаки.

Звичайно, виділяються наступні з них: демографічні (стать, вік), соціально-психологічні (цілі, погляди, наміри, потреби тощо), психічні (переважаючий тип нервової системи, особливості мислення, пам'яті, психічний склад особи тощо), професійні (знання, навички, уміння, досвід). До соціально-психологічних ознак, тісно пов'язаних із кримінальними, слід віднести також захоплення, бажання, надії, зв'язки, зокрема зі злочинним світом, злочинний досвід, наявність або відсутність судимості, знання кримінального жаргону, навички щодо вчинення та приховування злочинів та їх слідів, уміння маскуватися. Особливе значення мають ознаки, набуті в ході злочинної діяльності, а особливо – в ході вчинення терористичних актів. Завжди необхідна експертна діагностика особи терориста.

¹ Лебедев С.Я. Контроль над терроризмом в зеркале криминологии / С.Я. Лебедев // Антитеррор. – 2002. – № 1. – С. 18.

Будь-яка особа має свої особливості. Це стосується й особи терориста. Такі особливості проявляються насамперед у мотивах поведінки. Злочинна поведінка реально існує у формі особливого мотиву. Мотив означає свідому і глибоко особисту причину такої поведінки. «Через всю мотивацію людина включена в контекст дійсності» – підкреслював проф. К. Игошев¹. Звідси і відповідь на запитання – чому людина скоює злочин. У зв'язку з цим виникають й інші запитання: чому вона застосовує насильство, чому йде навіть на те, щоб скоювати терористичні злочини. Головне – це мотив і спосіб злочинної дії.

3.2. Напрями терористичної діяльності

Безпосередньо тероризм проявляється у терактах, тобто скоєннях злочину терористичного характеру, що є завершальним етапом терористичної операції – тривалого за часом, процесу, ведеться планування, організація і підготовка до здійснення терористичною організацією такого акту. У проведенні операції можуть брати участь бойова група, групи розвідки, матеріального, пропагандистського і безпекового забезпечення.

Терористична організація спеціалізується на терористичній діяльності у повному складі або цим займається один з структурних підрозділів. Відрізняється численністю членів, порівняно тривалим часом існування, наявністю керівної ієрархії, розподілом функцій управління, проведення терористичних акцій, розвідки, пропаганди і фінансування. Можлива наявність філій у різних регіонах країни і на території декількох країн.

У загальному модельному законі «Про боротьбу з тероризмом» визначено терористичну організацію як стійке об'єднання двох чи більше осіб, що скоїли терористичний акт чи замах на його вчинення. Український законодавець деталізує поняття «терористична організація».

¹ Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения / К.Е. Игошев. – Горький, 1974. – С. 41.

Так, у Законі України «Про боротьбу з тероризмом» розрізняються поняття «терористична група» і «терористична організація». Під першим розуміються група з двох і більше осіб, які об'єдналися з метою здійснення терористичних актів. Терористична організація – це стійке об'єднання трьох і більше осіб, створене з метою здійснення терористичної діяльності. У його межах між ними розподілено функції, встановлено певні правила поведінки, обов'язкові під час підготовки і вчинення актів. Організація визнається терористичною, якщо хоч один з її структурних підрозділів здійснює терористичну діяльність з відома хоча б одного з керівників (керівних органів) усєї організації).

До особливих напрямів сучасного тероризму можна віднести і різні партизанські дії під час війни, а також особливо партизанські війни як такі, коли вони не супроводжуються бойовими діями, регулярних армій, що офіційно ведуться. У ХХ столітті було багато прикладів таких воєн у Латинській Америці. Тероризм завжди був поширеним інструментом боротьби під час глибоких, революційних суспільних потрясінь. У минулому столітті зафіксовано чимало яскравих прикладів революційного та контрреволюційного тероризму.

Тероризм розвивається в умовах щонайгостріших суперечностей, коли для противників не залишається інших засобів, окрім фізичної ліквідації один одного. До тероризму вдаються тоді, коли не бачать іншого шляху або у зв'язку з відсутністю інших ресурсів боротьби («партизанщина» – наслідок не сили народу, а слабкості його армії), або хочуть радикально змінити поведінку людей, залякавши їх терактами.

Як правило, ці акти можуть бути кількох видів.

Диверсія (вибух, розпилення отруйних речовин тощо), – найбільш поширений, традиційний спосіб актів. Він полягає у підривах транспортних засобів або будівель з метою нанесення збитків і спричинення людських жертв, а також у здійсненні вибухів на відкритому просторі для знищення людей. Оскільки від цього страждає велика кількість випадкових людей, то саме така тактика призводить до найбільш сильного психологічного ефекту і має місце у випадках, коли абсолютно всі потенційні жертви розглядаються терористами як політичні противники.

У ряді випадків, залежно від намірів терористів, вибух навіть значної сили може не спричинити жертви, оскільки злочинці часто попереджають заздалегідь поліцію, пресу і потенційні жертви про операцію, що готується. У таких випадках терористи задовольняються психологічним ефектом.

Основними найтиповішими способами вчинення терактів із застосуванням вибухових пристроїв прийнято вважати:

- мінування об'єктів промисловості, транспорту, зв'язку, військових об'єктів, житлових будівель;
- мінування місць постійного перебування жертви;
- мінування маршруту пересування об'єкта злочинного посягання, який заздалегідь ретельно вивчається;
- застосування вибухових пристроїв, закамфльованих під побутові предмети у поштових посилках або бандеролях і адресованих конкретній особі (жертві)¹.

Крім того, до диверсії можна віднести: розпилювання отруйних речовин; використання отруйних речовин (у листах, в службових документах, телефонних трубках тощо). Кожна подібна акція вимагає деяких знань, отже, спеціального навчання терористів.

Підготовка безпосередньо терористичних акцій складається з розробки плану операції, придбання або пристосування необхідних засобів, їх зберігання, доставки до місця злочину, спорядження і приведення в бойову готовність, усунення можливих перешкод (створення сприятливої ситуації), усестороннього обстеження об'єкта злочинного посягання – окремої особи або матеріального об'єкту, перевірки (апробації) підготовлених засобів. Спосіб конкретної терористичної акції виявляється не лише в механізації її підготовки, а й у здійсненні і приховуванні, (наприклад, при здійсненні вибухів житлових будинків 9 вересня на вулиці Гурьянова і 13 вересня на Каширському шосе у Москві в 1999 р.).

Подібні терористичні акти були здійснені містечку Буйнакськ (Дагестан) 4 вересня 1999 р. (загибло 62 особи) і в місті Волгодонськ 16 вересня 1999 року (загибло 19 осіб). Терористи влаштовують теракти у місцях великого скупчення людей і масо-

¹ Артамонов И.И. Терроризм: способы предотвращения, методика расследования / И.И. Артамонов. – М.: Издатель Шумилова И.И., 2002. – С. 58.

вих заходів. Такі теракти, наприклад, вчинені у серпні 2000 р. в Москві в підземному переході на Пушкінській площі (загинуло 13 осіб, близько 50 поранено)¹, в серпні в Астрахані на прилеглій до ринку території (загинуло 8 осіб, 51 поранено)².

У ХХ ст. часто диверсійну тактику використовують терористи національних рухів (Ірландська республіканська армія – ІРА), лівацькі організації крайнього сектантського характеру (Фракція Червоної армії у Німеччині, РАФ), релігійні екстремісти. У 1990-х рр. диверсійну тактику проводили такі організації, як «ХАМАС», «Хезболла», «Аль-Каїда», «Аум Сінріке». Найкривавіші терористичні акції здійснено шляхом підризу замінованих автомобілів або «автомобільних бомб». До таких операцій належать диверсії проти американських військових казарм і посольств на Близькому Сході і в Африці у 1982–1983 рр. і в другій половині 1990-х рр. Інший вид вибухових диверсій – використання шахідів-самовбивць ісламськими терористами («Хамас», «Хезболла» і ін.). Об'єктами терористичних атак є також житлові будівлі, магазини, банки, готелі, аеропорти, транспортні магістралі, виробничі споруди.

Терористи навчилися вбивати витончено. Вони ретельно планують свої акції, прагнуть завдати максимального збитку і мати в результаті терористичної операції якомога більшу кількість жертв серед мирних мешканців. Про це свідчить теракт, здійснений 6 лютого 2004 р. в Московському метро, між станціями «Автозаводська» і «Павелецька», в результаті якого загинуло близько 160 осіб. Бомбу було закладено приблизно в одному метрі від підлоги вагона, про що свідчить характер руйнувань: основний удар вибухової хвилі був спрямований вгору, стеля була розкрита назовні, як консервна банка, а сам вагон навіть вигнувся на зразок коромисла. Якби бомба лежала на підлозі, в нижній частині вагону утворилася б величезна діра, але підлога залишилася б практично неушкодженою, лише покритася кіптявою. Таким чином, можна передбачити,

¹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polit.ru/news/2000/08/08/>

² [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://terror.strana.ru/stories/01/08/19/1048/archive.html>

що бомба була не в «забутій» сумці, а в руках або на тілі терориста-смертника, що стояв біля перших по ходу поїзда дверей другого вагона. Як зазначають фахівці, підземний вибух набагато небезпечніший від наземного. На відкритому місці ударна хвиля вражає людину один раз, наносячи їй мінно-вибухові травми і контузії, а потім несеться в простір. У тунелі до цих уражень додається ще і баротравма, збільшуючи кількість жертв приблизно удвічі. Відразу після вибуху тиск в тунелі різко зріс, потім, після того, як полум'я випало весь кисень, впало і знову зросло, коли вибухова хвиля повернулася, відбившись від стін тунелю. Від різких перепадів тиску навіть у тих, хто сидів відносно далеко від вибуху, очі стали у прямому розумінні видавлюватися з орбіт, хлинула кров з рота, носа і вух, тріскали судини головного мозку. Тож пасажери, яких не дістала ні вибухова хвиля, ні осколки, загинули від баротравми¹.

Ще один теракт стався 5 липня 2003 р. в Москві, коли дві жінки – смертниці висадили себе в Тушино під час рок-фестивалю «Крила», забравши життя 16 і поранивши понад 50 осіб. За твердженням спеціалістів жертв могло бути набагато більше, якби підозрілих молодих жінок кордон міліції пропустив на поле, потужність їхніх вибухівок і зона дії – 50 м в діаметрі передбачала сотні жертв у двадцятитисячному натовпі. Але їх не пустили на масовий захід: щось в них насторожило міліціонерів, що стояли на вході. І тоді вони замкнули контакти своїх смертоносних поясів дещо в стороні від аеродрому. Трагедія сталася біля самого входу на ринок, де теж було багатолюдно².

У зв'язку з цим необхідно відзначити, які особи, що залучаються для здійснення диверсійно-терористичних актів, проходять складну спеціальну підготовку, що дає можливість здійснювати диверсійні операції з використанням різних видів вибухових речовин. «Так, в сучасних умовах для здійснення актів тероризму найчастіше застосовуються вибухові пристрої – промислових, кустарних і саморобних виробів одноразового застосування, в конструкції

¹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.compromat.ru/main/chechya/metro.htm>

² [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ictv.ua/ukr/news_world.php?news_id-9198

яких передбачено створення вражаючих вибухів за рахунок використання енергії заряду або вибухонебезпечної суміші. До таких речовин відносять: тротил і гексоген, оксрол, грамманіт, амоніт, детоніт, практично всі вони є отруйними і чутливими до механічних дій і нагрівання. Поводження з ними вимагає неабиякої обережності»¹. Саме тому організатори терактів велику увагу приділяють ознайомленню виконавців терактів з тим, як поводитися з вибуховими пристроями, особливо саморобними.

Крім того, останнім часом для того, щоб мати як найбільше жертв, терористи вдаються до використання вибухових пристроїв з масою компактних осколків. У конструкціях таких саморобних пристроїв вони, як правило, є дробом, кульками або роликами підшипників, болтами, гайками, рубаним залізом (цвяхи, частки сталевого дроту), колотий чавун тощо. Подібні пристрої зазвичай мають камікадзе – шахіди, які їх переносять на собі (наприклад, у Росії так чинили чеченські жінки-смертниці).

Сьогодні терористи ознайомлені з багатьма методами, які використовує контррозвідка. По суті, рівень їх підготовки більше відповідає рівню підготовки співробітників державних військових диверсійно-терористичних формувань. Терористів вчать, як проникнути через персональні системи захисту, знайомлять з методами непомітного підходу, маскування, способами непримітної подорожі. Наприклад, при здійсненні терактів в Тушино, як стверджують очевидці, «дівчата – смертниці були одягнені у короткі спідниці, мабуть, сподіваючись, що такий підкреслено «неісламський» зовнішній вигляд не викличе підозри»².

Задіяних у підготовці терактів терористів *забезпечують фіктивними паспортами і документами*. Нерідкі випадки, коли поліція під час проведення обшуків на конспіративних квартирах терористичних організацій виявляла спеціальні інструменти і пристосування для виготовлення фальшивих документів, велику кількість службових печаток, штампелів, а також матриць перепусток. Це свідчить про відпрацьовану систему збору матеріалів для створен-

¹ Тероризм. Это должен знать каждый. – М.: Изограф, 2002. – С. 23–24.

² Хабибулин Т. Кровавая мельница в Тушине / Т. Хабибулин // Мир новостей. – 2003. – 14 июля. – С. 2.

ня документів. Необхідні бланки викрадаються або купуються у паспортних бюро і міських муніципалітетах. Для підробки документів використовуються такі способи, як заміна фотографії, зміна анкетних даних, заповнення чистого бланка тощо. Особливим попитом користуються реальні документи. Для цього, наприклад, хтось з легальних членів організації заявляє про втрату своїх документів і отримує в замін нові. «Загублені» ж передаються для «переоформлення» і подальшого використання. Ефективність терористичного формування і окремих терористів багато в чому залежить від якості «документів прикриття»¹.

Замах і вбивство. Один з основних методів тероризму, що використовуються одинаком або озброєною групою. Відрізняється демонстративною адресністю, тому ефективний для цілеспрямованої психологічної дії на вузьку аудиторію. Найчастіше мішенню подібних терористичних акцій стають політики, громадські діячі і бізнесмени.

Зазвичай вважається, що політичні вбивства – виняткова справа рук терористичних організацій. За останні десятиліття політики і державні діячі часто стають жертвами убивць – одинаків. Здійснювані ними терористичні акти (вибухи, підпали, розстріли людей у місцях їх згромадження, замах на державних службовців тощо) можуть бути обумовлені мотивацією помсти, ірраціональною мотивацією, викликаною психічною хворобою. «Індивідуальний терор, – зазначає Н. Мелентьєв, – характеризується насильством, здійснюваним індивідом щодо інших членів суспільства, яке є вираженням суб'єктивного протесту, його особистого повстання проти суспільства»². Уберегтися від одинаків набагато складніше, ніж від організованих терористичних груп.

За останніх тридцять років подібних акцій було здійснено чимало. Прикладом може служити вбивство 31 жовтня 1984 р. прем'єр-міністра Індії Індіри Ганді поліцейськими – сикхами, що охороняли її. Як з'ясувалося під час процесу, причиною була

¹ Литвинов Н.Д. Антигосударственный терроризм: понятие и прогноз развития в России: учебное пособие / Н.Д. Литвинов. – Воронеж: Воронежский институт МВД России, 2000. – С. 51.

² Мелентьева Н. Размышления о терроре / Н. Мелентьева // Элементы. Евразийское обозрение. – 1996. – № 7. – С. 19.

помста за те, що роком раніше за особистим наказом прем'єр-міністра індійські війська влаштували штурм сикхської святині – Золотого храму, в місті Амрітсар, штат Пенджаб. У 1990 р. був убитий засновник Ліги захисту євреїв і партії «Ках», депутат ізраїльського кнесету Мейр Кахані, який виступав за виселення арабів з Ізраїлю і окупованих територій. Арештований убивця Саїд Косейр, американець арабського походження, також не був членом терористичної організації і, за даними слідства, діяв один.

11 вересня 2003 р. загинула від рук убивці-одинака міністр закордонних справ Швеції Ганна Лінд, яка за декілька днів до смерті одержала електронною поштою лист з погрозами. Її звинувачували в агітації за єдину європейську валюту. Проте, навіть ввіймавши убивцю, поліції не удалося з'ясувати мотив цього злочину¹.

Великий резонанс дістало розслідування в США «серійних убивств» з метою здирства 20 млн. доларів. Вбивцями, що тероризували Америку майже весь жовтень 2002 р., виявилися 41-річний чорношкірий американець Джон Уільямс, що поміняв прізвище на Мохаммед, і 17-річний уродженець Гаїті Джоні Лі Мальво. Охота на снайперів потребувала безпрецедентних зусиль правоохоронних органів. Спочатку триста, потім п'ятсот, а на останній стадії більше тисячі поліцейських і інших професіоналів розшуку були задіяні в операції. Було залучено і ВПС США. Пентагон виділив на цю операцію декілька секретних літаків – шпигунів новітньої конструкції, про яких мало що відомо широкій публіці. Окрім поліцейських, чергували національні гвардійці і агенти ЦРУ із собаками, навченими знаходити вибухові речовини і розпізнавати злочинців. Проте ні собаки, ні літаки, ні ретельно сплановані засідки не давали бажаного ефекту². Все це свідчить про складність розкриття подібних терористичних акцій.

Викрадення. Як правило, жертвами викрадення стають значні фігури, здатні привернути увагу громадськості, – відомі політики, чиновники, журналісти, дипломати. Викрадення вчиняються для того, щоб добитися виконання політичних вимог, для усунення па-

¹ Див.: Прокофьев С. Стокгольмский симптом / С. Прокофьев // Коммерсант ВЛАСТЬ. – 2003. – № 37. – С. 13.

² Див.: «Каприз» судьбы // Новое время. – 2002. – № 45. – С. 27.

нування окремих груп, отримання коштів на діяльність організації. Викрадення є складнішим у виконанні, ніж вбивство, та вимагає злагодженої, дисциплінованої роботи протягом тривалого часу.

Крім того, викрадення людей може бути способом фінансування терористичних організацій і кримінальних структур. Наприклад, великий розмах отримало на території Чечні викрадення громадян Росії з метою викупу, особливо під час першої і початку другої чеченської війни в 1996–1999 рр. «Работоргівля стала одним з головних видів вільного підприємництва, – пише В. Толлін, – не лише у Чечні, а й і в інших республіках Північного Кавказу»¹.

Захоплення заручників. Їх життя пропонується потім в обмін на більш-менш серйозні поступки з боку властей, перш за все мають шанс на успіх тільки в тих країнах, в яких людське життя дійсно є реальною, а не декларованою цінністю. У таких країнах суспільство не дає можливості уряду спокійно споглядати загибель співгромадян, що потрапили до рук терористів. У тоталітарних державах такі акції вкрай рідкісні: для диктаторів життя людини не має особливої цінності, і вони не схильні міняти його ні на великі суми грошей, ні тим більше на відмову від яких-небудь своїх планів. Захоплення заручників – своєрідне свідчення гуманізації і демократизації суспільства, що стає об'єктом нападу терористів².

При проведенні подібних терористичних акцій нальотам найчастіше піддаються будівлі посольств, урядові установи, а також школи, лікарні. Подібні терористичні акції в Росії пов'язані з початком військових дій на території Чечні. Найгучнішими такими терактами були захоплення лікарень 14 червня 1995 р. у Будьоновську (Ставропольський край) загonom Шаміля Басаєва (129 осіб загинуло) і 9 січня у Кизлярі (Дагестан) загonom Салмана Радуюєва (узято в заручники близько 2000 чоловік, потім – 160)³.

Одним з найжорстокіших стало захоплення будівлі театрального центру в Москві 23 жовтня 2002 р., коли терористи узяли в

¹ Толлін В. Сколько чеченского волка не корми – он все в прицел смотрит / В. Толлін // Независимая газета. – 1999. – 11 сентября. – С. 3.

² Див.: Ольшанский Д.В. Психология терроризма / Д.В. Ольшанский. – СПб.: Питер, 2002. – С. 19.

³ Скробот А. Самые громкие теракты / А. Скробот // Независимая газета. – 2002. – 25 октября. – С. 2.

заручники близько 800 глядачів мюзиклу «Норд-ост»¹. Отже, всі терористичні акції були ретельно сплановані і професійно підготовлені.

Безпрецедентним за своєю жорстокістю стало захоплення заручників в Північній Осетії, коли з 1 по 3 вересня 2004 р. група терористів чисельністю 15–25 чоловік (у тому числі декілька жінок-смертниць) утримувало в будівлі школи № 1 північноосетинського міста Беслан понад 1000 осіб. При плануванні операції захоплення заручників злочинці, як правило купують вогнепальну або холодну зброю; готують або виготовляють спеціальні тайники для зберігання і транспортування знарядь злочину.

Терористи вважають, що за найкраще використовувати пістолети, рушниці, автомати, кулемети і навіть такі саморобні засоби як дробовики. Це популярна зброя для невеликих терористичних груп. Автоматичній вогнепальній зброї віддають перевагу терористичні групи, оскільки вона просто в обігу, є відносно легко доступною, має добру якість, високу ступінь ураження і сильну психологічну дію на цивільне населення. Найчастіше використовується автомат Калашникова, а також автомати іноземного виробництва («Узі», «Скорпіон», «Люгер» калібру 9 мм).

Хайджекінг. Це – захоплення транспортного засобу (літака, залізничного поїзда, автобуса, корабля). Найчастіше захоплюють літаки, що називають «скайджекінгом». Масштаби авіатероризму змусили уряди і авіакомпанії вжити заходів щодо боротьби з повітряними піратами. Проте після трагічних подій 11 вересня 2001 р. в США повітряний тероризм виявився абсолютно новим явищем. Терористи-камікадзе, що захопили американські пасажирські «Боїнги», протаранили ними будівлі – башти Усесвітнього торгового центру в Нью-Йорку і зробили атаку на центр військової потужності США – Пентагон. Ця подія виявила беззахисність держави перед терористичними акціями з використанням цивільних повітряних суден як руйнівної зброї.

Після вересневих терактів 2001 р. літаки все частіше почали захоплювати терористи-смертники. Прикладом може служити ви-

¹ Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://terror.strana.ru/stories/02/08/23/3135/archive.html>

бух двох літаків 24 серпня 2004 р. в «Домодедово», що вилетіли із столичного аеропорту. Один з них тримав курс з Москви до Сочі, інший – на Волгоград. Всі пасажери і члени екіпажів обох лайнерів (89 осіб) – загинули¹.

Кібертероризм. Це – проведення «атак» на комп'ютерні системи. Науково – технічний прогрес, створивши нові інформаційні технології, в короткі терміни революційно трансформував процес збору, обробки, накопичення, зберігання, пошуку і розповсюдження інформації. Сьогодні його результати нерідко використовують і злочинці. Проникнення в інформаційну сферу та її використання кримінальними і терористичними елементами породило явища, які називаються кіберзлочинністю і кібертероризмом.

Кібертероризм – проведення «атак» на комп'ютерні системи. Засоби і методи кібератак вже давно освоєні як міжнародними екстремістськими організаціями, так і національними сепаратистськими рухами.

Перші приклади «комп'ютерного тероризму» з'явилися наприкінці 1990-х рр., що пов'язано як з розвитком комп'ютерних мереж, так із зростаючою роллю комп'ютерів у всіх сферах життя. Як наслідок – до них зростає увага різних «кіберхуліганів» і «кібертерористів», які здійснюють напади за допомогою несанкціонованого доступу, щоб заважати у нормальній роботі відповідних установ. Так, спеціальний відділ Пентагону підтверджує, що щотижня інформаційні вузли міністерства піддаються понад 60 нападам.

Інші приклади. У серпні 1997 р. зафіксовано випадок атаки прихильників руху тамільських сепаратистів – кібергрупи «Чорні тигри Інтернету» на електронну пошту уряду Шрі-Ланки, в результаті чого було заблоковано на кілька днів електронну пошту всіх закордонних представництв у Шрі-Ланці. У травні 1998 р. протестуючі проти індійських ядерних випробувань хакери знищили домашню сторінку і електронну пошту індійського атомного дослідницького центру в Бадхе. Відомий випадок атаки в Японії на комп'ютеризовану систему руху потягів, що паралізував на декілька годин залізничний рух у кількох мегаполісах.

¹ Див.: Демченко В. Нарушение правил пилотирования / В. Демченко // Известия. – 2004. – 26 августа. – С. 1.

Тероризм у сфері комп'ютерних технологій має такі ознаки: анонімність, віддаленість дійової особи, відносна дешевизна, відсутність необхідності використання вибухівки і самогубних акцій, великий розголос в ЗМІ. Але у нього є і вади: через складність систем важко контролювати атаку і досягти бажаної шкоди безпосередньо людям, акція не набуває такого драматичного і емоційного характеру, як це буває при застосуванні інших засобів. Також кібертероризму властива така особливість: нові інформаційні технології є нерідко зняттям ширшої терористичної операції.

Ще 1995 р. агентство національної безпеки (АНБ) США опублікувало доповідь, в якій підкреслювалося, що «недружні» США країни і організації інтенсивно збирають інформацію про американські військові і цивільні обчислювальні системи і про можливі методи «атак» на них. При цьому серед тих, хто «цікавиться», були названі і міжнародні терористичні організації. У доповіді наголошувалося, що у понад 120 країнах опрацьовуються можливості проведення «атак» на обчислювальні системи.

Сьогодні нема багато фактів кібертероризму. Проте, здатності хакерів викликати хаос досить великі. Один з американських фахівців заявив, що «одним мільярдом доларів і 20 хакерами він може розвалити США. Оскільки терористи прагнуть забезпечити собі постійну увагу в ЗМІ, комунікаційні технології стануть дуже привабливим об'єктом їх атак»¹.

Тому розвиток і вдосконалення інформаційних технологій, доступність подібних пристроїв, наявність людського чинника у вигляді задоволення власних амбіцій або жадання наживи породили новий вигляд суспільно небезпечних діянь, в яких неправомірно використовується комп'ютерна інформація².

Злочинці можуть проникнути в особисті комп'ютери і комп'ютерні системи установ, підприємств, організацій, включаючи банки, секретні служби, дослідницькі установи, патентні агентства, штаби партій, в спільні комп'ютерні мережі.

¹ Хиригман К. Меняющееся обличие терроризма / К. Хиригман // Международный терроризм и право. – М.: РАН ИНИОН, 2002. – С. 35–36.

² Див.: Гаврилин Ю.В. Расследование неправомерного доступа к компьютерной информации: учебное пособие / Ю.В. Гаврилин. – М., 2001. – С. 40.

Крім того, інформаційна революція зробила вплив на військову справу. Вона дала можливість військовій компанії провести у віртуальному варіанті. До того ж, віртуальною може стати і сама війна, хоч результати її будуть цілком реальні. Можна не задіювати жодного солдата, тільки в інформаційних мережах і системах обробки інформації зробити дії, наслідком яких буде повне підпорядкування економіки і політики противника¹.

Тепер число зареєстрованих комп'ютерних злочинів має тенденцію до щорічного подвоєння, зокрема, злочинів у військових інформаційних системах. Почастішали спроби представників різних екстремістських течій проникнути в електронні бази даних приватних промислових фірм, комерційних банків і консалтингових компаній.

Спроби проникнення здійснюються через десятки підставних іноземних фірм з метою отримання технічного матеріалу і передової технології, які використовуються при виробництві зброї масового знищення. Йдеться насамперед про сировину для виготовлення ядерної бомби, а також біологічних і хімічних бойових засобів. Причому зв'язки від підставних фірм у Західній Європі прослідковуються в країнах Азії і Близького Сходу, де ісламський рух, що набрав силу, все частіше вдається до жорстоких методів боротьби, включаючи тероризм².

Проте «воюючи із західною цивілізацією,- зазначають експерти, – ісламські екстремісти ніколи не гидували її благами – використання банківських систем, Інтернету, супутникових телефонів, японських джипів. Швидкодіючі лайнери і міжнародні телефонні комунікації продовжують робити планування і виконання міжнародних подій на будь-якому континенті більш легким, ніж були б навіть десятиліття тому»³.

Все це робить світ дуже крихким. Процеси глобальної інформації привели до того, що сучасне суспільство поступово набуває

¹ Илларионов С.И. Террор и антитеррор в современном мироустройстве / С.И. Илларионов. – М.: РИЦ Проф Эко, 2003. – С. 205–206.

² Див.: Черняков П. Нити международного терроризма тянутся в Швецию / П. Черняков // Независимая газета. – 1998. – 7 апреля. – С. 4.

³ The politics of terrorism /Ed. by M. Stohl. – New York, Basel, Dekker. – 1979. – P. 182.

практично повної залежності від стану своєї інформаційної інфраструктури. Гігантський механізм, що склався, розпоряджається всім, що стосується інформації. Він фактично вийшов з-під контролю тих, хто формально вважається його власниками. Останні перетворилися на прислужників глобальних інформаційних систем.

Все це ставить під загрозу безпеку комп'ютерної інфраструктури.

3.3. Засоби терористичної діяльності

Тренувальні центри терористичних організацій. Будь-яка організація, незалежно від складності організаційної структури, може діяти лише тоді, коли у неї є різні базові центри. Створення *таких центрів* – обов'язкова умова діяльності організаційно-терористичних формувань. Це табори, де можна переховуватися після операції, заліковувати рани, відпочити, пройти підготовку. Дуже вдалим вважається їх розташування таких баз за межами своєї країни. Так, палестинські терористи чинили набіги на ізраїльтян з території Лівану, Сирії, тренували бійців в Іраку, Ірані, Лівії, Тунісу, Йємену. А колись бойовики «Червоних бригад» відлежувалися після «праведних подвигів» на базах, наданих чехословацькою держбезпекою¹.

У середині 90-х рр. Усама бен Ладен на базі «Аль-Каїди» створив в Афганістані систему таборів і тренувальних центрів. В арабів, що брали участь в бойових діях в Афганістані і на Балканах, були свої навчальні табори, місця для переховування, відділи матеріального постачання, а також командні центри, що координували дії бойових з'єднань в Єгипті, Саудівській Аравії, Алжирі, Індії, Таджикистані, Азербайджані і деяких інших країнах. Надзвичайно важливими для терористів були укріплені села, в яких були елект-

¹ Див.: Литвинов Н.Д. Террористические организации: формирование и деятельность / Н.Д. Литвинов. – М.: Воронеж института МВД России; Воронеж, 1999. – С. 47.

ростанції, апаратура супутникового телефонного зв'язку і телебачення, друкарні і величезні запаси сучасної зброї¹.

Багато даних свідчать про зв'язок бен Ладена і його «Аль-Каїди» з чеченськими бойовиками, адже серед них було чимало арабів, які проходили підготовку в Афганістані. Їх знайомили з основами військової тактики, плануванням операцій, з сучасними засобами зв'язку, вчили як використовувати вибухівку, артилерію, міномети і реактивні гранатомети, як проводити диверсійні операції.

Хоча терористичні центри не мають спільного штабу, між ними налагоджено тісну координацію дій.

Кримінальні навички і спеціальна підготовка. На відміну від звичайних «кримінальних» злочинців, які набувають професійних навичок «кустарним шляхом», члени терористичних формувань цілеспрямовано проходять професійну підготовку. Тепер сучасні терористи підготовлені значно краще, ніж національна поліція багатьох країн, що борються з тероризмом. Характерною особливістю розвитку сучасного тероризму є якісне вдосконалення використовуваних терористичними структурами сил і засобів терористичної діяльності. Це вимагає вдосконалення бойових спеціалізованих формувань².

Кадрове забезпечення терористичних структур. Крім того, у формуванні організаційних і виконавчих структур значну роль відіграє підбір кадрів, тобто залучення громадян до різних видів виконавчо-терористичної діяльності. У способах кадрового забезпечення важливе місце займає вербування за релігійними і соціально-психологічними мотивами. Це можна побачити на прикладі ісламських фундаменталістів. «Допустимо, росте хлопчик в бідній багатодітній сім'ї шиїта, що проживає в районі, де панує екстремістська організація шиїтів «Хезболла», – пише Ю. Перфільєв. – З дитинства він виховується на релігійних проповідях. Йому вселяється догма, що «Хезболла» бореться за богоугодну справу, що всі іновірці –

¹ Боданси Й. Талибы, международный терроризм и человек, объявивший войну Америке / Й. Боданси; пер. с англ. В.А. Быстрова. – М.: Вече, 2002. – С. 262–263.

² Див.: Василенко В.И. Терроризм как социально-политический феномен / В.И. Василенко. – М.: РАГС, 2002. – С. 158.

його особисті вороги, противники сім'ї, всіх близьких і друзів, всіх мусульман. Іншого життя він не бачить, інших ідей він не знає. Про добру освіту і мови бути не може – немає грошей. Влаштуватися на роботу без освіти і яких-небудь професійних навичок неможливо, тим більше що навколо тисячі безробітних і економічна ситуація в країні катастрофічно погіршується. А, наприклад, старший брат, сусід і багато молодих людей стають активістами «Хезболла», зайняті справою, мають якісь кошти для існування, користуються повагою. Який може бути вибір? Звичайно, йти в цю організацію. Відразу отримаєш в руки автомат – це, до всього іншого, цікаво і надає ваги»¹.

Крім того, терористи залучають у свої структури наркоманів і невдах, оскільки внутрішня організація і закони функціонування терористичних груп максимально сприяють адаптації в таких аутсайдерів. Також відомі випадки, коли для терактів використовувалися люди з психічними відхиленнями (випадки з камікадзе). Їм давали психотропні пігулки, переконуючи, що після вибуху в раю опиняться не лише вони самі, а й їхні жертви. В окремих випадках застосовувалися погрози, майбутніх шахідів залякували, одночасно переконуючи в тому, що після вибухів їх шануватимуть мало не як пророків, а їх сім'ї забезпечать усім необхідним².

Почастішали випадки терористичних актів з використанням смертників, причому все частіше використовують у цих акціях жінок. Наприклад, в «батальйоні смертників» «Тигрів визволення Таміл Ілама», організації, що діє на території Шрі-Ланки, немало жінок. Жінка-смертниця здійснила замах на прем'єра Індії Раджива Ганді в 1991 р. У «ескадрах смерті» Марксистської робочої партії Курдистану (РПК) відповідальні завдання зазвичай довірялися молодим привабливим дівчатам. Активісти РПК дослідним шляхом з'ясували, що жінкам легше вдається зберегти спокійний і трішки наївний вираз обличчя, коли вони, обвішані тротилом, наближаються до мети. У чоловіків це виходить не завжди. За 2000–

¹ Перфильев Ю. Террор. Бейрут – жаркий октябрь / Ю. Перфильев. – М.: XXI век – Согласие, 2000. – С. 119.

² Див.: Вадырвин М. Машина смерти / М. Вадырвин, М. Мурадов // Коммерсант ВЛАСТЬ. – 2003. – 19 мая. – С. 20.

2002 рр. жертвами дівчат «з сюрпризом» стали понад 150 осіб, 20 з них загинули¹.

Такі жінки потрапляють у спецшколи, де готують камікадзе.

Дівчат, яких збираються використовувати як живих бомб, відразу ділять на дві категорії: тих, кого необхідно залякувати, і тих, хто добровільно йде на смерть. Перших, окрім залякувань, садять на сильнодіючі препарати. Цей факт неодноразово підтверджувався криміналістами. «З цими дівчатами працюють не неписьменні маніпулятори, – вважає колишній прес-секретар чеченського МВС Руслан Мартанов. – Вони знають необхідну дозу наркотиків, щоб у дівчини настала ейфорія, і їй здалося, що вона у раю. Її спочатку залякують, потім дають наркотик. А потім говорять: потрапиш в рай, який ти трохи бачила, якщо виконаєш свій обов'язок. Ну і, зрозуміло, перед самою «операцією» їй вводять ще міцніший. Це ціла індустрія, де працюють фахівці з точним знанням людини, з точним знанням хімії»².

Втім, навіть після найретельнішої обробки і навіть надійнішим терористкам їх керівники не довіряють. Поряд із живою бомбою завжди є чоловік – інструктор, який стежить за тим, щоб вона не втекла і все зробила правильно.

Крім того, терористи до лав смертниць-шахидок залучають і жінок «легкої поведінки». Фахівці-інструктори з підготовки диверсій легко підкоряють своїй волі таких жінок. Терористи переконують їх, що, підірвавши себе і «невірних», можна «спокутувати» свій гріх перед Аллахом. Як приклад подібних терористичних акцій – одночасні вибухи двох російських авіалайнерів в аеропорту «Домодедово» здійснені чеченськими жінками-смертницями в серпні 2004 р.³

Використання жінок у терористичних актах свідчить про цинічну аморальність тероризму: йому не може бути жодних виправдань. До того ж існує ймовірність використання як живих бомб і

¹ Див.: Вишнепольский К. Иди и взорви / К. Вишнепольский // Коммерсант ВЛАСТЬ. – 2002. – 5 февраля. – С. 20.

² Алленова О. Девушки и смерть / О. Алленова // Коммерсант ВЛАСТЬ. – 2003. – 14 июля. – С. 17–18.

³ Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://terror.strana.ru/stories/04/08/25/3526/archive2.html>

дітей. Такий прецедент вже зафіксовано у Чечні. У 2000 р. 11-річна дівчинка, імені якої ніхто не знає, попросила на дорозі «федералів» підвезти її до села і підірвала машину¹. У засобах масової інформації навіть з'явився термін «підлітковий тероризм».

Агітаційно-пропагандистська діяльність терористичних організацій. Кадрове забезпечення терористичних структур не обходиться без налагодженої агітаційно-пропагандистської роботи. Вже на початковому етапі розпаду Радянського Союзу починали виникати різні агітаційно-пропагандистські центри політичних, етнонаціональних, релігійних та інших рухів і партій. Найактивніше цей процес вбувався в країнах СНД, особливо в Росії, на території Північного Кавказу. У 2002 р. лише в Дагестані у мусульманських релігійних общинах працювало понад 2 тис. імамів і мул. На території республіки діяли два ісламських університети, три ісламські центри, вісім ісламських інститутів. Проходить значна політизація ісламу, чому неабиякою мірою сприяє і розвиток ваххабізму. Для поширення цієї екстремістичної течії створюються спеціальні базові центри або використовуються релігійні мусульманські центри.

У Чечні вихідців з цих релігійних об'єднань навчали основам «чистого ісламу», мистецтву війни, озброювали. Шаміль Басаєв, Хаттаб та їх соратники сподівалися за їх допомогою підняти весь Північний Кавказ, створивши незалежну від Росії конфедерацію республіки. «Емісари намагалися проводити свою діяльність з розповсюдження ідей ваххабізму в Астраханській області, на півдні Ставрополя. Є прихильники руху на території Адигеї, Калмикії, Краснодарського краю, Ростовської області»².

Ваххабітські організації здійснюють відбір дітей і юнаків, яких відправляють на навчання в закордонні ісламські центри ваххабітського спрямування, що діють у Саудівській Аравії, Малайзії, Єгипті. Багато шкіл подібного типу, що мають радикальну ідеологію відкриті у Пакистані. Це викликає занепокоєння не лише на заході, а й у пакистанській влади. Невдовзі після початку амери-

¹ Див.: Алленова О. Девушка и смерть / О. Алленова // Коммерсант ВЛАСТЬ. – 2003. – 14 июля. – С. 19.

² Законодательное обеспечение предупреждения терроризма: этноконфессиональный аспект. – М.: Издание Государственной Думы, 2003. – С. 13.

канської кампанії в Афганістані пакистанський уряд вислав декілька тисяч іноземних студентів медресе в їхні країни, бо пересвідчився в тому, що релігійні школи – головне джерело поповнення лав терористичних організацій. У багатьох пакистанських медресе вчилися свого часу молоді афганці, що склали потім кістяк руху «Талібан».

Представники зарубіжних ваххабістських центрів відвідують і територію Росії, де використовують мечеті для виступу з проповідями підбурювань. Ідеологічною обробкою населення Північного Кавказу займаються міжнародна ісламська організація «Порятунок», рух «Джамаат Ісламії», які витрачають на проведення агітаційно-пропагандистської роботи значні суми грошей, що надходять з-за кордону. Наприклад, відділення «Порятунок», що діють в Дагестані, спираючись на Дагестанський ісламський університет імама Шафі, під виглядом гуманітарної допомоги поширюють аудіо-відео касети і літературу ваххабістського спрямування. Для ідеологічної обробки місцевого населення ваххабіти випускають багато ісламської літератури, активно використовують радіо і телебачення.

Висвітлення подій в ЗМІ. З погляду терористів – важливий критерій успіху терористичного акту або кампанії. Свого часу М. Тетчер сказала, що висвітлення подій ЗМІ – кисень терористів. Отже, стосунки з громадськістю є найважливіша зброя терориста, а ЗМІ – головний інструмент використання цієї зброї. Нині тероризм апріорі передбачає значну роль ЗМІ. Терористи прагнуть заручитися підтримкою мас – медійних засобів з тим, щоб завдати найбільшої шкоди державі і суспільству. Вони хочуть, щоб ЗМІ поширювали панічні настрої і страх, сприяли нанесенню економічних збитків, зокрема за рахунок скорочення туризму, позбавляли людей віри у здатність уряду їх захищати і загалом провокували агресивну реакцію властей і населення на конкретні інциденти і на загрозу тероризму¹.

Публікаціями ЗМІ терористи хочуть привернути до себе увагу громадськості, тобто рекламувати свою діяльність безкоштовно,

¹ Див.: Салимов К.Н. Современные проблемы терроризма / К.Н. Салимов. – М.: Щит-М, 2000. – С. 59.

чого зазвичай не може дозволити собі жодна інша група населення. Будь-яке висвітлення тієї або іншої події у ЗМІ привертає увагу світової громадськості до проблеми, потребує вирішення. Очевидно, для ЗМІ добути повний текст інтерв'ю з відомим терористом – великий успіх. Таке інтерв'ю – завжди сенсація. А лідери терористичних організацій прагнуть заручитися підтримкою громадськості, довести їй, що їх справа «справедлива» і що тероризм і насильство – єдиний, доступний спосіб боротьби проти переважаючих сил «зла»¹.

Добрі стосунки терористів з пресою нерідко формуються і культивуються протягом багатьох років. Прикладом може служити арабська телекомпанія «Аль-Джазіра» в Катарі. Саме до її редакції бен Ладен відправляв всі свої заяви. «У будь-якій іншій редакції лист за підписом Усами бен Ладена сприймуть як розіграш. Але якщо він прийшов на редакційний факс «Аль-Джазіри», можна бути упевненим в його достовірності», – заявляв один з арабських журналістів з тих, що працюють у Лондоні. Після подій 11 вересня вплив «Аль-Джазіри» ще більше зріс. Визнанням цього стала угода про ексклюзивне право використовувати матеріали арабського телеканалу на підставі угоди, яку з «Аль-Джазірою» задалегідь, не чекаючи початку військової операції в Афганістані, уклала телекомпанія «CNN».

Згодом лідери антитерористичної операції не раз користувалися її послугами. Водночас «Аль-Джазіра» стала «голосом» бен Ладена, який повною мірою використовувався для проталібської і антиамериканської пропаганди. Використовуючи «Аль-Джазіру» для оголошення «джихаду» невірним, «терорист № 1» вів виховну роботу серед побратимів по вірі. Масове охоплення населення і сила емоційної дії зображення, що з'являється на екранах, в черговий раз підтвердили реальну роль телебачення як засобу пропаганди в сучасних умовах.

Враховуючи те, що всілякі пристрої з прийому теле- і радіоканалів сьогодні досить поширені і доступні, необхідно постійно мати на увазі також їх шкідливий вплив у ситуаціях, пов'язаних із

¹ Див.: Салимов К.Н. Современные проблемы терроризма / К.Н. Салимов. – М.: Щит-М, 2000. – С. 59.

взяттям заручників. У жодному випадку не можна ставати джерелом інформації, що сприяло б зміцненню позицій терористів, утруднювало дії співробітників контртерористичних підрозділів, а тим більше – прямо або побічно створювало б додаткові загрози життю і здоров'ю заручників. На жаль, факти свідчать, що саме такий негативний ефект неодноразово мали місце. Так, під час захоплення у 1977 р. лайнера західнонімецької авіакомпанії «Люф Ганза» терористи з радіорепортажу дізналися, що екіпаж передає інформацію про обстановку в літаку наземним службам. Після цього одного з пілотів розстріляли. Бойовикам руху «Тупака Амару», що захопили в грудні 1996 р. заручників у резиденції японського посла в столиці Перу Лімі також саме з повідомлень кореспондентів ЗМІ стали відомі і факт перебування серед утримуваних осіб брата президента країни, що створювало реальну небезпеку для його життя, і план підготовки контртерористичними підрозділами спеціального, підземного тунелю під будівлею резиденції.

ЗМІ здатні не лише утруднювати проведення спеціальних контртерористичних операцій або сприяти пропаганді ідей тероризму, а й і служити джерелом інформації про тактику підготовки злочинних дій і про найефективніші форми і методи реалізації терористичних намірів. Так, після докладного опису в ЗМІ тактики вбивства в лютому 1986 р. шведського прем'єр-міністра У. Пальме за таким же сценарієм застрелено і директора банку З. Марбі.

І ще один факт, про який В.Е. Петрищев пише: «В одній з ізраїльських газет після застосування терористами нових вибухових пристроїв, що непомітно кріпилися на велосипедах і спрацьовували при першій спробі власника велосипеда сісти на нього, були описані не лише самі ці випадки, але і конструкція міні-пастки»¹.

Нерідко ЗМІ активно «допомагають» терористам довідатися про специфіку і таємниці функціональних знань і знань подвійного призначення з арсеналу спецслужб. Як відомо, функціональними вважаються знання, необхідні співробітникам спецслужб і спеціальних підрозділів для виконання службових обов'язків, зокрема у процесі оперативно-розшукової діяльності, тобто для захисту дер-

¹ Петрищев В.Е. Заметки о терроризме / В.Е. Петрищев. – М.: Эдиториал, 2001. – С. 110–111.

жавних інтересів. Знаннями подвійного призначення – вважаються ті, що можуть використовуватися як для захисту, так і для нападу.

Фінансове забезпечення терористичних організацій. На організацію і діяльність терористичних структур потрібні, як правило, значні фінансові ресурси, адже чи малі гроші витрачаються на підбір, підготовку кадрів, матеріально – технічне забезпечення і т.д. «Діапазон джерел фінансування терористичної діяльності, – зазначає В.В. Установ – досить широкий, звичайною міжнародною практикою є фінансування екстремістських організацій комерційними підприємствами, окремими симпатизуючими приватними особами і навіть державними спонсорами. Основні потоки йдуть з Північної Америки, Європи і багатого регіону Близького Сходу»¹.

Як відомо, особливістю нашого часу є зрощення кримінального тероризму з політичним, національним і релігійним. Керівники усіх сучасних терористичних угруповань, крім національних, релігійних, територіальних, політичних прагнень, мають на своїй меті отримання матеріальних вигод або забезпечення доступу до влади для здійснення можливості перерозподілу матеріальних і державних цінностей. Зарубіжні науковці давно фіксують практику широкої участі терористичних організацій в різних видах незаконного бізнесу і співпраці із злочинними співтовариствами. Вже у 70-і рр. XX ст. лідери тероризму стали партнерами великого бізнесу, а в деяких регіонах навіть входять до керівництва транснаціональних корпорацій.

Широкомасштабні цілі злочинних міжнародних синдикатів, які прагнуть отримувати величезні прибутки, нерідко підтримуються організаціями міжнародного тероризму. Вони докладають належні зусилля, використовуючи для цього здобуті кошти, а також лобювання представників організованої злочинності у владних структурах і правоохоронних органах. Звернемось знову до прикладу Чечні, де найбільші угруповання контролювали нафтопроводи, контрабандну торгівлю зброєю, практикували викрадення людей та торгівлю ними. Верстати, устаткування, кольорові метали вивозилися і реалізовувалися у прикордонних районах. Для

¹ Устинов В.В. Международный опыт борьбы с терроризмом: стандарты и практика / В.В. Устинов. – М.: Юрметинформ, 2002. – С. 262.

цього на Ставрополлі в Інгушетії, Дагестані, Північній Осетії створювалася мережа перевалочних пунктів і налагоджувалася система збуту¹.

Самофінансування. Один зі способів фінансового забезпечення, набувши кримінальних ознак, досить широко використовувалися у Північно-Кавказькому регіоні Росії. Джерела отримання грошових коштів активно функціонували під час перебування при владі в Чечні Дж. Дудаєва. За повідомленнями ЗМІ, на території окремих суб'єктів Російської Федерації було зафіксовано спроби емісарів чеченського лідера брати засоби у кримінальних структурах, тобто відбувалося вилучення коштів кримінальними способами, на користь організаційно-терористичних формувань.

До засобів кримінального самофінансування слід віднести і викрадання людей з метою отримання викупу.

На території Інгушетії, наприклад, було налагоджено систему викрадання військовослужбовців федеральних військ, що проходили тут службу. У газетній публікації зазначалося: «За період з початку до вересня 1999 р. правоохоронні органи звільнили 40 військовослужбовців, викрадених для продажу в Чечні»².

У Росії чеченським бандформуванням вдається не лише вести злочинні військові дії, а й, як це не дивно, нарощувати фінансові ресурси, що дозволяє збагачуватися частині їх керівників. Без цього тероризм не набув би такого поширення. Терористи тепер, маючи удосталь коштів, на вільних ринках можуть придбати найсучаснішу зброю. Відомо, що на підготовку бойовиків власне у Чечні лідер «Аль-Каїди» виділив 10 млн. доларів.

Кримінальною ознакою тероризму слід вважати залучення у цю сферу такого небезпечного виду злочинності, як *наркобізнес*. Його форми можуть бути різними: вирощування наркотичних рослин, охорона плантацій з наркокультурами виробництво і контрабанда наркотиків, виконання доручень наркоділків з усунення конкурентів або осіб, запідозрених у співпраці з правоохоронними органами.

¹ Див.: Василенко В.И. Терроризм как социально-политический феномен / В.И. Василенко. – М.: РАГС, 2002. – С. 138–139.

² Гаодаборшев А. Пятьсот долларов за солдата / А. Гаодаборшев // Независимая газета. – 1999. – 11 сентября. – С. 4.

Величезні і неконтрольовані доходи наркобізнесу приваблюють до терористичних організацій багатьох охочих до швидкого збагачення, тому живильне середовище цього тероризму величезне. У Мексиці, Колумбії, Еквадорі, Перу, Болівії, Парагваї, країнах Індокитаю та інших велика частина сільського населення контролюється наркомафією і здобуває собі кошти для існування лише за рахунок вирощування сировини для наркотичних речовин. Це і пояснюється відсутністю активних позицій місцевих урядів у питанні боротьби з вирощуванням наркотичних речовин¹.

Тепер мільярди доларів від наркоторгівлі, щороку йдуть на потреби джихаду і тероризму. Якби вдалося перекрити основні канали постачання наркотиків, то нелегальний наркобізнес неабиякою мірою втратив би свою привабливість, але це зробити не вдається, бо існує безліч методів відмивання наркодоларів і дуже могутні сили наживаються на цих операціях.

Великих ділків наркобізнесу обслуговує добре освічена група помічників і експертів, які вербуються з числа адвокатів, фінансових радників, фахівців з інвестицій, біржових маклерів, агентів з продажу нерухомості, особливо з банківських службовців і власників невеликих фінансових установ. Саме банки на периферії (у Панамі, Ліхтенштейні, деяких Карібських країнах, Австрії, Угорщині, Ізраїлі) і в головних фінансових центрах світу (Нью-Йорку, Майамі, Лондоні, Токію, Гонконзі) беруть участь у фінансуванні наркобізнесу і здійснюють для нього всі види банківського обслуговування, консолідуючи отримані прибутки.

Примушування сприяння наркодилерам легального бізнесу здійснюється різними методами. Підкуп, тиск, погрози, шантаж і, нарешті, терор дозволяє їм майже завжди затягнути у свої мережі впливових чиновників або службовців приватного сектора, добитися якщо не добровільної, то вимушеної співпраці з ними. І коли таке вдається, вони набувають контрольного пакету і передають до рук «своїх людей» управління окремими банками.

¹ Кузнецов Ю.П. Террор как средство политической борьбы экстремистских группировок и некоторых государств / Ю.П. Кузнецов. – СПб.: Мифрил, 1998. – С. 31.

До цього сьогодні додається триумфальний розвиток глобальних комп'ютерних та інформаційних мереж і систем телекомунікацій. Електронні мережі породили нову «технологію» фінансових операцій у банківській системі. «Складні, хитромудрі операції, трюх – і чотиристоронні перекази, заплутані комбінації, переміщення і поступки майнових прав старими і знов заснованими компаніями, – відзначають експерти, – які завжди мають бездоганну репутацію і утворюють ланцюги або зоряні структури, що охоплюють всю земну кулю, – весь арсенал засобів служить одному ланцюгу, а саме, простим натисненням кнопки, що видає електронний наказ, в призначену годину запустити «танець» мільйонів доларів, що зачаровує, в повністю комп'ютеризованій системі. Коли така «технологія» приходить до свого логічного завершення, всі, включаючи її ініціаторів, починають вірити, що ці гроші завжди були «чистими»¹.

Крім того, джерелами грошей для терористів є *внески і добровільні пожертвування громадян*. Всі благодійні організації характеризує те, що під прикриттям гуманітарних акцій вони збирають великі суми грошей і ними маніпулюють. Організації, які не платять (через свій некомерційний характер) жодних податків, можуть переказувати гроші будь-кому заманеться. У 2000 р. експертами Державного департаменту США були проаналізовані дані про терористичні акції, здійснені в різних країнах, і виявлені деякі спільні закономірності.

Зокрема, встановлено, що транспортування бойовиків і зброї, переказ грошових коштів здійснювався через ісламські добродійні організації, що функціонують у всьому світі, служать прикриттям для дій екстремістів і є часткою інфраструктури міжнародного тероризму. Так, прокуратура США стверджує, що такі благодійні організації ведуть подвійну гру. Гроші «Benevolence International Foundation», одному з найбільших ісламських благодійних фондів в США, легально жертвували службовці і Microsoft, і UBS, і Compaq, проте внутрішні документи фонду, знайдені при розслідуванні, показують, що мусульманські жертводавці знали, що основна маса

¹ Глобализация наркобизнеса. Угроза для России и других стран с переходной экономикой. – М.: ИЛА РАН, 1999. – С. 21.

коштів фонду йде бойовикам ісламізму в Чечні та Боснії, а також «Аль-Каїді».

У США виявлено 17 благодійних фондів, що займалися збором коштів, для терористів. Згодом у Європі, виявили ще понад 200 таких організацій. Протягом цього десятиліття у США та Європі багато зроблено для ліквідації благодійних фондів, що використовувалися для фінансування тероризму, зокрема вдалося значно скоротити притік грошей, хоча це позначилося на русі готівки, який сповільнився. Натомість використовуються інші способи. Стало відомо, що «Аль-Каїда» перейшла з жорстко контрольованої західної банківської системи на використання спеціально підготовлених кур'єрів, які перевозять гроші, золото, діаманти й інші цінності¹.

Особливої уваги заслуговує збір інформації про фінансові ресурси тероризму і канали їх надходження до виконавців. Одним з таких каналів є механізм «відмивання». Для цього використовується безліч способів, а саме: а) перевезення готівкових коштів спеціальними кур'єрами; б) переказ через банки та інші фінансові установи, такі операції часто оформляються на підставних осіб, релігійні і політичні організації; в) переказ через так звані ісламські банки, що діють на підставі мусульманського права, з 70-х рр. минулого століття їх мережа діє в Азії зокрема на Близькому Сході, віднедавна у багатьох країнах світу; г) обмін готівки через обмінні бюро, де рівень їх контролю значно нижчий, ніж у банках, що дозволяє в країнах, де традиційно поширені операції з готівкою, безпечно конвертувати необхідні для потреб терористів суми; г) використання послуг так званих підпільних банкірів, що діють у Південній Азії та на Близькому Сході, система будується на довір'ї й упевненості в тому, що кошти, передані провайдерів або торговцеві, будуть виплачені з його рахунку одержувачеві, вказаному ініціатором переказу².

Спецслужби розуміють, що терористи навряд чи могли б робити свою злочинну справу без фінансування, підготовки і здійс-

¹ Див.: Удар по тероризму. //Профиль с Business week. – 2003. – 17 марта. – С. 62–63.

² Див.: Устинов В.В. Международный опыт борьбы с терроризмом: стандарты и практика / В.В. Устинов. – М.: Юринформ, 2002. – С. 262–263.

нення терактів на всіх етапах. Удар по тероризму США почали з арештів осіб, що могло б допомогти перекрити канали фінансування «Аль-Каїди». Проте, за даними експертів, окремі фігуранти не відіграють головних ролей в системі фінансування цієї організації бо після арешту одного з них грошові потоки швидко перенаправляються. Отже, доведеться ще довго вести боротьбу з тими, хто дає гроші на терор.

Слід підкреслити, що добра озброєність злочинців, у тому числі терористів, стає психологічним стимулом застосування зброї. Цьому сприяє і стійка тенденція нелегального заволодіння зброєю громадянами.

Аналіз причин і умов, що сприяють незаконному обігу зброї в Росії, показує, що основними джерелами надходження зброї в руки злочинців є:

1) контрабандне ввезення зброї з-за кордону, переважно з регіонів міжнаціональних конфліктів, для контрабандних операцій із зброєю злочинні міжнародні формування все активніше використовуються канали транспортних перевезень, особливо екіпажі морських суден;

2) викрадення з підприємства військово-промислового комплексу; підраховано, що на розкрадання в Росії припадає близько 14% зброї, що потрапляє за межі підприємств-виробників;

3) розкрадання зброї і боєприпасів з об'єктів Міністерства оборони, більше половини зброї, що є в нелегальному обігу, потрапляє зі складів і сховищ; 57% усіх розкрадань зброї вчиняються особами, які ведуть її облік, і 10% – посадовими особами, відповідальними за зберігання;

4) посередництво комерційних структур, працівників інших відомств у питаннях незаконного обігу зброї і боєприпасів, істотну шкоду завдає непродумана комерціалізація таких підприємств. заради прибутку керівники йдуть на сумнівні операції з комерційними фірмами, у тому числі контрольованими кримінальними групами;

5) послаблення режиму охорони на об'єктах, пов'язаних з зберіганням боєприпасів і вибухових матеріалів¹.

¹ Див.: Василенко В.И. Терроризм как социально-политический феномен / В.И. Василенко. – М.: РАГС, 2002. – С. 154.

Зазначимо, що терористи сьогодні навчилися вміло ухилятися від переслідувань спецслужб. По суті, рівень їхньої підготовки такий же, як і співробітників державних органів, покликаних вести боротьбу з диверсійно-терористичними формуваннями. Терористів навчають, як проникнути через персональні системи захисту, знайомлять з методами непомітного підходу, маскуванню, способам маніпуляцій. Їх забезпечують індетифікаційними документами, трактують у найближчих до реальних умовах, щоб вони постійно були готові професійно забезпечувати власну безпеку.

Безперечно, спецслужби провідних держав технічно і професійно підготовлені до протидії тероризму. Особливу увагу вони мають приділяти запобіганню акціям терористів-одинаків і діяльності радикальних терористичних організацій.

Особливістю сучасного тероризму як зазначаються є зростання активного використання інформаційно-психологічної дії як важливого елементу маніпуляції свідомістю людей. Тероризму сьогодні – це спеціально організована і професійно здійснювана дія на свідомість, відчуття і волю людей для досягнення політичних і військових цілей.

У цьому контексті ЗМІ стали для терористів засобом пропаганди їхніх злочинних задумів. У сучасних умовах ЗМІ значною мірою залежні від ринкових відносин, що негативно позначаються на вільному обміні думками на незалежності позицій, свободи слова. Економічну залежність засобів масової інформації, використовують лідери терористичних організацій, що володіють значними фінансовими ресурсами.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. *Поміркуйте, чим зумовлено багатоманіття напрямів терористичної діяльності.*
2. *У чому полягає підготовка до вчинення терористичних акцій?*
3. *Назвіть основні способи вчинення терористичних актів із застосуванням вибухових пристроїв.*
4. *Чим обумовлений індивідуальний терор (убивства)?*

5. Яким чином терористи намагаються збільшити кількість жертв в результаті терактів та завдати максимальних збитків?
6. Хто, як правило, стає жертвами викрадень?
7. Яка мета викрадень людей?
8. Що таке хайджекінг?
9. Дайте визначення кібертероризму.
10. Які особливості вчинення терактів терористами-смертниками?
11. Яку функцію виконують тренувальні центри терористичних організацій?
12. Які Ви знаєте способи кадрового забезпечення терористичних структур?
13. Яку роль відіграє агітаційно-пропагандистська діяльність терористичних організацій?
14. Чому терористи позитивно ставляться до висвітлення їхньої діяльності в ЗМІ?
15. Які існують засоби кримінального самофінансування терористичних організацій?
16. У чому полягає зв'язок між окремими благодійними і терористичними організаціями?
17. У чому полягає механізм «відмивання» фінансових ресурсів?
18. Яка роль фінансових ресурсів у поширенні тероризму?
19. Назвіть основні джерела надходження зброї до терористів.
20. Яка роль наркобізнесу у поширенні тероризму у світі?

Розділ 4

ПРОТИДІЯ ТЕРОРИЗМОВІ

4.1. Правова основа та принципи протидії тероризмові

Правову основу протидії тероризмові становлять Конституція України, Кримінальний кодекс України, Закон України «Про боротьбу з тероризмом», інші закони України та міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, укази і розпорядження Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, а також інші нормативно-правові акти, що приймаються на виконання законів України. Головним правовим джерелом є Конституція України як Основний Закон держави. У системі положень Конституції можна відзначити такі норми, що стосуються протидії тероризмові:

– основи конституційного ладу, у тому числі проголошення людини, її життя і здоров'я, честі, гідності, недоторканності і безпеки вищою соціальною цінністю, а їхнє визнання, дотримання, забезпечення і захист – обов'язком держави (ст. 3);

– проголошення права на життя невідчужуваним і приналежним кожному (ч. 1 ст. 27);

– державний захист прав і свобод людини і громадянина (ст. 55);

– заборона створення і діяльності будь-яких збройних формувань, розпалювання соціальної, расової, національної і релігійної ворожнечі (ч. 5 ст. 17).

Далі в системі нормативних джерел зазначений Кримінальний кодекс України. У чинному КК України передбачено норми про відповідальність за терористичний акт, втягнення у терори-

стичну діяльність, публічний заклик до вчинення терористичного акту, створення терористичної групи чи терористичної організації, сприяння вчиненню терористичного акту (ст.ст. 258, 258-1, 258-2, 258-3, 258-4) і злочини «терористичного характеру», які не підлягають кваліфікації за вказаними ознаками, однак можуть розглядатись як прояви тероризму (ст.ст. 109, 112, 113, 109, 257, 260, 266, 277, 278, 279, 280, 292, 294, 295, 341, 392, 443). Тероризм, а також більшість злочинів терористичного характеру, включені у розділ 9 «Про злочини проти громадської безпеки». Злочини, передбачені ст. 109 – дії, спрямовані на насильницьку зміну або повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади; ст. 112 – посягання на життя державного або громадського діяча; ст. 113 – диверсія, належать до злочинів проти основ національної безпеки України, а ст. 341 – «Захоплення державних або громадських будівель чи споруд» – до розділу про злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування й об'єднань громадян; ст. 443 «Посягання на життя представника іноземної держави» – до розділу 20 «Про злочини проти миру, безпеки людства і міжнародного порядку».

Закон України «Про боротьбу з тероризмом» існує у системі правових джерел, що становлять основу протидії терористичній діяльності, як спеціалізований нормативний акт, що регламентує порядок реалізації державної політики у даній сфері. Цей Закон прийнято 20 березня 2003 р.

До інших актів, так чи інакше пов'язаних із антитерористичною діяльністю, слід віднести Закони України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», «Про міліцію», «Про Службу безпеки України», «Про контррозвідувальну діяльність», «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом», а також Загальну декларацію прав людини.

Основні напрями боротьби з тероризмом визначено у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 49/60 від 9 грудня 1994 р. «Декларація про заходи для ліквідації міжнародного тероризму». Держави повинні виконувати свої зобов'язання за Статутом ООН відповідно до інших положень міжнародного права, що стосуються боротьби з міжнародним тероризмом, і їм настійно пропонується

вживати ефективних й рішучих заходів згідно з відповідними положеннями міжнародного права і міжнародних стандартів прав людини для якнайшвидшої й остаточної ліквідації міжнародного тероризму. З цієї метою, зокрема, необхідно:

1) утримуватися від організації терористичної діяльності, підбурювання до неї, сприяння її здійсненню, фінансування, заохочення або проявів терпимості до неї і вживати належних практичних заходів до забезпечення того, щоб відповідні території цих держав не використовувалися для створення терористичних баз або навчальних таборів або для підготовки, або організації терористичних актів, спрямованих проти інших держав або їхніх громадян;

2) забезпечувати затримання і судове переслідування або видачу осіб, причетних до терористичних актів, згідно з відповідними положеннями їхнього національного права;

3) прагнути до укладення спеціальних угод на двосторонній, регіональній і багатосторонній основі і розробляти з цієї метою типові угоди про співробітництво;

4) обмінюватися відповідною інформацією щодо запобігання тероризму і боротьби з ним;

5) оперативно вживати всіх необхідних кроків щодо втілення у життя існуючих міжнародних конвенцій з цього питання, учасниками яких вони є, включаючи приведення свого внутрішнього законодавства у відповідність з цими конвенціями;

6) уживати належних заходів для надання притулку з метою встановлення факту, що особа, яка шукає притулок, не займалася терористичною діяльністю, а після надання притулку забезпечувати такі умови, щоб статус біженця не використовувався з метою, що суперечать положенням, викладеним у п. 1.

У ст.ст. 1 і 2 Європейської конвенції про боротьбу з тероризмом від 27 січня 1977 р. передбачено видачу злочинця іноземній державі, міститься перелік правопорушень, що не будуть розглядатися як політичне правопорушення або як правопорушення, пов'язане з політичним правопорушенням, або як правопорушення, викликане політичними спонуканнями. Це можуть бути: а) правопорушення, обумовлені в Конвенції про заборону протизаконного захоплення літальних апаратів, підписаній в Гаазі 16 грудня 1970 р; б) правопорушення, обумовлені в Конвенції про боротьбу зі зло-

чинними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації, підписаній в Монреалі 23 вересня 1971 р.; в) тяжкі правопорушення, пов'язані з посяганням на життя, тілесну цілісність або свободу людей, що мають право міжнародного захисту, включаючи дипломатичних представників; г) правопорушення, пов'язані з захопленням заручників або незаконним позбавленням волі; г) правопорушення із використанням бомб, гранат, ракет, автоматичної вогнепальної зброї або вибухових листів чи пакетів, якщо це призводить до погрози фізичному здоров'ю осіб; д) спроба здійснення одного з вищевказаних правопорушень або участь як співника особи, що робить або намагається зробити подібне правопорушення.

У ст. 2 Конвенції передбачено, що з метою видачі правопорушників договірним державам, договірна держава може вирішити не розцінювати як політичний злочин або злочин, пов'язаний з політичним злочином, або як злочин, вчинений з політичних мотивів, серйозні злочини, пов'язані з актами насильства, не зазначені у ст. 1, проти життя, фізичної недоторканності або свободи особи. Крім того, спробу вчинення будь-якого з вказаних правопорушень або участь як співника особи, що робить або спробує зробити подібне правопорушення, закріплено у ч. 3 ст. 2 Конвенції.

У Міжнародній конвенції про боротьбу з бомбовим тероризмом від 15 грудня 1997 р., посилаючись на додаток до Резолюції 49/60 Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1994 р., а також на Резолюцію 51/210 Генеральної Асамблеї ООН від 17 грудня 1996 р., відзначено, що терористичні напади із застосуванням вибухових або інших смертоносних пристроїв набувають усе ширших масштабів, що в існуючих багатосторонніх додатках міжнародного права ці напади не розглядаються належним чином, і підкреслено нагальну потребу зміцнення міжнародного співробітництва між державами в розробці і вжитті ефективних практичних заходів для попередження таких актів тероризму і для кримінального переслідування і покарання винних. Зокрема, у ст. 1 йдеться про вибухові пристрої. Вибуховий або інший смертоносний пристрій – це: а) вибухова або запальна зброя або пристрій, призначені або здатні заподіяти смерть, серйозне каліцтво або істотний матеріальний збиток; б) зброя або пристрій, призначені або здатні заподіяти смерть, серйозне каліцтво або істотний матеріальний збиток за допомогою

вивільнення, розсіювання або впливу токсичних хімічних речовин, біологічних агентів або токсинів, або ж аналогічних речовин, або радіації, або радіоактивного матеріалу.

У ст. 2 констатовано, що, що-перше, будь-яка особа вчиняє злочин за змістом цієї Конвенції, якщо вона незаконно і навмисно доставляє, поміщає, пускає в хід або підриває вибуховий пристрій або інший смертоносний пристрій у межах місць суспільного користування, державного або урядового об'єкта, об'єкта системи суспільного транспорту або об'єкта інфраструктури, або таким чином, що це спрямовано проти них: а) з наміром заподіяти смерть або серйозне каліцтво; б) з наміром зробити значне руйнування таких місць, об'єкта або системи, коли таке руйнування спричиняє або може спричинити велику економічну шкоду;

по-друге, будь-яка особа учиняє злочин, якщо вона намагається зробити який-небудь зі злочинів, зазначених у п. а);

по-третє, будь-яка особа також учиняє злочин, якщо вона: а) бере участь як співучасник в здійсненні будь-якого зі злочинів, зазначених у п. а або б); б) організує інших осіб або керує ними з метою здійснення будь-якого зі злочинів, зазначених у п. а або б); с) будь-яким іншим чином сприяє здійсненню одного або більше злочинів, зазначених у п. а або в, групою осіб, що діють із загальною метою; таке сприяння має надаватися навмисно й або з метою підтримання загального характеру злочинної діяльності, чи мети групи, або ж з усвідомленням наміру групи вчинити відповідний злочин (злочини).

У ст. 6 цієї Конвенції визначено, що кожна держава – учасник вживає таких заходів, які можуть виявитися необхідними для встановлення її юрисдикції щодо злочинів, зазначених у ст. 2, коли: а) злочин вчинений на території цієї держави; б) злочин вчинений на борту судна, що плаває під прапором цієї держави, або повітряного судна, зареєстрованого відповідно до законів цієї держави на момент вчинення злочину; с) злочин вчинений громадянином цієї держави.

Держава – учасник може також установити свою юрисдикцію щодо будь-якого такого злочину, коли злочин вчинений: проти громадянина цієї держави; або проти державного або урядового об'єкта цієї держави за кордоном, включаючи посольство або при-

міщення іншого дипломатичного або консульського представництва цієї держави; або особою без громадянства, що звичайно проживає на території цієї держави; або у спробі примусити цю державу зробити яку-небудь дію або утриматися від неї; або на борту повітряного судна, експлуатованого урядом цієї держави.

У Міжнародній конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму від 9 грудня 1999 р. підкреслено, що фінансування тероризму є предметом серйозної стурбованості міжнародного співтовариства загалом. У цьому документі зазначено, що кількість і тяжкість актів міжнародного тероризму залежать від фінансування, до якого терористи можуть одержати доступ, а також що в існуючих багатосторонніх правових документах таке фінансування конкретно не розглядається. Держави – учасники цієї Конвенції переконані у нагальній потребі зміцнити міжнародне співробітництво в справі розробки і вжиття ефективних заходів із запобігання фінансуванню тероризму, а також у боротьбі з ним шляхом переслідування і покарання здійснюючих його осіб.

У ч. 1 ст. 2 цієї Конвенції визначено, що будь-яка особа вчиняє злочин за змістом цієї Конвенції, якщо вона будь-якими методами, прямо або побічно, незаконно і навмисно надає кошти або здійснює їхній збір з наміром використання їх або при усвідомленні того, що вони будуть використані, цілком або частково, для здійснення: а) будь-якого діяння, що є злочином відповідно до сфери застосування одного з договорів, перерахованих у додатку, і визначення, що міститься в ньому; б) будь-якого іншого діяння, спрямованого на те, щоб викликати смерть будь-якої цивільної особи або будь-якої іншої особи, що не бере активної участі у воєнних діях у ситуації збройного конфлікту, або заподіяти їй тяжке тілесне ушкодження, коли ціль такого діяння в силу його характеру або контексту полягає в тому, щоб залякати населення або змусити уряд або міжнародну організацію зробити конкретну дію або утриматися від її здійснення.

У ст. 2 Конвенції визначено, що після здачі на збереження своїх ратифікаційних грамот або документів про прийняття, затвердження або приєднання держава, що не є стороною в одному з договорів, перерахованих у додатку, може заявити, що при застосуванні цієї Конвенції до учасника вважається, що цей договір не

включений у додаток, згаданий у підпункті п. 1. Така заява перестав діяти щойно цей договір набирає сили для держави-учасника, про що повідомляється депозитарію; коли держава-учасник перестав бути стороною одного з договорів, перерахованих у додатку, вона може зробити, як це передбачається цією статтею, заяву щодо цього договору.

Для того, щоб будь-яке діяння склало злочин, зазначений у п. 1, не обов'язково, щоб кошти фактично використовувалися для вчинення вищевказаного злочину.

Будь-яка особа вчиняє злочин, якщо вона: а) бере участь як співучасник в скоєнні будь-якого зі вказаних злочинів; б) організує інших осіб або керує ними з метою вчинення будь-якого зі вищевказаних злочинів; с) сприяє здійсненню одного або декількох злочинів, зазначених у Конвенції, групою осіб, що діють із загальною метою. Таке сприяння має носити навмисний характер і надаватися: або з метою підтримки злочинної діяльності або злочинних цілей групи, коли така діяльність або ціль припускають здійснення одного зі злочинів, визначених Конвенцією, або при усвідомленні наміру групи вчинити один зі злочинів, зазначених у Конвенції¹.

Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму² від 14.09.2005 р. визначає поняття, що тлумачаться в цьому документі, а саме: «радіоактивний матеріал», «ядерний матеріал», «ядерний об'єкт» «пристрій», «державний або урядовий об'єкт», «Збройні сили держави».

За цією конвенцією, будь-яка особа вчиняє злочин за змістом цієї Конвенції, якщо вона незаконно чи навмисно: а) володіє радіоактивним матеріалом або виготовляє пристрій чи володіє ним: з наміром спричинити смерть чи серйозне каліцтво або з наміром нанести істотну шкоду власності чи навколишньому середовищу; б) використовує радіоактивний матеріал чи пристрій будь-яким чином або використовує чи ушкоджує ядерний об'єкт таким чином,

¹ Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму від 9 грудня 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

² Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму // Офіційний вісник України. – 2007. – № 88. – Ст. 32–47.

що відбувається вивільнення або створюється загроза вивільнення радіоактивного матеріалу: з наміром спричинити смерть чи серйозне каліцтво; або з наміром завдати істотної шкоди власності чи довкіллю; або із наміром змусити фізичну чи юридичну особу, міжнародну організацію або державу вчинити будь-яку дію чи утриматися від неї.

Будь-яка особа також учиняє злочин, якщо вона: а) загрожує вчинити злочин, указаний у підпункті b, причому є ознаки, які вказують на реальність цієї загрози, або: незаконно та умисно вимагає радіоактивний матеріал, пристрій чи ядерний об'єкт, удаючись при цьому до погрози за обставин, які вказують на реальність цієї погрози, чи до застосування сили.

Будь-яка особа також учиняє злочин, якщо вона: а) бере участь як співучасник у вчиненні будь-якого зі злочинів, указаних у Конвенції або організовує інших осіб або керує ними для здійснення будь-якого зі зазначених злочинів або будь-яким іншим чином сприяє вчиненню одного чи більше злочинів, групою осіб, які діють зі спільною метою; таке сприяння повинно здійснюватися умисно та або для підтримки загального характеру злочинної діяльності, або мети групи, або з усвідомленням умислу групи вчинити відповідний злочин або злочини.

Україна, як кожна держава – учасниця вживає таких заходів, які можуть виявитися необхідними: а) для визнання кримінальними злочинами відповідно до її національного законодавства діянь, що вище зазначені; б) для встановлення за ці злочини відповідних покарань з урахуванням тяжкості цих злочинів¹.

Укази і розпорядження Президента України також становлять правову базу боротьби з тероризмом, оскільки відповідно до Конституції України (ст. 102) Президент є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, а також прав і свобод людини і громадянина. Президент України очолює Раду національної безпеки й оборони України (п. 18 ст. 106 Конституції України), що є координуючим органом з питань національної безпеки й оборони. Також правову основу протидії тероризмові складають

¹ Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму // Офіційний вісник України. – 2007. – № 88. – Ст. 32–47.

нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України та підзаконні акти центральних органів виконавчої влади, на які покладені обов'язки забезпечувати зовнішню та внутрішню безпеку держави: міністерств, служб інших відомств.

4.2. Основні принципи протидії тероризмові

Принципи протидії тероризмові – базові положення, на яких ґрунтуються законодавство і правозастосовна практика, закріплені у ст. 3 Закону України «Про боротьбу з тероризмом». Протидія тероризмові ґрунтується на принципах: законності та неухильного додержання прав і свобод людини і громадянина; комплексного використання з цією метою правових, політичних, соціально-економічних, інформаційно-пропагандистських та інших можливостей; пріоритетності попереджувальних заходів; невідворотності покарання за участь у терористичній діяльності; пріоритетності захисту життя і прав осіб, які наражаються на небезпеку внаслідок терористичної діяльності; поєднання гласних і негласних методів боротьби з тероризмом; нерозголошення відомостей про технічні прийоми і тактику проведення антитерористичних операцій, а також про склад їх учасників; єдиноначальності в керівництві силами і засобами, що залучаються до проведення антитерористичних операцій; співробітництва у сфері протидії тероризмові з іноземними державами, їх правоохоронними органами і спеціальними службами, а також з міжнародними організаціями, які чинять протидію тероризмові. Систему принципів протидії тероризмові можна розділити на три групи, а саме:

1) загальноправові принципи (законність, комплексне використання профілактичних правових, політичних, соціально-економічних, пропагандистських заходів);

2) кримінально-правові принципи і принципи боротьби зі злочинністю (пріоритет заходів попередження тероризму; невідворотність покарання за здійснення терористичної діяльності або участь у терористичній діяльності; поєднання гласних і негласних методів боротьби з тероризмом);

3) окремі принципи антитерористичного законодавства (пріоритет захисту життя і прав осіб, що наражаються на небезпеку внаслідок терористичної діяльності; мінімальні поступки терористові; єдиноначальність у керівництві силами і засобами, що залучаються з метою проведення антитерористичних операцій; мінімальний розголос технічних прийомів і тактики проведення антитерористичних операцій, а також складу учасників зазначених операцій).

1. Принцип законності. Законність є загальноправовим принципом, що включає неухильне дотримання і виконання розпоряджень Конституції України, законів і відповідних їм інших нормативних актів усіма державними і недержавними установами й організаціями, посадовими особами, громадянами. Основні положення цього принципу закріплено у ч. 2 ст. 19 Конституції України, відповідно до якої органи державної влади й органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи зобов'язані діяти тільки на основі, у межах повноважень і способами, що передбачені Конституцією і законами України.

В українському антитерористичному законодавстві принцип законності конкретизується визначенням компетенції державних органів, задіяних у проведенні антитерористичних операцій і плануванні заходів щодо припинення терористичної діяльності (ст.ст. 5, 6 розділу 2 Закону України «Про боротьбу з тероризмом»).

Дотримання принципу законності полягає у тому, що, по-перше, покарання призначається уповноваженим Конституцією України органом – судом; по-друге, покарання застосовується лише до осіб, що скоїли злочин; по-третє, покарання може бути призначено лише таке, котре передбачено системою покарання (ст. 51 КК України); по-четверте, покарання має визначатися відповідно до загальних засад його призначення, установлених ст. 65 КК, і в межах, передбачених статтею Особливої частини КК, за якою кваліфіковане злочинне діяння.

Принцип законності передбачає також притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів терористичного характеру у межах, установлених кримінальним і кримінально-процесуальним законодавством України, без будь-яких вилучень, з поширенням на обвинувачуваних по таких справах усієї системи

процесуальних гарантій, наданих особам, підозрюваним або обвинувачуваним у скоєнні злочинів (презумпція невинності, право на захист тощо).

Таким чином, реалізація принципу законності у протидії тероризмові виявляється в неприпустимості спрощеного судочинства в таких справах, чого не було в законодавстві СРСР 30–50-х р. минулого століття. Наприклад, відповідно до Постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. справи про терористичні організації і терористичні акти проти працівників радянської влади повинні були розслідуватися в термін до 10 днів, слухатися судом без участі сторін, касаційне оскарження вироків (як і подання клопотань про помилування) не допускалося, а вирoki до вищої міри покарання виконувалися негайно після винесення.

Реалізація принципу законності полягає також у дотриманні встановленого Законом України «Про боротьбу з тероризмом» (ст. 24) судового порядку визнання організації терористичною.

2. Принцип комплексного використання правових, політичних, соціально-економічних, інформаційно-пропагандистських та інших можливостей; пріоритетності попереджувальних заходів. Цей принцип передбачає поєднання заходів різного характеру, що проводяться з метою попередження терористичної діяльності та неухильного дотримання прав і свобод людини і громадянина.

Профілактика має два напрямки: загальний (передбачає превентивний вплив на необмежене коло осіб, наприклад, проведення масштабної операції із «зачищення» території конкретної області або міста України) і окремий (передбачає вплив на досить вузьке коло осіб).

Політичними заходами профілактичного характеру можуть бути укладення міжнародно-правових угод про протидію тероризмові.

Соціально-економічні заходи передбачають розвиток комплексних програм з протидії тероризмові, формування сучасної матеріальної і науково-виробничої бази підрозділів, задіяних у вирішенні цих завдань.

Пропагандистські заходи можуть виражатися у поширенні через ЗМІ інформації про розшук осіб, що підозрюються у причетності до терористичної діяльності, і про виплату винагороди осо-

бам, що повідомляють про них певні відомості. Крім того, антитерористичну пропаганду можна проводити за допомогою тематичних передач, що транслюються електронними ЗМІ.

Суть цього принципу полягає ще й у тому, що державна політика України в сфері протидії тероризмові ґрунтується на визнанні головним завданням вжиття превентивних заходів, застосувавши які можна припинити терористичну діяльність до здійснення акцій, що загрожують життю громадян і безпеці держави. Для його реалізації необхідні збір і аналіз оперативної інформації про терористичну діяльність на території України. Оскільки те що загальноновизнаним є факт глобалізації злочинності, який викликає необхідність інтеграції у вигляді цілісної системи дій світового співтовариства й окремих держав проти кримінальної загрози, то необхідно проводити заходи щодо координації діяльності правоохоронних органів України з подібними органами інших держав (зокрема, СНД, оскільки на цьому рівні напрямки співробітництва в сфері боротьби зі злочинністю уже відпрацьовані).

Реалізація цього принципу тісно пов'язана зі створенням системи гарантування безпеки суспільства і держави від терористичних зазіхань, у якій повинні бути задіяні всі структури правоохоронних органів, що було передбачено Комплексною програмою профілактики злочинності на 2001–2005 рр. Зокрема, у п. 10 розділу «Захист життя, здоров'я, честі і гідності особи, її майна від злочинних зазіхань» передбачався комплекс організаційно-практичних заходів, спрямованих на виявлення каналів незаконного обігу і крадіжок вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових речовин; посилення охорони об'єктів, де використовуються або зберігаються вибухові й отруйні предмети і речовини, з метою запобігання терористичних актів.

Задля попередження тероризму в КК України включено норму про звільнення від відповідальності осіб (крім організатора і керівника), що брали участь у підготовці терористичного акту, якщо вони своєчасним інформуванням органів влади або іншим способом сприяли запобіганню реалізації терористичного акту і якщо в їхніх діях не міститься склад іншого злочину. У ч. 5 ст. 258 КК України передбачено особливий, спеціальний вид звільнення особи від кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаче-

ного ч. 4 цієї ж статті за наявності сукупності таких умов: а) особа не була організатором або керівником терористичної групи або терористичної організації; б) особа добровільно повідомила про терористичну групу або терористичну організацію правоохоронному органу; в) особа сприяла припиненню існування або діяльності терористичної групи або терористичної організації або розкриттю злочинів, вчинених у зв'язку зі створенням або діяльністю такої групи або організації; г) у діях цієї особи відсутній склад іншого злочину.

3. Принцип невідворотності покарання за участь у терористичній діяльності. У ст. 65 КК України встановлено загальні положення призначення покарання, а саме – покарання і заходи впливу повинні відповідати характеру і ступеню суспільної небезпеки злочину, обставинам його вчинення (які обтяжують покарання або пом'якшують його), а також особі винного. Під врахуванням особи винного слід розуміти врахування позитивних і негативних соціальних, фізичних, психічних і правових елементів характеристики особи, що вчинила злочин, які мають кримінально-правове значення для призначення справедливого покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів. Кримінально-процесуальний кодекс України встановлює принцип вільної оцінки доказів, що у поєднанні з кримінально-правовим принципом справедливості забезпечує об'єктивну оцінку судом обставин кримінальної справи й особи обвинувачуваного.

4. Принцип пріоритету захисту життя і прав осіб, що наражалися на небезпеку внаслідок терористичної діяльності. Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є вищою цінністю, а їхній захист – обов'язком держави. Реалізація цього положення втілена у п. 4 ст. 3 Закону України «Про боротьбу з тероризмом». У результаті терористичного акту під загрозу ставиться життя і здоров'я людей, тому проведення антитерористичних операцій будується за принципом заподіяння найменшої шкоди особам, не причетним до терористичної діяльності, у тому числі заручникам, якщо вона поєднана з їхнім захопленням і утриманням.

У ст.ст. 19 і 20 розділу 4 розглядуваного Закону встановлено порядок відшкодування шкоди і соціальної реабілітації осіб, що

постраждали в результаті терористичного акту. Ці норми також розвивають положення про пріоритет захисту конституційних прав таких осіб. Потерпілими в результаті терористичного акту можуть бути визнані особи, яким терористами заподіяна шкода здоров'ю, фізичні і моральні страждання, або спадкоємці таких осіб, якщо вони загинули під час терористичного акту або антитерористичної операції.

5. Принцип поєднання гласних і негласних методів боротьби з тероризмом. Цей принцип є окремим вираженням одного з основних складників ведення оперативно-розшукової діяльності. Він підкреслює взаємозв'язок оперативно-розшукової і процесуальної діяльності, дозволяє перевіряти вірогідність отриманої оперативної інформації. Водночас він належить до одного із загальних принципів розшуку і реалізований у законах, що регламентують розвідувальну і контррозвідувальну діяльність. Контррозвідувальна діяльність – спеціальний вид діяльності у сфері забезпечення державної безпеки, що здійснюється з використанням розвідувальних, контррозвідувальних, пошукових, режимних, адміністративно-правових заходів, спрямованих на попередження і своєчасне виявлення зовнішніх і внутрішніх загроз безпеці України, розвідувальних, терористичних і інших протиправних зазіхань спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп і осіб на інтереси України.

6. Принцип нерозголошення інформації про технічні прийоми і тактику проведення антитерористичних операцій, а також про склад учасників цих операцій. Суть цього принципу полягає у забезпеченні нерозголошення тактики проведення антитерористичних операцій і складу їхніх учасників. Мінімальний ступінь розголосу має стосуватися лише найбільш загальних питань, а підготовка операції – проходити з дотриманням режиму суворої таємності. Головним чином розголошення можливе через ЗМІ, оскільки терористичні акти неминуче привертають до себе увагу, до того ж самі терористи охоче йдуть на контакт (наприклад, події у Москві в жовтні 2002 р. підтвердили це, коли усередину захопленого будинку пропускали журналістів зі знімальною апаратурою).

У ст. 1 Закону України «Про інформацію» визначено інформацію як документоване або привселюдно оголошене повідомлен-

ня про події, що відбуваються в країні, суспільстві й у навколишньому природному середовищі, а у ст. 9 гарантовано усім громадянам України, юридичним особам і державним органам право на інформацію, що означає можливість вільного отримання, використання, поширення і збереження відомостей, необхідних їм для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій.

Внесення змін у Закон України «Про інформацію» з метою недопущення або обмеження висвітлення подій про терористичні акти неприпустимо.

Водночас розголошення через ЗМІ конкретних аспектів проведення антитерористичних операцій теж неприпустимо, тому що при цьому неминуче висвітлюється інформація про застосовані прийоми і методи. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне внесення доповнень у розглядуваний Закон, а також у інші закони, наприклад, «Про міліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про інформацію».

7. Принцип єдиноначальності в керівництві силами і засобами, що залучаються до проведення антитерористичних операцій. Проведенню антитерористичних операцій присвячено розділ 3 Закону. Такі операції є складним комплексом заходів, пов'язаних із залученням великої кількості співробітників правоохоронних органів, застосуванням спеціальної техніки, зброї, спеціальних засобів тощо. Результативність операції значною мірою залежить від її організованості безпосереднього управління конкретною антитерористичною операцією і керування силами і засобами, що залучаються до здійснення антитерористичних заходів, створюється оперативний штаб, очолюваний керівником Антитерористичного центру при Службі безпеки України. Керівник цього центру погоджує з головою Служби безпеки України питання про необхідність проведення антитерористичної операції, про що інформують Президента України.

Принцип єдиноначальності зближує боротьбу з тероризмом з веденням воєнних дій, оскільки найчастіше у проведенні антитерористичних операцій беруть участь правоохоронні органи, а також підрозділи Збройних Сил (наприклад, на Північному Кавказі). Наразі в Україні відбувається реформування Збройних Сил, розгляда-

ється питання про внесення змін у Військову доктрину України з питань національної безпеки.

8. *Принцип співробітництва у сфері протидії тероризмові з іноземними державами, їхніми правоохоронними органами і спеціальними службами, а також з міжнародними організаціями, що здійснюють боротьбу з тероризмом.* Україна відповідно до укладених нею міжнародних договорів співробітничает в галузі протидії тероризмові з іноземними державами, їх правоохоронними органами і спеціальними службами, а також з міжнародними організаціями, які здійснюють боротьбу з міжнародним тероризмом. Керуючись інтересами забезпечення безпеки особи, суспільства і держави, Україна переслідує на своїй території осіб, причетних до терористичної діяльності, у тому числі у випадках, коли терористичні акти або злочини терористичної спрямованості планувалися або були вчинені поза межами України, але завдають шкоди Україні, та в інших випадках, передбачених міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

4.3. Суб'єкти протидії тероризмові

Той факт, що протидія тероризмові є предметом уваги всіх державних і недержавних та громадських структур, не викликає сумніву. У ст. 4. Закону України «Про боротьбу з тероризмом» міститься перелік суб'єктів протидії тероризмові, зазначено, зокрема, що організація боротьби з тероризмом в Україні та забезпечення її необхідними силами, засобами і ресурсами здійснюються Кабінетом Міністрів України.

До участі в антитерористичних операціях за рішенням керівництва антитерористичної операції можуть бути залучені центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від підпорядкованості і форми власності, їх посадові особи, а також громадяни за їх згодою. Координацію діяльності суб'єктів, які залучаються до боротьби з тероризмом, здійснює Антитерористичний центр при Службі безпеки України.

Відповідно до ст. 113 Конституції України Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Повноваження Кабінету Міністрів у сфері протидії злочинності, у здійсненні заходів щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки, громадського порядку перераховані в п. 7 ст. 116 Конституції України. Керівні повноваження Кабінету Міністрів у сфері боротьби з тероризмом реалізуються в координації діяльності правоохоронних органів, прогнозуванні обсягу асигнувань з бюджету, що виділяються на боротьбу з тероризмом, включенні заходів антитерористичного характеру в державні програми з посилення боротьби зі злочинністю.

Служба безпеки України є головним органом у загальнодержавній системі протидії терористичній діяльності. Це державний правоохоронний орган спеціального призначення, що забезпечує державну безпеку України, конституційний лад, територіальну цілісність і державний суверенітет. Організація і порядок діяльності Служби безпеки України регулюється Законом України «Про Службу безпеки України».

Служба безпеки України здійснює протидію тероризмові шляхом проведення оперативно-розшукових заходів, спрямованих на запобігання, виявлення та припинення терористичної діяльності, у тому числі міжнародної; збирає інформацію про діяльність іноземних та міжнародних терористичних організацій; провадить у межах, визначених чинним законодавством повноважень винятково з метою отримання упереджувальної інформації у разі загрози вчинення терористичного акту або при проведенні анти-терористичної операції оперативно-технічні пошукові заходи у системах і каналах телекомунікацій, які можуть використовуватися терористами; забезпечує через Антитерористичний центр при Службі безпеки України організацію і проведення анти-терористичних заходів, координацію діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом відповідно до визначеної законодавством України компетенції; здійснює досудове слідство у справах про злочини, пов'язані з терористичною діяльністю; забезпечує у взаємодії з розвідувальними органами України безпеку від терористичних посягань установ України за межами її території, їх співробітників та членів їхніх сімей.

Основними завданнями Служби безпеки України є захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу України, державних інтересів і прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб, зазіхань з боку окремих організацій, груп і осіб; попередження, виявлення, припинення і розкриття злочинів проти світу і безпеки людства, тероризму, корупції й організованої злочинної діяльності в сфері управління й економіки, інших протиправних дій, що безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Головним у діяльності Служби безпеки України є дотримання прав і свобод людини у поєднанні з інтересами держави. Неправомірне обмеження законних прав і свобод людини є неприпустимим і тягне за собою кримінальну відповідальність. І лише у виняткових випадках з метою призупинення і розкриття державних злочинів окремі права і свободи можуть бути тимчасово обмежені в порядку і межах, визначених Конституцією України і законами.

У ст. 24 Закону України «Про Службу безпеки» зазначено, що вона відповідно до своїх основних завдань зобов'язана:

- здійснювати розвідувальну й інформаційно-аналітичну роботу в інтересах ефективного проведення органами державної влади і управління України внутрішньої і зовнішньої діяльності, рішення проблем оборони, соціально-економічного будівництва, науково-технічного прогресу, екології й інших питань, пов'язаних з національною безпекою України, здійснювати розвідувальну діяльність;

- здійснювати заходи контррозвідувального забезпечення дипломатичних представництв, консульських і інших державних установ, а також заходи, пов'язані з охороною державних інтересів у сфері зовнішньополітичної і зовнішньоекономічної діяльності, безпекою громадян України за кордоном;

- виявляти, припиняти і розкривати злочини, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції Служби безпеки України; проводити дізнання і слідство у цих справах; розшукувати осіб, що ховаються в зв'язку зі скоєнням зазначених злочинів;

- здійснювати контррозвідувальні заходи з метою попередження, виявлення, припинення і розкриття будь-яких форм розвідувально-підривної діяльності проти України;

– забезпечувати захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності України від протиправних зазіхань з боку окремих осіб і їхніх організацій;

– забезпечувати контррозвідувальне забезпечення оборонного комплексу Збройних Сил України, інших військових формувань, розташованих на території України, енергетики, транспорту, зв'язку, а також важливих об'єктів інших галузей господарства;

– забезпечувати (у межах визначеної законодавством компетенції) захист громадян і осіб, що беруть участь у кримінальному судочинстві, у випадку надходження від них, членів їх родин, близьких і родичів заяв, звертань керівника відповідного органу або одержання оперативної й іншої інформації про наявність загрози їхньому життю і здоров'ю, житлу і майну; брати участь у реабілітації і відновленні прав незаконно репресованих осіб;

– сприяти Державній прикордонній службі України в охороні державного кордону України;

– сприяти забезпеченню режиму військового і надзвичайного стану у випадку їхнього оголошення, а також ліквідації наслідків стихійних лих, значних аварій, катастроф, епідемій, епізоотій і інших надзвичайних ситуацій.

Згідно зі ст. 25 Закону України «Про Службу безпеки України» Службі безпеки України, її органам і співробітникам для виконання покладених на них обов'язків надається право:

– вимагати від громадян і посадових осіб припинення правопорушень і дій, що перешкоджають здійсненню повноважень Служби безпеки України, перевіряти в зв'язку з цим документи, що посвідчують їхню особу, а також проводити огляд осіб, їхніх речей, транспортних засобів, якщо існує загроза втечі підозрюваного або знищення і приховування речових доказів злочинної діяльності;

– подавати органам державного управління обов'язкові для розгляду пропозиції з питань національної безпеки України, в тому числі про припинення роботи, пов'язаної з державними таємницями, яка виконується з порушенням встановлених правил;

– одержувати на письмовий запит керівника відповідного органу Служби безпеки України від міністерств, державних комітетів, інших відомств, підприємств, установ, організацій, військових частин, громадян і об'єднань дані і відомості, необхідні для забезпе-

чення державної безпеки України, а також керуватися з цією метою службовою документацією і звітністю. Отримання від банків інформації, що становлять банківську таємницю, здійснюється в порядку обов'язі, установлених Законом України «Про банки і банківську діяльність» (ст. 62);

– заходити в порядку, погодженому з адміністраціями підприємств, установ, організацій і командуванням військових частин, на їхню територію й у службові приміщення;

– заходити в житлові приміщення, службові, виробничі й інші приміщення, на території й земельні ділянки й оглядати їх з наступним інформуванням прокурора протягом 24 годин (виключно при безпосередньому припиненні злочинів, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції Служби безпеки України, переслідуванні осіб, що підозрюються в їхньому здійсненні);

– проводити гласні і негласні оперативні заходи в порядку, встановленому Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» (ст. 8 «Права підрозділів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність»);

– співробітничати з громадянами України, іншими особами, у тому числі на договірних засадах, дотримуючи при цьому умов добровільності і конфіденційності цих відносин.

Міністерство внутрішніх справ України є державним органом виконавчої влади, що у межах своєї компетенції здійснює державне управління в сфері захисту прав і свобод людини і громадянина, охорони правопорядку, забезпечення суспільної безпеки і безпосередньо реалізовує основні напрямки діяльності органів внутрішніх справ і внутрішніх військ МВС України. На Міністерство покладені організація і здійснення заходів попередження, виявлення, припинення, розкриття і розслідування злочинів. МВС – головний державний орган у системі центральних органів виконавчої влади. Його органи на місцях спрямовують свою діяльність на реалізацію державної політики в сфері захисту прав і свобод громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних зазіхань. Вони ведуть боротьбу зі злочинністю, охороняють громадський порядок, забезпечують громадську безпеку, безпеку дорожнього руху і пожежну безпеку, здійснюють охорону й оборону життєво важливих державних об'єктів.

Відповідно до законодавства України МВС створює необхідні умови для безпеки працівників суду і правоохоронних органів, їхніх близьких родичів і осіб, що беруть участь у кримінальному судочинстві. На МВС покладено також забезпечення законності в діяльності органів внутрішніх справ на центральному, регіональному і місцевому рівнях.

Органи внутрішніх справ України виконують специфічні завдання, що, по-перше, випливають із загальнодержавної концепції протидії злочинності, і пов'язані з охороною громадського порядку на вулицях, парках, скверах, площах і в інших місцях, а по-друге, у такій правоохоронній діяльності акцент робиться на попереджувальні заходи – здійснення профілактичних і оперативно-розшукових заходів щодо попередження, виявлення, призупинення і розкриття злочинів.

Міністерство внутрішніх справ України здійснює протидію тероризмові шляхом запобігання, виявлення та припинення злочинів, вчинених з терористичною метою, розслідування яких віднесе не законодавством України до компетенції органів внутрішніх справ; надає Антитерористичному центру при Службі безпеки України необхідні сили і засоби; забезпечує їх ефективне використання під час проведення антитерористичних операцій.

У ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» визначено перелік оперативних підрозділів, що мають право здійснювати оперативно-розшукову діяльність. Серед них згідно із п. 1 цієї статті такі підрозділи МВС України: кримінальна, транспортна і спеціальна міліція, спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю.

Міністерство оборони України є державним органом виконавчої влади, що проводить державну політику і здійснює державне управління в сфері оборони, а також координує діяльність міністерств і відомств, інших органів виконавчої влади з питань оборони. Під обороною слід розуміти систему політичних, економічних, військових, соціальних, правових і інших заходів для підготовки до збройного захисту і збройний захист України, цілісності і недоторканності її території.

Зокрема, Міністерство оборони України забезпечує мобілізаційну готовність Збройних Сил України.

Оборона України – система політичних, економічних, соціальних, військових, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних й інших заходів держави з підготовки до збройного захисту у випадку збройної агресії або збройного конфлікту.

Обороздатність держави – здатність держави до захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту. Вона складається з матеріальних і духовних елементів та є сукупністю воєнного, економічного, соціального та морально-політичного потенціалу у сфері оборони та належних умов для його реалізації.

Міністерство оборони України, органи військового управління, об'єднання, з'єднання, військові частини Збройних Сил України забезпечують захист від терористичних посягань об'єктів Збройних Сил України, зброї масового ураження, ракетної і стрілецької зброї, боєприпасів, вибухових та отруйних речовин, що є у військових частинах або зберігаються у визначених місцях; організують підготовку та застосування сил і засобів Сухопутних військ, Військово-Повітряних Сил та Військ Протиповітряної оборони, Військово-Морських Сил Збройних Сил України в разі вчинення терористичного акту в повітряному просторі, у територіальних водах України; беруть участь у проведенні антитерористичних операцій на військових об'єктах та в разі виникнення терористичних загроз безпеці держави із-за меж України.

Оборона України базується на готовності та здатності органів державної влади, усіх ланок воєнної організації України, органів місцевого самоврядування, Цивільної оборони України, національної економіки до переведення, при необхідності, з мирного на воєнний стан та відсічі збройній агресії, ліквідації збройного конфлікту, а також готовності населення і території держави до оборони.

Згідно із п. 2 ст. 10 Закону України «Про оборону України» Міністерство оборони проводить розвідувальну й інформаційно-аналітичну діяльність в інтересах національної безпеки й оборони держави, бере участь в аналізі військово-політичної обстановки і визначенні рівня військової загрози національній безпеці України.

Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій і у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи – державний орган виконавчої влади, спеціально уповноважений

вирішувати завдання в галузі цивільної оборони, захисту населення України та її території від надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, що проводить єдину державну політику і здійснює державне управління в сферах цивільної оборони, попередження і ліквідації надзвичайних ситуацій, а також координує діяльність державних органів виконавчої влади, місцевого самоврядування по захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій.

Надзвичайна ситуація – це обстановка на визначеній території, що склалася в результаті аварії, небезпечного природного явища, катастрофи, стихійного або іншого лиха, наслідком якої є людські жертви, шкода здоров'ю людей або навколишньому природному середовищу, значні матеріальні втрати і порушення умов життєдіяльності людей. Підрозділи МНС можуть бути задіяні в проведенні антитерористичних операцій з метою надання допомоги особам, захопленим як заручники тощо, що опинилися в зоні їхнього проведення.

Міністерство, підпорядковані йому органи управління у справах цивільної оборони та спеціалізовані формування, війська цивільної оборони здійснюють заходи щодо захисту населення і територій у разі загрози та виникнення надзвичайних ситуацій, пов'язаних з технологічними терористичними проявами та іншими видами терористичної діяльності; беруть участь у заходах з мінімізації та ліквідації наслідків таких ситуацій під час проведення антитерористичних операцій, а також здійснюють просвітницькі та практично-навчальні заходи з метою підготовки населення до дій в умовах терористичного акту.

Державна прикордонна служба України здійснює захист державного кордону, територіального моря, континентального шельфу і виняткової економічної зони України, а також вирішує завдання з охорони біологічних ресурсів територіального моря, континентального шельфу і виняткової економічної зони України і здійснює державний контроль у цій сфері. Головним завданням цієї служби є захист і охорона державного кордону з метою недопущення протиправної зміни порядку проходження державного кордону, забезпечення фізичними і юридичними особами режиму державного кордону, прикордонного режиму і режиму в пунктах пропуску через державний кордон.

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах охорони державного кордону, територіальні органи спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах охорони державного кордону та органи охорони державного кордону здійснюють боротьбу з тероризмом шляхом запобігання, виявлення та припинення спроб перетинання терористами державного кордону України, незаконного переміщення через державний кордон України зброї, вибухових, отруйних, радіоактивних речовин та інших предметів, що можуть бути використані як засоби вчинення терористичних актів; забезпечують безпеку морського судноплавства в межах територіальних вод та виключної (морської) економічної зони України під час проведення антитерористичних операцій; надають Антитерористичному центру при Службі безпеки України необхідні сили і засоби під час проведення антитерористичних операцій на території пунктів пропуску через державний кордон України, інших об'єктів, розташованих на державному кордоні або у прикордонній смузі.

Державний департамент України з питань виконання покарання – центральний орган виконавчої влади, що безпосередньо реалізує єдину державну політику у сфері виконання карних покарань. Статус цього органу визначений Положенням про Державний департамент України з питань виконання покарань, затвердженим Указом Президента України.

Основними завданнями Державного департаменту є:

- здійснення єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань;
- розроблення рекомендацій щодо організації тримання осіб, взятих під варту, забезпечення виконання вироків суду і застосування передбачених законом засобів виправлення і перевиховання засуджених;
- здійснення контролю за виконанням вироків суду за окремими видами додаткових покарань;
- забезпечення примусового лікування засуджених, хворих на алкоголізм та наркоманію;
- забезпечення додержання вимог законодавства в органах і установах виконання покарань, запобігання злочинам, дисциплінарним проступкам з боку засуджених до позбавлення волі та

щодо них, їх припинення та виявлення і розкриття злочинів, вчинених в органах і установах виконання покарань, проведення дізнання у справах про ці злочини, здійснення оперативно-розшукової діяльності;

- керівництво органами і установами виконання покарань, організація виробничої і господарської діяльності з наданням засудженим роботи, забезпечення їх професійної підготовки та загальноосвітнього навчання;

- правовий і соціальний захист осіб рядового і начальницького складу, працівників кримінально-виконавчої системи та членів їх сімей;

- удосконалення роботи з кадрами, їх професійної підготовки.

Управління державної охорони України – правоохоронний орган спеціального призначення, що здійснює систему організаційно-правових, режимних, оперативно-розшукових, інженерно-технічних та інших заходів з метою забезпечення нормального функціонування органів державної влади України, безпеки посадових осіб і об'єктів державного значення. Управління державної охорони підкоряється Президентові України і контролюється Верховною Радою України.

Правовий статус і компетенції Управління державної охорони України визначені Законом України «Про державну охорону органів державної влади України і посадових осіб» від 4 березня 1998 р.

До участі в здійсненні заходів, пов'язаних з попередженням, виявленням і припиненням терористичної діяльності, можуть залучатися в разі потреби й інші органи виконавчої влади, зокрема: Міністерство закордонних справ України; Міністерство охорони здоров'я України; Міністерство транспорту та зв'язку України; Міністерство фінансів України; Державна митна служба України, Державна податкова адміністрація та інші органи виконавчої влади.

У ч. 4 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» визначено другий рівень суб'єктів, які можуть залучатися у разі необхідності до участі у здійсненні заходів, пов'язаних з попередженням, виявленням і припиненням терористичної діяльності.

Служба зовнішньої розвідки України – державний орган, який здійснює розвідувальну діяльність у політичній, економічній, військово-технічній, науково-технічній, інформаційній та екологічній сферах. Вона підпорядкована Президентові України та підконтрольна Верховній Раді України. До Служби зовнішньої розвідки України як військового формування належать військовослужбовці, службовці та інші працівники. Основними завданнями Служби є:

1) добування, аналітична обробка та надання розвідувальної інформації Президентові України, Голові Верховної Ради України, Прем'єр-міністрові України та іншим визначеним Президентом України споживачам;

2) здійснення спеціальних заходів впливу, спрямованих на підтримку національних інтересів і державної політики України в економічній, політичній, військово-технічній, екологічній та інформаційній сферах, зміцнення обороноздатності, економічного і науково-технічного розвитку;

3) участь у забезпеченні безпечного функціонування установ України за кордоном, безпеки працівників цих установ та членів їх сімей у країні перебування, а також відряджених за кордон громадян України, які обізнані з відомостями, що становлять державну таємницю;

4) участь у боротьбі з тероризмом, міжнародною організованою злочинністю, незаконним обігом наркотичних засобів, незаконною торгівлею зброєю і технологією її виготовлення, незаконною міграцією;

5) вжиття заходів протидії зовнішнім загрозам національній безпеці України, життю, здоров'ю її громадян та об'єктам державної власності за межами України.

Міністерство закордонних справ України – центральний орган виконавчої влади, головний (провідний) у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері зовнішніх зносин України та координації відповідних заходів, зокрема тих, що спрямовані на досягнення стратегічних цілей зовнішньої політики України щодо забезпечення входження України в європейський простір і створення передумов для набуття Україною членства в Європейському Союзі (ЄС), Організації Північно-Атлантичного договору (НАТО).

МЗС України у своїй діяльності керується Конституцією і законами України, постановами Верховної Ради України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України, міжнародними договорами України, а також Положенням. МЗС України узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції, розробляє пропозиції, спрямовані на вдосконалення цього законодавства, та у встановленому порядку вносить їх на розгляд Президента України і Кабінету Міністрів України.

Координуючим органом у сфері боротьби з тероризмом є Антитерористичний центр при Службі безпеки України (АТЦ), створений відповідно до Указу Президента України від 11 грудня 1998 р. Це постійно діючий орган; основна його функція – координація діяльності органів виконавчої влади із запобігання і припинення проявів тероризму.

Відповідно до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» Указом Президента України на АТЦ покладено такі завдання:

- збір, узагальнення й оцінка інформації щодо терористичних цілей і проявів, розробка концептуальних положень і програм антитерористичної діяльності;
- формування відповідних планів підготовки і проведення антитерористичних операцій;
- координація діяльності органів виконавчої влади, спрямованої на запобігання терористичних проявів і їхнє призупинення;
- координація і методичне забезпечення спеціальної підготовки особового складу спеціальних підрозділів силових відомств держави;
- запобігання терористичних актів по відношенню до державних діячів, важливих об'єктів життєвого забезпечення населення і підвищеної безпеки, тобто актів, що створюють загрозу життю і здоров'ю значної кількості людей, і їх припинення.

Положення про Антитерористичний центр при Службі безпеки України, персональний склад Міжвідомчої координаційної комісії затверджуються Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. Керівник Антитерористичного центру при Службі безпеки України призначається Президентом України.

Антитерористичний центр очолює заступник голови Служби безпеки України.

АТЦ складається з Міжвідомчої комісії і робочого органу – Штабу, єдиного в структурі штатного підрозділу. Штаб організовує поточну роботу з виконання завдань, покладених на Антитерористичний центр. При регіональних органах СБ України для реалізації конкретних антитерористичних заходів створені координаційні групи. Міжвідомча комісія формується з представників Міністерства внутрішніх справ, Міністерства оборони, Управління державної охорони, Державної прикордонної служби, Міністерства з надзвичайних ситуацій, Державного департаменту з питань виконання покарань та інших центральних органів виконавчої влади.

Функції сприяння АТЦ покладені на Міністерство закордонних справ, Міністерство фінансів, Міністерство охорони здоров'я, Державну податкову адміністрацію, Державну митну службу й інші міністерства і відомства.

Основний акцент у діяльності всіх складових АТЦ зроблений на координації спільних зусиль, підготовці за єдиною погодженою методикою сил і засобів силових міністерств й інших центральних органів виконавчої влади, насамперед, підрозділів спеціального призначення, що залучаються до заходів щодо припинення терористичних актів. Передбачене також формування з'єднаних груп, до складу яких входять представники спеціальних підрозділів різного відомчого підпорядкування.

АТЦ при Службі безпеки України розроблена єдина Програма підготовки спеціальних підрозділів, що передбачає використання інструкторсько-методичного потенціалу і навчальних баз різних відомств. Проводяться спільні навчальні збори, семінари, командно-штабні, тактико-спеціальні заняття і тренування. Наприклад, для підвищення ефективності функціонування загальнодержавної антитерористичної системи під егідою АТЦ у 2001–2003 рр. було організовано і проведено понад 250 занять з антитерористичної тематики, у тому числі на всіх діючих АТС і більшості техногенно-небезпечних об'єктів. У співробітництві з Антитерористичним центром СНД у червні 2003 р. було організовано і проведено спільне з ФСБ Росії тактико-спеціальне навчання «Азов-Антитерор-2003». Мета навчань – припинення терористичного акту на Керченській поромній переправі. Необхідно зазначити, що результати навчань свідчать про дієвість напрацьованих Штабом АТЦ механі-

змів координації і взаємодії, про зростання рівня професійної підготовки відомчих сил, що залучаються до реалізації антитерористичних заходів¹.

Зазначена схема покладена в основу функціонування Державної системи запобігання тероризму. Вона дозволяє при мінімальних матеріальних витратах реалізувати організаційну діяльність при керуванні і проведенні антитерористичних операцій, включаючи дублювання.

Регіональні координаційні групи АТЦ при обласних управліннях СБУ, спираючись на зведені групи і свої штаби, можуть самостійно вирішувати широке коло завдань, що виникають при проведенні антитерористичних операцій у будь-якому регіоні держави.

Штабом АТЦ при Службі безпеки України розробляються концептуальні програми удосконалення антитерористичної діяльності, відпрацьовуються нормативні акти, що стосуються організації, запобігання, припинення терористичних актів. Наприклад, Закон України «Про боротьбу з тероризмом» розроблявся за участю співробітників Штабу АТЦ. Штаб АТЦ у співробітництві з Міністерством закордонних справ України в 2002 р. брав активну участь у відпрацьовуванні проекту Всесвітньої конвенції по боротьбі з міжнародним тероризмом.

Зусиллями Штабу АТЦ створено автоматизовану інформаційну систему з проблем тероризму, за допомогою якої здійснюється збір, узагальнення і оцінка інформації про терористичні наміри і прояви, накопичується і вивчається досвід аналогічних структур іноземних держав.

АТЦ при Службі безпеки України взаємодіє з АТЦ СНД, іншими міжнародними антитерористичними організаціями й іноземними спецслужбами у сфері здійснення антитерористичних заходів. Представники АТЦ беруть участь у спільних навчаннях, у роботі науково-практичних конференцій, семінарів з антитерористичної тематики, що проводяться під егідою ООН, ОБСЄ, Міжпарламентською Асамблеєю СНД і АТЦ СНД. Набутий українською сторо-

¹ Див.: Офіційний сайт АТЦ СНД. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.atcsng.ru/pressrelations.cgi?id-112>

ною досвід використовується для подальшого удосконалення анти-терористичної системи і міжнародного співробітництва в сфері боротьби з тероризмом.

Законодавство передбачає тісну взаємодію різноманітних суб'єктів у здійсненні боротьби з тероризмом. Так, у ст. 16 Закону України «Про Службу безпеки» для вирішення покладених на неї завдань передбачено налагодження взаємодії та встановлення контакту з органами безпеки іноземних держав на підставі норм міжнародного права, відповідних договорів та угод. А у ст. 17 цього ж Закону закріплено право СБ України взаємодіяти з правоохоронними органами й іншими державними органами України, а саме: з Управлінням охорони вищих посадових осіб України, правоохоронними і митними органами України. У Законі України «Про Державну прикордонну службу» від 3 квітня 2003 р. (п. 20 ст. 19) закріплено обов'язок Державної прикордонної служби взаємодіяти з органами СБ України, органами МВС та іншими правоохоронними органами у боротьбі з тероризмом і задля виконання покладених на них завдань.

Подібне співробітництво МВС України з відповідними органами інших держав і міжнародних організацій поліції передбачено ст. 8 Закону України «Про міліцію». У ст. 9 цього ж Закону закріплено право залучати до виконання завдань міліції з охорони громадського порядку, громадської безпеки і боротьби зі злочинністю інших працівників органів внутрішніх справ, військовослужбовців внутрішніх військ, осіб рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої системи.

У ст. 12 Закону України «Про розвідувальні органи України» передбачено взаємодію розвідувальних органів України з органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями України, що зобов'язані сприяти їм у виконанні завдань щодо захисту національних інтересів України від зовнішніх загроз. У межах такої взаємодії, державні органи виконавчої влади повинні:

1) припиняти злочинну діяльність осіб, причетних до тероризму, в тому числі міжнародного фінансування, підтримку чи вчинення терористичних актів та злочинів, скоєних з терористичною метою;

2) здійснювати обмін інформацією щодо:

– заволодіння чи виникнення загрози заволодіння терористичними групами (терористичними організаціями) зброєю, вибуховими речовинами, іншими засобами масового ураження;

– перетинання державного кордону України її громадянами, іноземцями та особами без громадянства з метою вчинення терористичних актів;

– виявлення у пасажирів проїзних документів, що дають право на проїзд у транспортних засобах міжміського та міжнародного сполучення, з ознаками підроблення;

– використання чи загрози використання терористами, терористичними групами чи терористичними організаціями засобів зв'язку та комунікаційних технологій;

3) сприяти забезпеченню ефективного прикордонного контролю, контролю за видачею документів, що посвідчують особу, та проїзних документів з метою запобігання їх фальсифікації, підробленню або незаконному використанню;

4) запобігати діям або пересуванню терористів, терористичних груп чи терористичних організацій, а також осіб, які підозрюються у вчиненні терористичних актів або причетності до міжнародних терористичних груп чи організацій;

5) припиняти спроби іноземців, щодо яких є дані про їх причетність до міжнародних терористичних груп чи організацій, здійснювати транзитний проїзд через територію України.

У питаннях антитерористичної діяльності законодавство передбачає також сприяння органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, організацій та їх посадових осіб державним органам по боротьбі з тероризмом. Формами такого сприяння можуть бути:

– повідомлення про будь-які обставини, що можуть сприяти попередженню, виявленню і припиненню терористичної діяльності, а також мінімізації її наслідків, наприклад, про підозрілі предмети, транспортні засоби тощо;

– інформування правоохоронних органів про відомості щодо терористичної діяльності, у тому числі про злочини терористичного характеру, що готуються, осіб, розшукуваних за їхнє скоєння, тобто інформація, яка може посприяти запобігання, виявленню і припиненню терористичної діяльності, а також мінімізації її наслідків.

Надання таких відомостей є громадянським обов'язком, але при цьому відповідальність за його невиконання законом не передбачена. Закон України прямо не передбачає виплату винагороди за такі повідомлення, але якщо правоохоронні органи звертаються за допомогою до населення, та, як правило, обіцяють певну винагороду.

Особи, що залучаються до виконання оперативно-розшукової діяльності, зобов'язані берегти державну таємницю, що стала їм відома. Розголошення такої таємниці тягне за собою настання кримінальної відповідальності згідно із чинним законодавством, крім випадків розголошення інформації про незаконні дії, що порушують права людини.

У ст. 12 модельного Закону «Про боротьбу з тероризмом», прийнятого Міжпарламентським комітетом Республіки Беларусь, Республіки Казахстан, Киргизької Республіки і Російської Федерації 16 червня 1998 р.¹, передбачено, що співробітники органів держав, що ведуть боротьбу з тероризмом, не несуть відповідальності за моральну, матеріальну і фізичну шкоду, заподіяну терористам у зв'язку із застосуванням у передбачених законом випадках фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї. Особи, що надали на прохання представників правоохоронних або інших державних органів, командирів повітряних судів, капітанів морських судів допомогу в припиненні або запобіганні терористичному акту, не несуть відповідальності за дії проти терористів.

Отже, особи, які беруть участь у протидії тероризмові, перебувають під захистом держави. Під державним захистом мається на увазі:

1) застосування уповноваженими на те державними органами заходів із забезпечення безпеки з метою захисту життя і здоров'я осіб, які беруть участь у боротьбі з тероризмом, а також забезпечення схоронності їхнього майна;

2) застосування заходів правового захисту, що передбачають у тому числі підвищену кримінальну відповідальність за зазіхання на їхнє життя, здоров'я, майно;

¹ Див.: Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_a29

3) здійснення заходів соціального захисту, що передбачають реалізацію права на матеріальну компенсацію у випадку їхньої загибелі або смерті, заподіяння їм тілесних ушкоджень або іншої шкоди їхньому здоров'ю, знищення або ушкодження їхнього майна в зв'язку з їхньою службовою діяльністю;

4) надання гарантій непритягнення до відповідальності за шкоду, вимушено заподіяну життю, здоров'ю і майну терористів.

Правовому і соціальному захисту підлягають:

1) військовослужбовці, працівники і службовці центральних та місцевих органів виконавчої влади, які беруть (брали) безпосередню участь в антитерористичних операціях;

2) особи, які на постійній чи тимчасовій основі сприяють органам, що здійснюють боротьбу з тероризмом, у запобіганні, виявленні, припиненні терористичної діяльності та мінімізації її наслідків;

3) члени родин цих осіб, якщо потреба в забезпеченні їх захисту викликана участю зазначених осіб у боротьбі з тероризмом.

Обов'язки здійснювати правовий і соціальний захист покладено на державу. Ці обов'язки мають ряд форм. Зокрема, Закон України «Про Державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 4 лютого 1994 р. закріплює спеціальні заходи щодо забезпечення безпеки працівників суду і правоохоронних органів (ст. 5) від перешкоджання виконанню ними покладених законом обов'язків і здійсненню наданих їм прав, а також від зазіхань на їхнє життя, здоров'я, житло, майно своє і близьких родичів у зв'язку з їхньою службовою діяльністю, зокрема:

– особиста охорона, охорона житла і майна;

– видача зброї, засобів індивідуального захисту й оповіщення про небезпеку;

– установа телефону за місцем проживання;

– використання технічних засобів контролю і прослуховування телефонних розмов, візуальне спостереження;

– забезпечення конфіденційності даних про об'єкт захисту;

– тимчасове приміщення у безпечне місце;

– переведення на іншу роботу, направлення на навчання, зміна документів, зміна зовнішності, переселення в інше місце проживання.

Правовий захист також передбачає звільнення осіб, що захищаються, від відповідальності за дії, що порушують права і свободи інших осіб, якщо ці дії здійснені у межах службової діяльності і на підставі чинного законодавства (наприклад, заподіяння шкоди при затримці).

Соціальний захист осіб, які беруть участь у боротьбі з тероризмом закріплений у ст. 21 Закону України «Про боротьбу з тероризмом». Основні його положення полягають у наступному. Якщо особа, котра брала участь у боротьбі з тероризмом, загинула під час проведення антитерористичної операції, членам її сім'ї та особам, що перебували на її утриманні, виплачується за рахунок коштів Державного бюджету України одноразова допомога в розмірі двадцяти прожиткових мінімумів, відшкодовуються витрати на поховання загиблого, призначається пенсія у зв'язку з втратою годувальника, а також зберігаються пільги, які мав загиблий, на отримання житла, оплати житлово-комунальних послуг тощо. У разі коли особа, яка брала участь у боротьбі з тероризмом, стала інвалідом внаслідок каліцтва, одержаного під час проведення антитерористичної операції, цій особі за рахунок коштів Державного бюджету України виплачується одноразова допомога в розмірі десяти прожиткових мінімумів і призначається пенсія відповідно до законодавства України. У разі, коли особа, яка брала участь у боротьбі з тероризмом, під час проведення антитерористичної операції, зазнала поранення, яке не потягло за собою настання інвалідності, цій особі виплачується одноразова допомога у розмірі п'яти прожиткових мінімумів.

Законодавець захистив осіб, що беруть участь в антитерористичній операції, задекларувавши, що вимушено заподіяна ними шкода життю, здоров'ю і майну терористів не тягне за собою притягнення до відповідальності за цю шкоду відповідно до законів України. Нагадаємо, що закон дозволяє знешкодження терористів, якщо мета переговорів не може бути досягнута через незгоду припинити терористичний акт і зберігається реальна загроза життю і здоров'ю людей, а також якщо усунути загрозу іншими законними способами неможливо. Вочевидь, вибір засобів для проведення операції має співвідноситися з характером і ступенем існуючої небезпеки. При застосуванні таких засобів, допускається заподіяння

шкоди життю, здоров'ю і майну терористів. Якщо дії, у результаті яких була заподіяна шкода життю, здоров'ю або майну терористів, були в даній ситуації єдино можливими (наприклад, відкриття вогню на ураження у відповідь на вогонь терористів по сторонніх особах), кримінальна відповідальність не настає.

Зазначимо також, що на учасників антитерористичної операції поширюються також підстави для звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені КК України, зокрема, ст. 36 – необхідна оборона, ст. 38 – затримання осіб, що скоїли злочин, ст. 39 – крайня необхідність. Закріплене у ч. 3 ст. 27, ч. 5 ст. 55 Конституції України і ст. 36 КК України право кожного на необхідну оборону від суспільно небезпечних зазіхань на свої права і свободи, своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей є важливою гарантією реалізації конституційних положень про непорушність прав і свобод людини і громадянина, про невід'ємність права кожної людини на життя, про недоторканність її житла і майна.

4.4. Поняття «антитерористична операція» та порядок її проведення

У розділі 3 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» йдеться про порядок проведення антитерористичної операції, умови, підстави, сили і засоби її проведення. Антитерористична операція проводиться лише за наявності реальної загрози життю і безпеці громадян, інтересам суспільства або держави у разі, якщо усунення цієї загрози іншими способами є неможливим.

Проведення антитерористичної операції визначається як комплекс скоординованих Антитерористичним центром при СБУ України спеціальних заходів, що проводять уповноважені органи державної влади, спрямованих на встановлення осіб, що готуються вчинити або вчинили терористичний акт, припинення терористичного акту, забезпечення безпеки фізичних осіб, що знаходяться в місці проведення операції, звільнення заручників, знешкодження терористів, припинення їхніх спроб уникнути затримання, а також мінімізацію наслідків терористичного акту.

Заручник – фізична особа, яка захоплена і (або) утримується з метою спонукання державного органу, підприємства, установи чи організації або окремих осіб здійснити якусь дію або утриматися від здійснення якоїсь дії як умови звільнення особи, що захоплена і (або) утримується.

Під знешкодженням терористів варто розуміти їхнє затримання і роззброювання; під мінімізацією наслідків терористичного акту – запобігання суспільно небезпечним наслідкам.

Рішення про проведення антитерористичної операції приймається залежно від ступеня суспільної небезпеки терористичного акту керівником Антитерористичного центру при Службі безпеки України за письмовим дозволом голови Служби безпеки України або керівником координаційної групи відповідного регіонального органу Служби безпеки України, за письмовим дозволом керівника Антитерористичного центру при Службі безпеки України, погодженим з її головою.

Про рішення щодо проведення антитерористичної операції негайно інформується Президент України.

Антитерористичним центром при Службі безпеки України антитерористична операція проводиться в разі, коли:

- терористичний акт загрожує загибеллю багатьох людей чи іншими серйозними наслідками або якщо його вчинено одночасно на території кількох областей, районів чи міст;

- ситуація, пов'язана із вчиненням або загрозою вчинення терористичного акту, є невизначеною щодо причин та обставин її виникнення і подальшого розвитку;

- вчинення терористичного акту зачіпає міжнародні інтереси України та її відносини з іноземними державами;

- реагування на вчинення дій з ознаками терористичного акту належить до компетенції різних правоохоронних та інших органів виконавчої влади;

- очевидно є неможливість відвернення або припинення терористичного акту силами правоохоронних та місцевих органів виконавчої влади окремого регіону.

В інших випадках антитерористична операція проводиться за погодженням з керівником Антитерористичного центру при Службі безпеки України самостійно координаційною групою відповід-

ного регіонального органу Служби безпеки України або органом виконавчої влади відповідно до їх компетенції.

Для безпосереднього управління конкретною антитерористичною операцією та керівництва силами і засобами, які залучаються до здійснення антитерористичних заходів утворюється оперативний штаб, очолюваний керівником Антитерористичного центру при Службі безпеки України. Законодавець закріплює за керівником оперативного штабу такий перелік повноважень:

- визначення меж району проведення анти терористичної операції;
- вирішення питань про використання сил і засобів, що залучаються до проведення операції;
- пропозиція Раді національної безпеки й оборони України ввести надзвичайний стан у районі проведення антитерористичної операції.

– здійснення контактів із представниками ЗМІ. Однак, враховуючи, що безконтрольна діяльність ЗМІ небезпечна оскільки можливий витік інформації, виникнення небезпеки для життя і здоров'я самих журналістів, поширення паніки серед населення, законодавець обмежив поширення інформації про хід проведення антитерористичної операції, про маневри та хід переговорів з терористами.

Район проведення антитерористичної операції – визначені керівництвом антитерористичної операції ділянки місцевості або акваторії, транспортні засоби, будівлі, споруди, приміщення та території чи акваторії, що прилягають до них і в межах яких проводиться зазначена операція.

Повноваження оперативного штабу з управління антитерористичною операцією передбачають управління спеціальними силами, планування та проведення операції, її матеріально-технічне забезпечення. Крім того, оперативний штаб координує діяльність правоохоронних органів. Безпосереднє управління терористичною операцією покладено на державні органи виконавчої влади, що підкреслює загальнодержавний характер боротьби з тероризмом. Втручання в оперативне управління антитерористичною операцією будь-яких осіб незалежно від посади не допускається. Законні вимоги учасників антитерористичної операції є обов'язковими для громадян і посадових осіб.

Слід зазначити, що антитерористичне законодавство України передбачає створення оперативного штабу для управління конкретними терористичними операціями і координаційними групами на регіональних рівнях.

Кабінет Міністрів України затверджує Положення про оперативний штаб з управління антитерористичною операцією, у якому визначено порядок його діяльності.

При проведенні антитерористичної операції на конкретній території функції управління належать оперативному штабові з управління антитерористичною операцією.

До сил, що залучаються для проведення антитерористичної операції, належать підрозділи правоохоронних органів, у функції яких входить припинення актів тероризму (підрозділи спеціального призначення тощо). Працівники правоохоронних органів, військовослужбовці та інші особи, які залучаються до антитерористичної операції, на час її проведення підпорядковуються керівнику оперативного штабу.

Для проведення операції залучаються сили і засоби органів виконавчої влади, що беруть участь у боротьбі з тероризмом. Це насамперед підрозділи правоохоронних органів, що безпосередньо здійснюють боротьбу з тероризмом: Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони, Міністерства з питань надзвичайних ситуацій і у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, Державного комітету зі справ охорони державного кордону, Державного департаменту із питань виконання покарань і Управління державної охорони. Крім того, до проведення операції можуть бути залучені сили і засоби інших органів виконавчої влади, що їх можуть зобов'язати здійснювати заходи, пов'язані з попередженням, виявленням і припиненням терористичної діяльності.

Засоби, залучувані для проведення антитерористичної операції, включають техніку, транспорт, зброю, засоби стільникового зв'язку, телефонного, транкінгового зв'язку тощо. Так, військовослужбовці Служби безпеки мають право використовувати зброю й інші спеціальні засоби відповідно зі ст. 26 Закону України «Про Службу безпеки України». Працівники міліції у відповідності зі ст. 14 Закону України «Про міліцію», також мають право викорис-

товувати наручники, гумові кийки, засоби для зв'язування, слезозогінні речовини, світлозвукові пристрої з відволікаючою дією, водомети, бронемашини й інші спеціальні і транспортні засоби, а також використовувати службових собак для:

- захисту громадян і самозахисту від нападу й інших дій, що створюють загрозу їхньому життю або здоров'ю;

- припинення масових заворушень і групових порушень громадського порядку,

- відбиття нападу на будівлі, приміщення, споруди і транспортні засоби, незалежно від їхньої приналежності, або їхнього звільнення у випадку захоплення;

- звільнення заручників;

- припинення масового захоплення землі й інших дій, що можуть призвести до зіткнення груп населення, а також діянь, що паралізують роботу транспорту, життєздатності населених пунктів, зазіхають на громадський спокій, життя і здоров'я людей;

- запобігання опору працівникам міліції й іншим особам, що виконують службові або громадські обов'язки по охороні суспільного порядку і боротьбі зі злочинністю.

У районі проведення антитерористичної операції на час її проведення може бути встановлено спеціальний правовий режим, у рамках якого його керівник і учасники наділені додатковими правами і повноваженнями, що полегшують виконання завдань з знешкодження терористів і мінімізації наслідків терористичного акту.

Режим у районі проведення антитерористичної операції – особливий порядок, який може вводитися в районі проведення антитерористичної операції на час її проведення і передбачати надання суб'єктам боротьби з тероризмом спеціальних повноважень, необхідних для звільнення заручників, забезпечення безпеки і здоров'я громадян, які опинилися в районі проведення антитерористичної операції, нормального функціонування органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій.

Спеціальний порядок у районі проведення антитерористичної операції передбачає, зокрема:

- патрулювання охоронною службою і виставлення оточення району;

– заборону на перебування на обгородженій території осіб, що не залучені до проведенні операції;

– допуск сторонніх осіб на територію може бути дозволений тільки керівником оперативного штабу;

– часткове або повне припинення роботи підприємств, установ, організацій, що знаходяться в районі проведення операції;

– залучення відповідних фахівців підприємств, установ, організацій при проведенні антитерористичної операції, за їхньої згоди, для виконання окремих доручень.

Режим у районі проведення антитерористичної операції передбачає наявність особливого правового режиму, який варто відрізнити від обставин надзвичайного і воєнного стану, що можуть бути введені на території України або в окремих місцевостях Президентом України відповідно до Конституції України. Надзвичайний стан може бути уведений у випадках, передбачених ст. 4. Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», зокрема у випадку здійснення масових терористичних актів, що супроводжуються загибеллю людей або руйнуванням особливо важливих об'єктів життєзабезпечення.

Заходи, що застосовуються в умовах надзвичайного стану допускають:

– встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, а також обмеження свободи пересування по території, де оголошено надзвичайний стан;

– обмеження руху транспортних засобів та їхній огляд;

– посилення охорони суспільного порядку й об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення і народного господарства;

– заборону проводити мітинги, збори, вуличні ходи і демонстрації, а також видовищні, спортивні й інші масові заходи;

– заборону страйків.

Режим у районі проведення антитерористичної операції передбачає особливий правовий статус суб'єктів операції та громадян, при чому, як правило, розширення повноважень перших і обмеження прав і свобод останніх.

Так, у районі проведення антитерористичної операції посадові особи, залучені до операції, мають право:

1) застосовувати відповідно до законодавства України зброю і спеціальні засоби;

2) затримувати і доставляти в органи внутрішніх справ осіб, які вчинили або вчиняють правопорушення чи інші дії, що перешкоджають виконанню законних вимог осіб, залучених до антитерористичної операції, або дії, пов'язані з несанкціонованою спробою проникнення в район проведення антитерористичної операції і перешкоджання її проведенню;

3) перевіряти у громадян і посадових осіб документи, що посвідчують особу, а в разі відсутності документів – затримувати їх для встановлення особи;

4) здійснювати в районі проведення антитерористичної операції особистий догляд громадян, огляд речей, що є при них, транспортних засобів та речей, які ними перевозяться;

5) тимчасово обмежувати або забороняти рух транспортних засобів і пішоходів на вулицях та дорогах, не допускати транспортні засоби, у тому числі транспортні засоби дипломатичних представництв і консульських установ, та громадян на окремі ділянки місцевості та об'єкти, виводити громадян з окремих ділянок місцевості та об'єктів, відбуксировувати транспортні засоби;

6) входити (проникати) у жилі та інші приміщення, на земельні ділянки, що належать громадянам, під час припинення терористичного акту та при переслідуванні осіб, які підозрюються у вчиненні такого акту, на територію та в приміщення підприємств, установ і організацій, перевіряти транспортні засоби, якщо зволікання може створити реальну загрозу життю чи здоров'ю людей;

7) використовувати із службовою метою засоби зв'язку і транспортні засоби, у тому числі спеціальні, що належать громадянам (за їх згодою), підприємствам, установам та організаціям, за винятком транспортних засобів дипломатичних, консульських та інших представництв іноземних держав та міжнародних організацій, для запобігання терористичному акту, переслідування та затримання осіб, що підозрюються у вчиненні терористичного акту, або для доставки осіб, які потребують термінової медичної допомоги, до лікувальних закладів, а також для проїзду до місця злочину.

Розглянемо детальніше права, надані посадовим особам у районі проведення антитерористичної операції.

1. Застосування зброї і спеціальних засобів. У п. 18 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» зазначено,

органи котрі, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, застосовують засоби фізичного впливу, спеціальні засоби і вогнепальну зброю на підставах і в порядку, установлених Законами України «Про міліцію», «Про Службу безпеки України», «Про прикордонні війська», «Про державну охорону органів державної влади України і посадових осіб». Так, у ст. 15 Закону України «Про міліцію» визначено порядок застосування вогнепальної зброї працівниками міліції у таких випадках:

1) для захисту громадян від нападу, що загрожує їхньому життю і здоров'ю, а також для звільнення заручників;

2) для відсічі нападу на працівника міліції або членів його родини, якщо їхньому життю або здоров'ю загрожує небезпека;

3) для відсічі нападу на охоронювані об'єкти, конвої, житлові приміщення громадян, приміщення державних і суспільних підприємств, установ, організацій, а також звільнення їх у випадку захоплення;

4) для затримання особи, що чинить збройний опір, намагається утекти з-під арешту, а також озброєної особи, що погрожує застосуванням зброї й інших предметів, що загрожують життя і здоров'ю працівників міліції;

5) для затримання особи, яку застали за скоєнням тяжкого злочину і яка намагається утекти;

6) для зупинення транспортного засобу шляхом його uszkodження, якщо водій своїми діями створює загрозу життю і здоров'ю громадян або працівникові міліції.

При значному скупченні людей забороняється застосування зброї, якщо від цього можуть постраждати сторонні особи.

Працівники міліції також мають право використовувати зброю, щоб подати сигнал тривоги або викликати допомогу, а також для знищення тварин, що загрожують життю і здоров'ю громадян або працівника міліції.

Необхідно підкреслити, що перевищення повноважень при використанні сили, у тому числі спеціальних засобів і зброї, спричиняє кримінальну відповідальність.

2. *Затримання і доставлення в органи внутрішніх справ осіб, які вчинили або чинять правопорушення або інші дії, що перешикоджають виконанню законних вимог осіб, залучених до антитеро-*

ристичної операції, або дії, пов'язані з несанкціонованою спробою проникнення в район проведення антитерористичної операції і перешкоджання її проведенню.

Це означає припинення адміністративних правопорушень та інших дій, спрямованих на перешкоджання законним вимогам осіб, що проводять антитерористичну операцію. Слід відзначити, що в адміністративному законодавстві нема конкретної норми, що визначила б адміністративну відповідальність за невиконання в районі проведення антитерористичної операції законного розпорядження особи, яке проводить таку операцію.

Тому такими правопорушеннями можуть бути дії, передбачені, зокрема: ст. 185 – злісна непокора законному розпорядженню або вимозі працівника міліції, члена громадського формування по охороні суспільного порядку і державного кордону, військово-службовця; ст. 188¹⁶ – невиконання законних вимог посадових осіб спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади, до компетенції якого віднесені питання захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру.

Затримання і доставлення осіб, зазначених вище, провадиться за правилами, встановленими у розділі 15 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Співробітниками органів внутрішніх справ складається протокол про здійснення адміністративного правопорушення, за які можуть затримуватися особи в районі проведення антитерористичної операції.

3. Перевірка документів громадян і посадових осіб, що посвідчують особу, а у випадку відсутності документів – затримання їх для встановлення особи.

Право адміністративного затримання надане органам внутрішніх справ, органам Прикордонної служби, старшої у місці розташування охоронюваного об'єкта посадовій особі воєнізованої охорони, посадовим особам Військової служби правопорядку в Збройних Силах України.

До документів, що посвідчують особу, належать: паспорт, дипломатичний паспорт, службовий паспорт, паспорт моряка (посвідчення особи моряка), а також службові посвідчення, водійські посвідчення тощо.

Порушник може бути доставлений у найкоротший термін у міліцію, у підрозділ Військової служби правопорядку в Збройних Силах України або в орган Державної прикордонної служби України, штаб громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або громадський пункт з охорони громадського порядку працівником міліції, посадовою особою Військової служби правопорядку в Збройних Силах України, військовослужбовцем або працівником Державної прикордонної служби України, або членом суспільного формування по охороні суспільного порядку і державного кордону.

У ст. 262 Кодексу України про адміністративні правопорушення визначено перелік органів, правомочних здійснювати це адміністративне затримання.

4. Здійснення в районі проведення антитерористичної операції особистого огляду громадян, огляду речей, що є при них транспортних засобів і речей, що ними перевозяться. Такі заходи проводяться при проходженні або проїзді в районі проведення антитерористичної операції, а також при виході (виїзді) з нього співробітниками підрозділів, що задіяні в проведенні антитерористичної операції. При цьому можуть застосовуватися технічні засоби: металошукачі, рентгенівський огляд (просвічування) тощо.

Особистий огляд громадян і огляд речей, транспортних засобів провадиться за правилами, встановленими ст. 264 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Такий огляд здійснюється в присутності особи, у власності якої ці речі є. Якщо зволікати не можна, то ці речі, предмети можуть оглянути в присутності двох понятих за відсутності власника.

Про особистий огляд, огляд речей, транспортних засобів складається протокол або робиться відповідний запис у протоколі про адміністративне правопорушення або в протоколі про адміністративне затримання.

5. Тимчасове обмеження або заборона руху транспортних засобів і пішоходів на вулицях і дорогах, недопущення транспортних засобів, у тому числі транспортних засобів дипломатичних представництв і консульських установ, і громадян на окремі ділянки місцевості й об'єкти, видалення громадян з окремих ділянок місцевості й об'єктів, відбуксирування транспортних засобів.

Обмеження руху транспортних засобів і пішоходів має за мету зменшення потоку транспортних засобів і кількості пішоходів засобами регулювання дорожнього руху (направлення транспорту по об'їзних трасах); заборона руху транспортних засобів і пішоходів здійснюється за допомогою перекривання вулиць і доріг, їхнього блокування; недопущення транспортних засобів і громадян на окремі ділянки місцевості за допомогою встановлення спеціального пропускового режиму, оточення території. Це положення поширюється і на транспортні засоби дипломатичних представництв і консульських установ. Видалення громадян з окремих ділянок місцевості й об'єктів – евакуація громадян з метою забезпечення їхньої безпеки. Наприклад, евакуація громадян, що живуть або працюють у будинках, що розташовані поблизу від споруд, де перебувають заручники. Видалення або відбуксирування транспортних засобів з території, на якій безпосередньо проводиться антитерористична операція. Нагадаємо, що п. 21 ст. 11 Закону України «Про міліцію» також законодавчо закріплює право працівників міліції обмежувати або забороняти: у випадку затримання злочинців, аварій, інших надзвичайних обставин, що загрожують життю і здоров'ю людей; рух транспорту і пішоходів на окремих ділянках вулиць, оглядати транспортні засоби і перевіряти у водіїв документи на право управління ними.

Посадовим особам, залученим до проведення антитерористичної операції, дозволяється безперешкодно входити (проникати) у житлові та інші приміщення, на земельні ділянки, що належать громадянам, під час припинення терористичного акту. Дозволяється також і при переслідуванні осіб, що підозрюються в вчиненні такого акту, заходити на територію й у приміщення підприємств, установ, організацій, перевіряти транспортні засоби, якщо зволікання може створити реальну загрозу життю або здоров'ю людей.

Реальність загрози здоров'ю і життю оцінюється посадовою особою, що приймає рішення про здійснення дій. Про реальність загрози можуть свідчити такі обставини, як застосування терористами вогнепальної зброї, інформація про підготовку вибуху тощо.

Нагадаємо також, що відповідно до ст. 11 Закону України «Про міліцію» співробітники міліції можуть безперешкодно в будь-який час доби входити:

а) на територію й у приміщення підприємств, установ, організацій, у тому числі митниці, оглядати їх з метою припинення злочинів, переслідування осіб, підозрюваних у скоєнні злочину, що загрожує життю мешканців, а також при стихійних лихах і інших надзвичайних обставинах;

б) на земельні ділянки, у житлові й інші приміщення громадян у випадку переслідування злочинців або припинення злочину, переслідування осіб, підозрюваних у скоєнні злочину, стихійного лиха й за інших надзвичайних обставин;

в) у житлові й інші володіння особи, що знаходиться під адміністративним наглядом, з метою перевірки виконання нею встановлених судом обмежень.

б. Використання зі службовою метою засобів зв'язку, транспортних засобів, що належать громадянам (з їхньої згоди), підприємствам, установам, організаціям. Це передбачає їх використання з метою: запобігання терористичного акту, переслідування і затримання осіб, що вчинили терористичний акт; доставлення осіб, що мають потребу в терміновій медичній допомозі, у лікувальні заклади; проїзду до місця здійснення терористичного акту. Не допускається використання транспортних засобів дипломатичних, консульських і інших представництв іноземних держав і міжнародних організацій у зв'язку з установленим кримінальним законом дипломатичним імунітетом.

У п. 2.7 Правил дорожнього руху зобов'язано водіїв, крім водіїв транспортних засобів дипломатичних і інших представництв іноземних держав, міжнародних організацій, оперативних і спеціальних транспортних засобів, надавати транспортний засіб:

а) працівникам міліції й охорони здоров'я – для доставки в найближчий лікувальний заклад осіб, що потребують невідкладної медичної допомоги;

б) працівникам міліції – для виконання непередбачених і невідкладних службових обов'язків, пов'язаних з переслідуванням правопорушників, доставкою їх у міліцію, і для транспортування ушкоджених транспортних засобів.

Невиконання вимоги про надання транспортних засобів працівникам міліції і медичним працівникам, а також ненадання військових транспортних засобів посадовим особам Військової служби

правопорядку в Збройних Силах України тягне за собою адміністративну відповідальність відповідно до ст. 124¹ КУпАП.

До речі, надання особистого транспорту громадян співробітникам Служби державної безпеки і податкової міліції не обов'язкове. Особи, що скористалися транспортним засобом, повинні на вимогу водія видати довідку або зробити запис у шляховому листі з вказівкою тривалості поїздки, пройденої відстані, свого прізвища, посади, номера службового посвідчення, найменування своєї організації. Медичні працівники повинні видати талон установленого зразка. Витрати, пов'язані з наданням транспортного засобу співробітникам органів державної безпеки і податкової міліції, за вимогою власника транспортного засобу відшкодовуються цими органами у встановленому порядку.

У ході проведення антитерористичної операції з метою збереження життя та здоров'я людей, матеріальних цінностей, схилення терористів до відмови від протиправних дій, справляння на них стримувального впливу, з'ясування можливості припинення терористичного акту допускається ведення переговорів з терористами, яке доручається особам, спеціально уповноваженим на те керівником оперативного штабу з управління антитерористичною операцією. Допущені до переговорів особи повинні мати підготовку за спеціальними психологічними методиками. Як правило, безпосередні переговори веде один з членів оперативного штабу, що уповноважений керівником штабу надавати гарантії здачі й інших мінімальних поступок.

Цей процес забирає багато часу, що може бути використаний для планування антитерористичної операції і проведення забезпечувальних заходів: блокування території, евакуації людей, зосередження сил і засобів, наприклад, спецтехніки тощо.

Предметом переговорів з боку оперативного штабу є умови припинення терористичного акту. Що ж до вимог терористів, то вони, виходячи зі світової практики, можуть бути будь-якими і стосуватися глобальних політичних питань або ж, навпаки, зводиться до задоволення корисливих потреб. У предмет переговорів з терористами може входити виконання вимог або умов терористів, якщо це дозволить запобігти людським жертвам і прямо не зачіпає політичних інтересів держави: передача їм коштів як умова звільнення

заручників, забезпечення транспортними засобами і надання можливості залишити місце події.

Переговори з терористами проводяться з метою:

– збереження життя і здоров'я людей – не тільки заручників, а й громадян, що випадково опинилися у зоні проведення антитерористичної операції, особового складу підрозділів, що беруть участь у її проведенні;

– збереження матеріальних цінностей, яким може бути заподіяна шкода або які можуть бути знищені в ході припинення терористичної акції;

– схилення терористів до відмови від протиправних дій шляхом обговорення умов, на яких терористи можуть здаватися владі добровільно.

Під час ведення переговорів не можуть розглядатися як умова припинення терористичного акту питання щодо видачі терористам будь-яких осіб, предметів та речовин, які безпосередньо можуть бути використані для вчинення актів технологічного тероризму. Неприпустимим предметом переговорів є також питання про виконання політичних вимог терористів, що може дискредитувати державу в очах її громадян і світового співтовариства.

У разі коли мета переговорів з терористами не може бути досягнута через їх незгоду припинити терористичний акт і реальна загроза життю та здоров'ю людей зберігається, закон надає керівнику антитерористичної операції право прийняти рішення про знешкодження терористів, у тому числі і їх фізичне знищення. А у разі очевидної загрози вчинення щодо об'єкта або особи терористичного акту і неможливості усунення цієї загрози іншими законними способами терористи можуть бути знешкоджені без попередження.

На практиці скоєння терористичного акту не відбувається без відома громадськості, хід антитерористичної операції висвітлюється у засобах масової інформації. Інформування населення про події, пов'язані з терористичним актом, у пресі й інших ЗМІ може мати позитивне значення, якщо, наприклад, по телефонах довіри може надійти інформація, що є важливою для припинення терористичного акту і розшуку причетних до його вчинення осіб. Закон врегулює питання надання інформації ЗМІ, відносячи це до компетенції керівника оперативного штабу або особи, що уповноважена

ним на підтримання зв'язків з громадськістю. Формами інформування є офіційні заяви цих посадових осіб або прес-конференції.

Необхідно підкреслити, що будь-які кіно- і відеозйомки місця події здійснюються тільки з дозволу керівника оперативного штабу з управління антитерористичною операцією після її закінчення. До того співробітникам преси дозволяється фіксувати обстановку навколо місця події. Водночас на співробітників преси поширюються положення про особистий огляд, огляд речей і транспортних засобів на загальних підставах.

Інформування громадськості про терористичний акт і антитерористичну операцію здійснюється відповідно до вимог Закону України «Про державну таємницю», що у ст. 8 визначає перелік інформації, що може бути віднесена до державної таємниці у сфері державної безпеки й охорони громадського порядку, оборони тощо. Це інформація:

- про зміст і оперативні плани й інші документи бойового управління, підготовку і проведення військових операцій, стратегічний і мобілізаційний розподіл військ, а також про інші найважливіші показники, що характеризують організацію, чисельність, дислокацію, бойову і мобілізаційну готовність, бойовий і інший вишкіл, озброєння і матеріально-технічне забезпечення Збройних Сил України;

- про особовий склад органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність;

- про засоби, зміст, плани, організацію, фінансування і матеріально-технічне забезпечення, форми, методи і результати оперативно-розшукової діяльності;

- про осіб, що співробітничать або раніше співробітничали на конфіденційній основі з органами, що проводять таку діяльність;

- про склад і конкретних осіб, що є негласними штатними співробітниками органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність;

- про організацію і порядок здійснення охорони адміністративних будинків та інших державних об'єктів, посадових осіб, охорона яких здійснюється відповідно до Закону України «Про державну охорону органів державної влади України і посадових осіб»;

- про систему урядового і спеціального зв'язку;

– про організацію, зміст, стан і плани розвитку криптографічного захисту секретної інформації, зміст і результати наукових досягнень у сфері криптографії;

– про державні шифри, їхню розробку, виробництво, технології виготовлення і використання;

– про організацію режиму таємності в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, державні програми, плани й інші заходи у сфері охорони державної таємниці.

У ст. 17 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» містяться обмеження щодо поширення відомостей про хід проведення антитерористичної операції. Так, забороняється поширення через засоби масової інформації або в інший спосіб інформації, яка:

– розкриває спеціальні технічні прийоми і тактику проведення антитерористичної операції;

– може утруднити проведення антитерористичної операції і (або) створити загрозу життю та здоров'ю заручників та інших людей, які знаходяться в районі проведення зазначеної операції або за його межами; пов'язано з інтересами забезпечення особистої безпеки цих осіб (наприклад, інформація про евакуацію сторонніх осіб з району проведення антитерористичної операції);

– має на меті пропаганду або виправдання тероризму, містить висловлювання осіб, які чинять опір чи закликають до опору проведенню антитерористичної операції;

– містить дані про предмети та речовини (ядерну, хімічну, бактеріологічну (біологічну) та іншу зброю масового ураження, засоби електромагнітної дії, комп'ютерні системи і комунікаційні мережі), які безпосередньо можуть бути використані для вчинення актів технологічного тероризму;

– розкриває дані про персональний склад співробітників спеціальних підрозділів та членів оперативного штабу, які беруть участь у проведенні антитерористичної операції, а також про осіб, які сприяють проведенню зазначеної операції без їх згоди; заборона передбачена з метою забезпечення державного захисту посадових осіб правоохоронних органів, співробітників органів державної охорони, що беруть участь у проведенні операції, а також створення належних умов для боротьби зі злочинами й іншими правопо-

рушеннями. Такий захист передбачений Законами України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про Службу безпеки України», «Про міліцію» тощо.

Після припинення терористичного акту інформування громадськості має на меті:

- попередження злочинів терористичного характеру;
- збір інформації про осіб, причетних до терористичної діяльності;
- збір інформації про осіб, що постраждали в результаті терористичної діяльності.

Антитерористична операція вважається завершеною за умови наявності двох обставин, а саме:

1) припинення терористичного акту; це може означати як добровільну здачу терористів владі, так і інше завершення, у тому числі залишення терористами району проведення антитерористичної операції всупереч прийнятим правоохоронними органами заходів, в останньому випадку провадження по кримінальній справі ведеться в звичайному порядку, розшук осіб, що переховуються, покладається на органи внутрішніх справ;

2) ліквідація загрози життю і здоров'ю заручників і інших людей, що знаходяться в районі проведення операції; норма передбачає знешкодження і затримання терористів, а також поширюється на цивільних осіб, що випадково або проти своєї волі опинилися в районі проведення антитерористичної операції, загроза життю і здоров'ю може виникати безпосередньо від дій терористів або ж може виявитися їхнім наслідком (наприклад, нервові виснаження, серцеві напади, нездужання в осіб, захоплених у заручники).

Ліквідація загрози життю і здоров'ю досягається шляхом вивезення цих осіб за межі району проведення антитерористичної операції, їхньої госпіталізації або обстеження і надання медичної та психологічної допомоги на місці події, забезпечення необхідними медикаментами. Для реалізації цих заходів залучаються сили Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій і у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи і всі ресурси закладів охорони здоров'я. При проведенні антитерористичної операції керівник оперативного штабу спільно з відповідними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування

організовує надання допомоги потерпілим, визначає заходи щодо усунення та мінімізації наслідків терористичного акту, організовує їх здійснення.

Рішення про припинення антитерористичної операції приймається керівником оперативного штабу з управління цією операцією. Підводяться підсумки операції, у тому числі обнародуються дані про кількість сил і засобів, залучених для її проведення. За наявності людських жертв відповідні дані повідомляються засобам масової інформації.

Оголошення про закінчення антитерористичної операції робиться, як правило, у присутності представників преси й інших ЗМІ, на спеціальному брифінгу або прес-конференції, що їх організовує оперативний штаб. Про оголошення операції завершеною керівник оперативного штабу доповідає вищим посадовим особам територій, на яких вона проводилася, а також керівництву органів виконавчої влади, відповідальних за її проведення, а в особливо важливих випадках – безпосередньо Президентові України і прем'єр-міністрові.

Закінчення операції усуває всі правові обмеження, що були встановлені в районі її проведення, а підрозділи правоохоронних органів і спецслужб, задіяних у проведенні антитерористичної операції, повертаються до роботи у штатному режимі.

Як правило, у результаті терористичного акту заподіюється шкода здоров'ю громадян (каліцтва або інша шкода здоров'ю). Закону регламентує порядок відшкодування шкоди, заподіяної громадянам внаслідок здійснення терористичного акту. Цивільне законодавство вимагає при одержанні такої шкоди відшкодування втраченого потерпілим заробітку (доходу), що він мав або точно міг мати, а також додатково понесених витрат. Це витрати на лікування, харчування, придбання ліків, протезування, сторонній догляд, санаторно-курортне лікування, придбання спеціальних транспортних засобів, якщо встановлено, що потерпілий має потребу в цих видах допомоги і догляду і не має права на їхнє безкоштовне одержання.

Згідно із цивільним законодавством України заподіяна особі або майну, а також юридичній особі шкода підлягає відшкодуванню в повному обсязі особою, що заподіяла шкоду. Це означає від-

шкодування не лише матеріальної, а й моральної шкоди, заподіяної в результаті порушення прав особи.

Моральна шкода відповідно до ст. 23 ЦК виявляється:

1) у фізичному болі і стражданнях, що їх зазнала фізична особа в зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;

2) у душевних стражданнях, що фізична особа перетерпіла в зв'язку з протиправним поведінням у відношенні її самої, членів її родини або близьких родичів;

3) у душевних стражданнях, що їх зазнала фізична особа в зв'язку зі знищенням або ушкодженням її майна;

4) у приниженні честі і гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Відшкодування шкоди, заподіяної громадянам терористичним актом, провадиться за рахунок коштів бюджету органів місцевого самоврядування, на території яких стався терористичний акт, або держави і з наступним стягненням суми цього відшкодування з осіб, якими заподіяно шкоду. Публічно-правовим механізмом є компенсації, виплачувані постраждалим особам за рахунок державних фондів у порядку й у розмірі, установлених нормативними актами. Такі фонди допомоги жертвам злочинів створені у Великобританії, Франції, Австрії, Німеччині, США, Фінляндії, Японії. Іншим публічно-правовим механізмом може бути встановлення державних допомоги потерпілим, а також виплат безпосередньо з державного бюджету. Крім того, можливі разові або періодичні виплати жертвам визначеного терористичного акту, їх родичам за спеціальним рішенням вищих органів влади.

У результаті терористичного акту підприємству, установі, організації може бути завдана шкода майнового характеру: знищення або ушкодження майна, що тягне за собою проведення капітального ремонту, реставрації, а також шкода у формі упущеної вигоди – неотримання доходів визначений час. Правила відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, організаціям, установам у результаті терористичного акту, здебільшого збігаються з нормами про порядок відшкодування шкоди громадянам.

Відшкодування шкоди, заподіяної терористичним актом учасникам спільних антитерористичних заходів, також передбачено в розділі 5 Положення про порядок організації і проведення спільних

антитерористичних заходів на територіях держав – учасниць СНД від 7 жовтня 2002 р.¹. У п. 5.1 передбачено, що при проведенні спільних антитерористичних заходів сторона, що запитує, відшкодовує учасникам спільних антитерористичних заходів і членам їхніх родин витрати, пов'язані з пораненням, каліцтвом або смертю, у випадку й у розмірах, передбачених законодавством сторони, що запитує. При цьому за учасниками спільних антитерористичних заходів запитуваної сторони і членами їхніх родин зберігаються в повному обсязі пільги, гарантії і компенсації, визначені її законодавством. Цей порядок застосовується тільки у випадках, якщо така шкода була заподіяна в період перебування учасників спільних антитерористичних заходів на території сторони, що запитує.

Слід відзначити, що у ст. 25 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» також передбачено відшкодування шкоди, заподіяної під час надзвичайного стану (надання житла, відшкодування матеріальної шкоди тощо).

Загальновідомо, що в результаті будь-якого злочину потерпілий зазнає сильної психологічної травми, унаслідок чого потребує проведення лікувальних та інших реабілітаційних процедур. У результаті терористичного акту особам, що стали його жертвами, заподіюються страждання морального характеру. Та й не тільки їм. Уся світова громадськість перебувала у стані шоку і глибокого занепокоєння, коли довідувалася про страшні події 11 вересня 2001 р. в США, 24–26 вересня 2002 р. в Москві, та події 2004 р. у Беслані.

Крім заподіяння шкоди здоров'ю, потерпілий зазнає психологічних переживань, викликаних страхом за своє життя, а також інших стресів, що виникають внаслідок психічних травм. З особами, які постраждали від терористичного акту, з метою повернення їх до нормального життя, проводиться соціальна реабілітація за рахунок коштів Державного бюджету України. Їм надається у разі необхідності психологічна, медична, професійна реабілітація, правова допомога і житло та здійснюється їх працевлаштування. Під «поверненням до нормального життя» варто розуміти такий рівень

¹ Див; Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_637

соціалізації потерпілого, що гарантує його нормальні взаємини в суспільстві.

Кабінет Міністрів України своєю постановою № 982 від 28 липня 2004 р. затвердив порядок проведення соціальної реабілітації осіб, що постраждали від терористичного акту¹. Порядок передбачає, що соціальна реабілітація поєднує психологічні, медичні заходи, професійну реабілітацію, працевлаштування, надання правової допомоги і житла на підставі рішення регіональних комісій, що очолюються заступником голови Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, заступниками голів обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій.

У випадку скоєння терористичного акту органи виконавчої влади вживають негайних заходів для виявлення й обліку постраждалих осіб, визначення видів соціальної реабілітації та їхніх обсягів, тимчасового розміщення потерпілих осіб; створюють для них відповідні побутові умови, організують харчування, забезпечують одягом і медикаментами.

Для проведення заходів щодо соціальної реабілітації постраждалих осіб у зазначеному Положенні вказано, що місцеві органи виконавчої влади можуть залучати у встановленому порядку від підприємств, установ, організацій і громадян кошти, одяг, продукти харчування й інші предмети першої необхідності.

Основні напрями соціальної реабілітації осіб, що постраждали від терористичного акту такі:

1. Психологічна реабілітація. Вона здійснюється при зверненні громадян в установи соціального захисту населення, заклади охорони здоров'я, служби зайнятості, органи внутрішніх справ, в інші організації, а також з ініціативи цих організацій шляхом надання їхніми фахівцями психологічної і психотерапевтичної допомоги потерпілим відповідно до діючого законодавства України. Психолого-педагогічна реабілітація неповнолітніх організується органами управліннь освіти Міністерства освіти і науки України, у

¹ Див.: Сайт законодавства України. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення соціальної реабілітації осіб, які постраждали від терористичного акту». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uapravo.net/data/base27/ukr27965.htm>

тому числі на базі закладів освіти, а також за узгодженням з органами соціального захисту населення – на базі їхніх установ. Влаштування дітей, що залишилися без піклування батьків, здійснюється органами опіки і піклування за загальними правилами, установленим чинним законодавством України. Психологічна допомога постраждалим особам з числа студентів, слухачів або учнів навчальних установ може бути надана цими установами при наявності відповідної матеріальної бази і фахівців.

2. *Медична реабілітація.* Вона передбачає забезпечення потерпілих безкоштовною лікарською і швидкою допомогою. При наданні швидкої медичної і стаціонарної допомоги здійснюється безкоштовна лікарська допомога відповідно до законодавства України. Медична реабілітація включає амбулаторно-поліклінічне, спеціалізоване медичне та санаторно-курортне лікування, проводиться у закладах охорони здоров'я, перелік яких визначається регіональною комісією.

3. *Професійна реабілітація.* У це поняття включається професійна орієнтація, професійна перепідготовка і сприяння в працевлаштуванні. Здійснюється державною службою зайнятості населення відповідно до законодавства про зайнятість населення.

4. *Правова допомога.* Вона надається потерпілим при їхньому зверненні в органи, уповноважені давати роз'яснення з питань, пов'язаних з реабілітацією, обов'язком яких є сприяння громадянам у здійсненні їхніх прав.

У поняття «правова допомога» варто включити і юридичні консультації і представлення інтересів потерпілого по кримінальній справі, оплата яких за рахунок коштів бюджетів відповідних рівнів не передбачена.

5. *Надання житла.* Соціальна реабілітація у вигляді надання житла громадянам, що залишилися без житла в результаті терористичного акту, здійснюється як надання їм безкоштовного житла з відповідних фондів місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, так і виділення їм безоплатних кредитів на придбання або будівництва житла.

6. *Працевлаштування.* Особи, що постраждали внаслідок теракту і зареєстровані як безробітні, працевлаштовуються в першо-

черговому порядку. Працевлаштування може здійснюватися за допомогою надання вакансій за заявками підприємств, установ, організацій, а також шляхом поновлення на роботі, якщо постраждала особа внаслідок отриманих фізичних і психологічних травм була змушена звільнитися з місця своєї роботи. Порядок здійснення соціальної реабілітації осіб, що постраждали від терористичного акту, затверджений Кабінетом Міністрів України, передбачає, що фінансування заходів соціальної реабілітації здійснюється у встановленому Міністерством праці порядку, погодженому з Міністерством фінансів, за рахунок коштів державного бюджету.

4.5. Контроль і нагляд за законністю протидії тероризмові в Україні

Контроль за дотриманням законодавства при протидії тероризмові здійснюється Верховною Радою України, а за діяльністю суб'єктів боротьби з тероризмом – Президентом України та Кабінетом Міністрів України.

Президент України як глава держави згідно зі ст. 102 Конституції України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, у ст. 106 Конституції України передбачено, що Президент України очолює Раду національної безпеки й оборони України та згідно зі ст. 107 Конституції координує і контролює діяльність органів виконавчої влади в сфері національної безпеки й оборони. Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади, відповідальним перед Президентом України і підконтрольним Верховній Раді відповідно до ст.ст. 85, 87 Конституції України. Крім того, також застосовується відомчий контроль в анти-терористичній діяльності, оскільки робота органів виконавчої влади будується за принципом централізації і єдиноначальності в боротьбі з тероризмом.

Для здійснення контролю за діяльністю суб'єктів боротьби з тероризмом Кабінет Міністрів України створив постійно діючий робочий орган – Координаційну раду з питань Єдиної державної

системи в сфері попередження і протидії легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом і фінансування тероризму (Постанова КМ України № 1250 від 22 вересня 2004 р.¹).

Основними завданнями Координаційної ради є:

- визначення концептуальних напрямків розвитку і функціонування Єдиної інформаційної системи;
- створення умов для максимального використання інформаційних ресурсів державних органів з метою підвищення ефективності функціонування Єдиної державної системи.

Координаційна рада має право одержати у встановленому порядку від центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ і організацій інформацію, необхідну для виконання покладених на нього задач.

Президент України контролює здійснення боротьби з тероризмом у таких формах:

- затвердження загальнодержавної єдиної стратегії боротьби зі злочинністю;
- визначення основних напрямків міжнародного співробітництва в цій сфері (у тому числі – віддання розпоряджень про ратифікацію міжнародних конвенцій);
- затвердження звіту органів виконавчої влади про свою діяльність у сфері боротьби з тероризмом;
- керівництво діяльністю органів виконавчої влади, безпосередньо здійснюючих боротьбу з тероризмом.

У системі контролюючих повноважень Кабінету Міністрів України як вищого органу у системі органів виконавчої влади варто виділити затвердження програм протидії злочинності на визначені періоди з метою забезпечення активної протидії злочинності, вдосконалення законодавства, організації, способів і методів запобігання і розкриття злочинів.

Крім цього, на виконання Резолюції Ради Безпеки ООН 1373 від 28 вересня 2001 р.² органи державної влади у своїй

¹ Див.: Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1250-2004-%EF>

² Див.: Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1995_854.

діяльності в межах відповідних повноважень повинні виходити з необхідності:

а) запобігати і припиняти фінансування терористичних актів;
б) забезпечувати блокування коштів та інших фінансових активів або економічних ресурсів осіб, що роблять або намагаються зробити терористичні акти, або беруть участь у скоєнні терористичних актів, або сприяють їх скоєнню;

в) уживати заходів з метою заборони громадянам України або будь-яким іншим особам і організаціям на території України надавати кошти, фінансові активи або послуги, прямо або побічно, для використання в інтересах осіб, що вчинюють або намагаються вчинити терористичні акти, або сприяють їм, або беруть участь у їхньому вчиненні;

г) уживати необхідних заходів з метою запобігання скоєнню терористичних актів, у тому числі шляхом раннього попередження інших держав за допомогою обміну інформацією;

д) відмовляти в притулку тим, хто фінансує, планує, підтримує або скоює терористичні акти або надає притулок терористам;

е) не допускати, щоб ті, хто фінансує, планує, сприяє або реалізує терористичні акти, використовували свою територію в таких цілях проти інших держав або їхніх громадян;

є) запобігати пересуванню терористів або терористичних груп за допомогою ефективного прикордонного контролю і контролю за видачею документів, що посвідчують особу, і проїзних документів, а також за допомогою заходів попередження фальсифікації, підробки або незаконного використання документів, що посвідчують особу, і проїзних документів.

Слід відзначити, що у законодавстві країн СНД контролюючі функції у сфері протидії тероризмові не завжди покладені на вищі органи державної влади.

Так, у ст. 23 відповідного закону Казахстану передбачено, що контроль за діяльністю по боротьбі з тероризмом здійснює уповноважений державний орган з координації боротьби з тероризмом, визначений Президентом Республіки Казахстан. У ст. 25 аналогічного закону Республіки Молдова розширено перелік контролюючих органів, включаючи до нього судові органи, крім парламенту, Президента й уряду Молдови.

В юридичній літературі даються різні трактування поняття прокурорського нагляду. Т. Дунас, наприклад, вважає, що прокурорський нагляд – це обмежена жорсткими правовими рамками діяльність прокурора щодо виявлення порушень закону та умов, що їм сприяють, з метою їх усунення (запобігання), поновлення порушених прав громадян, притягнення порушників до відповідальності¹. На думку В. Рудейчука, прокурорський нагляд можна визначити як особливий вид державної діяльності, що здійснюється спеціально уповноваженими на те державними органами (посадовими особами) – Генеральним прокурором України і підпорядкованими йому прокурорами – в межах їх компетенції і наданих повноважень, визначених Конституцією України, Законом України «Про прокуратуру» та іншими законодавчими і відомчими актами, спрямований на всемірне утвердження верховенства закону та зміцнення правопорядку в державі².

Нагляд за дотриманням вимог законодавства органами, які беруть участь в антитерористичних заходах, здійснюється Генеральним прокурором України та уповноваженими ним прокурорами. Нагляд за дотриманням законодавства при проведенні антитерористичних заходів покладається не на всіх працівників прокуратури, а тільки на спеціально уповноважених прокурорів на підставі спеціально виданого Генеральним прокурором наказу.

Нагадаємо, що завдання прокурорського нагляду визначено у ст. 4 Закону України «Про прокуратуру»: 1) сприяння розкриттю злочинів, захисту особи, її прав, свобод, власності, підприємств, установ, організацій від злочинних посягань; 2) виконання вимог закону про невідворотність відповідальності за вчинений злочин; 3) запобігання незаконного притягнення особи до кримінальної відповідальності; 4) охорона прав і законних інтересів громадян, що перебувають під слідством; 5) здійснення заходів щодо попередження злочинів, усунення причин та умов що сприяють їх вчиненню.

¹ Дунас Т. Роль прокуратури у захисті прав свобод людини і громадянина / Т. Дунас // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 2. – С. 103.

² Рудейчук В. Суть прокурорського нагляду / В. Рудейчук // Вісник прокуратури. – 2003. – № 4 (22). – С. 52.

Таким чином, діяльність органів прокуратури спрямована на утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку, а також на захист від неправомірних зазіхань на: незалежність держави, суспільний і державний лад України, політичні й економічні системи, права національних груп і територіальних одиниць, соціально-економічні, політичні, особисті права і свободи людини і громадянина, гарантовані Конституцією України й іншими міжнародними правовими актами тощо.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. *Які джерела складають правову основу протидії тероризмові?*
2. *Які положення Конституції України становлять правову основу протидії тероризмові?*
3. *Які основні напрями протидії тероризмові визначені в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 49/60 від 9 грудня 1994 р.?*
4. *Які правопорушення розглядаються як терористичні акти відповідно до міжнародних документів?*
5. *Назвіть основні положення Міжнародної конвенції про боротьбу з бомбовим тероризмом.*
6. *Назвіть основні положення Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму від 9 грудня 1999 р.*
7. *Назвіть основні положення Міжнародної конвенції про боротьбу з актами ядерного тероризму від 14 вересня 2005 р.*
8. *Які міжнародні організації здійснюють протидію тероризмові?*
9. *Охарактеризуйте принцип законності в українському антитерористичному законодавстві.*
10. *Які заходи задля попередження тероризму провадяться в Україні?*
11. *Як реалізується принцип невідворотності покарання за участь у терористичній діяльності?*
12. *Чому важливе нерозголошення тактики проведення антитерористичних операцій і складу їхніх учасників?*

13. У чому полягає перевага принципу єдиноначальності у керівництві силами і засобами, що залучаються для проведення антитерористичних операцій?

14. Розкрийте принцип співробітництва у сфері протидії тероризмові з іноземними державами.

15. Який, на Вашу думку, принцип найголовніший? Обґрунтуйте відповідь.

16. Яка роль антитерористичної пропаганди у боротьбі з тероризмом?

17. Дайте визначення контррозвідувальній діяльності.

18. Чому існує заборона розголошення відомостей про склад учасників антитерористичних операцій?

19. Назвіть суб'єктів протидії тероризмові в Україні.

20. Як здійснює протидія тероризмові Служба безпеки України?

21. Які права, надані Службі безпеки України, сприяють протидії тероризмові?

22. Яким шляхом здійснює протидію тероризмові Міністерство внутрішніх справ?

23. Яка роль Міністерства оборони України, військових частин Збройних Сил України у здійсненні захисту від терористичних посягань?

24. Яка структура Антитерористичного центру при Службі безпеки України?

25. Перерахуйте основні завдання, покладені на Антитерористичний центр при Службі безпеки України.

26. У чому полягає взаємодія різноманітних суб'єктів у здійсненні протидії тероризмові в Україні?

27. Назвіть форми сприяння органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, організацій та їх посадових осіб державним органам по боротьбі з тероризмом.

28. Які функції покладено на МНС України у протидії тероризмові?

29. Назвіть сили, що залучаються для проведення антитерористичної операції.

30. За яких умов Антитерористичним центром при Службі безпеки України проводиться антитерористична операція?

31. Якими повноваженнями наділений оперативний штаб з управління антитерористичною операцією?
32. Назвіть особливості режиму у районі проведення антитерористичної операції.
33. Перерахуйте права, надані посадовим особам у районі проведення антитерористичної операції.
34. Яка мета проведення переговорів з терористами?
35. Які особливості інформування населення про події навколо терористичного акту?
36. Коли антитерористична операція вважається завершеною?
37. Як провадиться відшкодування шкоди, заподіяної громадянам терористичним актом?
38. Який порядок відшкодування шкоди, заподіяної громадянам внаслідок здійснення терористичного акту?
39. Назвіть основні напрями соціальної реабілітації осіб, що постраждали від терористичного акту.
40. Перерахуйте осіб, які перебувають під захистом держави у зв'язку з боротьбою з тероризмом?
41. Що мається на увазі під державним захистом осіб, які беруть участь у боротьбі з тероризмом?
42. Як законодавець захистив осіб, що беруть участь у антитерористичній операції?
43. У чому полягає соціальний захист осіб, які здійснюють протидію тероризмові?
44. Чи несуть матеріальну відповідальність за шкоду, завдану життю, здоров'ю та майну терористів учасники антитерористичної операції?
45. Назвіть причини, за якими держава змушена охороняти осіб, які здійснюють протидію тероризму?
46. Які органи забезпечують державний захист осіб, які беруть участь у протидії тероризму?
47. Які існують соціальні гарантії у разі загибелі особи, яка брала участь у протидії тероризмові?
48. Яке відшкодування чекає на особу, яка зазнала поранення, яке не потягло за собою настання інвалідності?
49. Хто в Україні здійснює контроль за дотриманням законодавства у протидії тероризмові?

50. *Перерахуйте основні завдання Координаційної ради з питань Єдиної державної системи в сфері попередження і протидії легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом і фінансування тероризму*

51. *Перерахуйте органи, уповноважені здійснювати нагляд за дотриманням вимог законодавства органами, які беруть участь в антитерористичних заходах.*

52. *Які обов'язки органів державної влади передбачаються Резолюцією Ради Безпеки ООН 1373 від 28 вересня 2001 р. у сфері недопущення фінансування терористичних проявів?*

Розділ 5

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕРОРИСТИЧНИХ ЗЛОЧИНІВ

У ст. 23 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» зазначено, що особи, винні в терористичній діяльності, притягаються до кримінальної відповідальності, та визначено загальні умови відповідальності за терористичну діяльність, а відтак вказано на те, що тероризм згідно з українським законодавством визнається злочином та карається в порядку, встановленому кримінальним законодавством¹.

У ст. 11 модельного закону «Про боротьбу з тероризмом» передбачено, що особи, які займаються терористичною діяльністю або сприяють терористам або терористичним організаціям, а також пропагують їхню діяльність, несуть відповідальність згідно з чинним законодавством (Кримінальним кодексом) держави. Особи, що не є членами терористичної організації, але скоїли терористичний акт від її імені або беруть участь у її створенні, фінансуванні й озброєнні, несуть відповідальність нарівні з членами терористичної організації. Це ще раз підкреслює кримінально-правовий характер відповідальності.

Високий ступінь суспільної небезпеки тероризму обумовлюється насамперед його соціально-деструктивною функцією, пов'язаною з культом насильства, а також тим, що породжує в суспільстві атмосферу страху і неспокою. Тероризм має тенденцію до зростання в перехідні періоди і етапи життя суспільства, коли в ньому створюється певна напружена емоційна атмосфера, а нестій-

¹ Див: Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_a29

кість характеризує базові стосунки і соціальні зв'язки. Такий стан є благодатним ґрунтом для росту насильства і агресивності в суспільстві. Все це призводить до того, що та або інша економічна, етнічна, соціальна, релігійна або інша група намагається нав'язати свою волю суспільству, використовуючи насильство як інструмент реалізації своїх устремлінь насильство.

У сучасних умовах небезпека тероризму зростає не тільки через значне поширення, а й тому, що положено доступ до зброї масового знищення, що має величезну руйнівну силу. Тому міжнародне співтовариство вживає заходів щодо протидії цим глобальним загрозам, зокрема шляхом прийняття міжнародних документів. У цьому сенсі тероризм набув ознак конвенційного злочину. Україна є учасником міжнародних угод, тому в Кримінальному кодексі України і передбачено відповідальність за діяння, терористичного характеру.

Аналіз тероризму як складного і багатовимірного явища можливий як з правових, так і соціальних позицій. У соціальному сенсі тероризм виражає різні відтінки конфліктних ситуацій, які виявляються у соціальному житті (політичні, релігійні, націоналістичні, загальнокримінальні і т. д.). У зв'язку з таким мотиваційним різноманіттям форми тероризму достатньо різноманітні як у змістовній характеристиці, так і в обсязі розповсюдження. Проте, з огляду на кримінально-правову характеристику тероризм повинен мати певний характер і чіткі межі. Це обумовлено формалізованістю українського права і необхідністю встановлення чітких підстав притягнення до кримінальної відповідальності. Як відомо, у кримінальному праві такою підставою є сукупність ознак складу злочину, що однозначно повинна характеризувати конкретне суспільне небезпечне явище як злочин. Проте юридичному оформленню поняття «тероризм» у сучасних умовах заважають як мінімум дві обставини: по-перше, політизованість оцінок тероризму; по-друге, прагнення надати такому визначенню всеосяжний характер. Це виразно простежується, починаючи з резолюції IV Конференції з уніфікації кримінального законодавства (Париж, 1931 р.)¹. Проте у Декларації

¹ Емельянов В.П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования. Уголовно-правовое исследование / В.П. Емельянов. – М., 2000. – С. 12–23.

ООН від 9 грудня 1994 р. «Про заходи по ліквідації міжнародного тероризму» зазначено: «Злочинні акти, спрямовані або розраховані на створення обстановки терору серед широкої громадськості, групи осіб або конкретних осіб у політичних цілях ні за яких обставин не можуть бути виправдані, якими б не були міркування політичного, філософського, ідеологічного, расового, етнічного, релігійного або будь-якого іншого характеру, які можуть приводитися на їх виправдання»¹.

Розглядаючи правові елементи поняття «тероризм», слід мати на увазі, що з огляду на його регламентацію у кримінальному законі будь-який прояв тероризму має кримінально-правові ознаки. Водночас при криміналізації того чи іншого суспільно небезпечного діяння законодавець виходить з необхідності забезпечення охорони від злочинних посягань певної групи суспільних відносин, а не абстрактних інтересів.

Ознаки конкретного злочину формулюються у нормах кримінального закону перш за все з урахуванням характеру і кола відносин, що охороняються. Тому залежно від особливостей конкретного діяння (його спрямованості, способу здійснення, характеру можливої шкоди і т.п.) об'єктивно неминучі відмінності в законодавчому наборі ознак тих або інших навіть однорідних злочинів. Тому, у КК України можна виділити цілу низку злочинів, які називають терористичними (терористичної спрямованості). На це вказують науковці. Так, В.Н. Кубальський вважає, що терористичні злочини – це злочини, передбачені ст.ст. 146, 147, 258, 261, 266, 277–280, 292, 341, 349, 439, 441, 443, 444, а також іншими статтями КК, якщо вони спрямовані на залякування населення і вчинені з метою здійснення впливу на прийняття рішень органами державної влади або міжнародними організаціями².

В.С. Зеленецький та В.П. Ємельянов обґрунтовують, що криміналізована частина терористичної діяльності становить кате-

¹ Про заходи по ліквідації міжнародного тероризму: Декларація ООН від 9 грудня 1994 року.

² Кубальський В.Н. Кримінально-правові проблеми протидії тероризму в Україні: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / В.Н. Кубальський // Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2007. – С. 11.

горію «терористичні злочини», до якої як складові частини входять терористичний акт, злочини терористичної спрямованості та інші злочини, сутність яких полягає у сприянні, «обслуговуванні» злочинів терористичної спрямованості¹.

Проте, предметом нашого аналізу у цій частині посібника стануть лише склади злочинів, передбачені ст.ст. 258–258⁵ КК України. Це обґрунтовується тим, що злочини, передбачені цими статтями, завжди наділені ознаками тероризму. Інші ж злочини, виходячи з того, що терористичними вважаються ті, що «спрямовані на залякування населення і вчинені з метою здійснення впливу на прийняття рішень органами державної влади або міжнародними організаціями» хоч можуть і не мати характеру терористичних, і вчиняються, наприклад, з мотивів помсти тощо.

Перед тим як перейти до такого аналізу, відзначимо декілька моментів. Як відомо вперше в українському законодавстві відповідальність за терористичний акт, як за самостійний склад злочину була передбачена лише у чинному КК України. У початковій редакції ст. 258 КК України зазначалося:

1. Терористичний акт, тобто застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, або привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою –

караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років.

¹ Проблеми систематизації та комплексного розвитку анти терористичного законодавства України: монографія / [кол. авт.: В.С. Зеленецький, В.П. Ємельянов, В.Я. Настюк та ін.]; за заг. ред. В.С. Зеленецького та В.П. Ємельянова. – Х.: Право, 2008. – С. 75.

2. Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або якщо вони призвели до заподіяння значної майнової шкоди чи інших тяжких наслідків, –

караються позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років.

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, що призвели до загибелі людини, –

караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі.

4. Створення терористичної групи чи терористичної організації, керівництво такою групою чи організацією або участь у ній, а так само матеріальне. Організаційне чи інше сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації –

караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років.

5. Звільняється від кримінальної відповідальності за діяння, передбачене в частині четвертій цієї статті, особа, крім організатора і керівника, яка добровільно повідомила про нього правоохоронний орган і сприяла припиненню існування або діяльності терористичної групи чи організації або розкриттю злочинів, вчинених у зв'язку із створенням або діяльністю такої групи чи організації, якщо в її діях немає складу іншого злочину.

Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо запобігання тероризму» від 21 вересня 2006 р. регламентація відповідальності за вчинення терористичних злочинів у КК України була істотно змінена: ч. 4 і ч. 5 ст. 258 КК виключені, натомість кодекс доповнено чотирма новими статтями (ст. 258¹ «Втягнення у вчинення терористичного акту», ст. 258² «Публічні заклики до вчинення терористичного акту» ст. 258³ «Створення терористичної групи чи терористичної організації» ст. 258⁴ «Сприяння вчиненню терористичного акту»). Проте і на цьому зміні в регламентації відповідальності за терористичні злочини не закінчилися. Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» від 18 травня 2010 р. уточнено ст. 258⁴ «Сприяння вчиненню терористичного акту» (шляхом виключення з неї відповідальності за

фінансування та матеріальне забезпечення тероризму) натомість кодекс доповнено ст. 258⁵ «Фінансування тероризму».

Станом на 1 червня 2011 р. відповідальність за власне терористичні злочини передбачено у шести статтях КК України, а саме: ст. 258 «Терористичний акт»; ст. 258¹ «Втягнення у вчинення терористичного акту»; ст. 258² «Публічні заклики до вчинення терористичного акту»; ст. 258³ «Створення терористичної групи чи терористичної організації»; ст. 258⁴ «Сприяння вчиненню терористичного акту»; ст. 258⁵ «Фінансування тероризму».

Перейдемо до кримінально-правової характеристики цих положень КК України.

У ст. 258 «Терористичний акт» передбачено відповідальність за «терористичний акт, тобто застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, або привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою».

Закріплення в кримінальному законі різних форм прояву тероризму обумовлене прагненням законодавця забезпечити належну охорону основних конституційних об'єктів – осіб, суспільства, держави. Оскільки безпека суспільства, є самостійною соціальною цінністю, віднесення терористичного акту до злочинів проти громадської безпеки є обґрунтованим. Під поняттям останньої, як правило, розуміють стан захищеності інтересів людини, суспільства й держави від суспільно небезпечних діянь і негативного впливу надзвичайних обставин, викликаних криміногенною ситуацією, стихійним лихом, катастрофами, аваріями, пожежами, епідеміями та іншими надзвичайними подіями.

З врахуванням викладеного, спираючись на позицію, що об'єктом злочину є суспільні відносини, об'єкт складу аналізовано-

го злочину можемо визначити як суспільні відносини з приводу забезпечення громадської безпеки у частині захисту інтересів людини, суспільства й держави від суспільно небезпечних діянь.

Аналізуючи об'єктивну сторону складу злочину, передбаченого ст. 258 КК України, відзначимо таке:

- у ч. 1 визначено два, хоч і пов'язаних, проте окремих склади злочинів: перший – матеріальний склад злочину (застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, або привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста)), другий – формальний склад злочину (погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою);

- суспільно небезпечне діяння у першому складі злочину є альтернативним, у другому – безальтернативним;

- альтернативним у першому складі злочину, є і суспільно небезпечний;

- виходячи зі змісту ч. 1, терористичний акт може бути вчинений тільки у формі дії.

Суспільно небезпечне діяння як ознака об'єктивної сторони першого складу злочину має місце у випадку вчинення дій, які за характером є небезпечними для життя чи здоров'я людини або можуть заподіяти значну майнову шкоду чи настання інших тяжких наслідків. Хоча вичерпного переліку таких дій не встановлюється, проте як альтернативні та найбільш поширені і небезпечні називаються: застосування зброї; вчинення вибуху; вчинення підпалу; вчинення інших дій.

Суспільно небезпечний наслідок як ознака об'єктивної сторони у цьому ж складі злочину може виражатися у небезпеці для життя людини; небезпеці для здоров'я людини; небезпеці значної майнової шкоди; настання інших тяжких наслідків.

Щодо другого складу злочину, то суспільно небезпечне діяння полягає у погрозі вчинення дій, які за характером є небезпечними для життя чи здоров'я людини або можуть заподіяти значну майнову шкоду чи настання інших тяжких наслідків. При такому викладі кримінально-правової норми про відповідальність за терористичний акт законодавець, з одного боку, підкреслює основну характерну властивість суспільно небезпечних дій – їх загальнонебезпечний характер, а з іншого – вказує на обов'язкову властивість вибуху, підпалу або інших подібних дій – їх реальну здатність спричинити вказані в законі наслідки.

Кваліфікуючи таке діяння, як застосування зброї, треба враховувати, що нею визнаються предмети, призначені для ураження живої цілі, і що вона може бути як вогнепальною (у тому числі гладкоствольною), так і холодною.

Під застосуванням зброї при вчиненні терористичного акту пропонується розуміти її використання за цільовим призначенням – здійснення вибухів, прицільних пострілів чи хаотична стрільба в місцях перебування людей, нанесення ударів холодною зброєю¹.

Проте, постанови Пленуму Верховного Суду України вказується, що застосування зброї передбачає не тільки заподіяння чи спробу заподіяння за її допомогою тілесних ушкоджень або смерті, а й погрозу нею².

У нашому випадку, враховуючи, що за погрозу (в тому числі і застосування зброї) відповідальність передбачена як за окреме діяння, під застосуванням зброї слід розуміти використання зброї за призначенням для заподіяння іншій особі чи іншим особам тілесних ушкоджень або смерті, пошкодження або знищення чужого майна

Вибух – надзвичайно швидке перетворення речовини, яке супроводжується миттєвим виділенням великої енергії у невеликому обсязі. Суттєвою ознакою вибуху є різке збільшення тиску,

¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 3 вид., перероб. та доп. – К.: Атіка, 2003. – С. 637.

² Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 грудня 2003 р. № 15 – п. 13.

яке викликає у навколишньому природному середовищі ударну хвилю.

Вибухи класифікують за походженням виділеної енергії на хімічні, фізичні, ядерні. Хімічним вибухом називають швидке хімічне перетворення речовини (системи речовин), що саморозповсюджується і протікає з виділенням великої кількості тепла і утворенням газоподібних продуктів. При фізичних вибухах відбуваються тільки фізичні перетворення без зміни хімічного складу речовин (вибухи парових котлів, балонів із зрідженим газом, електричні вибухи). Окремо можна виділити кінетичні вибухи, що є наслідком зіткнення тіл, що рухаються із великою швидкістю, та (або) мають велику масу. Ядерний вибух – некерований процес вивільнення великої кількості теплової і променевої енергії в результаті ланцюгової ядерної реакції ділення за дуже малий проміжок часу.

Підпал – дія, яка призводить до пожежі (незалежно від того, встигли погасити пожежу чи ні, навіть коли об'єкт у такому разі залишився непошкодженим). Пожежа зрештою – неконтрольоване горіння поза спеціальним вогнищем, яке призводить до матеріальної шкоди. Слід також враховувати, що підпалом вважаються лише дії, які містять загрозу життю чи здоров'ю людей або загрозу заподіяння значної матеріальної шкоди як самому потерпілому, так і іншим особам.

Інші дії – це різні за характером чинники, здатні спричинити такі ж наслідки, як і при застосуванні зброї, вибуху або підпалі: використання радіоактивних, отруйних і сильнодіючих речовин, вчинення масових отруєнь, розповсюдження епідемій і епізоотій, створення аварій і катастроф, вивід з ладу об'єктів життєзабезпечення, порушення технологічних або виробничих процесів, блокування транспортних комунікацій і т. п.

Аналіз світової практики показує, що переважна більшість актів тероризму здійснюються шляхом вибухів.

Погроза здійснення вказаних вище дій є новою формою тероризму. Необхідність включення цієї форми діяння до КК обумовлена необхідністю, по-перше, криміналізації випадків здійснення «застережливих» вибухів, підпалів та інших подібних дій, в результаті яких не створюється небезпека загибелі людей, спричинення значного майнового збитку тощо, але які, на думку винних осіб,

призначені продемонструвати реальність їх намірів; по-друге, посилення відповідальності за тероризм шляхом перенесення моменту закінчення злочину з фактично закінчених дій на раніший момент – висловлювання відповідної погрози.

Під погрозою вчинення вказаних у ч. 1 ст. 258 КК України дій слід розуміти психічний вплив на людей у формі висловлення наміру вчинити застосування зброї, вибуху, підпалу або інших подібних дій з визначеною у цій же статті метою. Проте загроза відповідно до прийнятого у кримінальному праві підходу включає не тільки висловлений намір вчинити акт тероризму, а й провести дії, що свідчать про серйозність і реальність такого наміру (наприклад, придбання вибухових, біологічно небезпечних, радіоактивних речовин або зброї, здійснення «застережливих» вибухів і підпалів, виконання підготовчих дій до відключення об'єктів життєзабезпечення або до порушення технологічних процесів, блокування транспортних комунікацій і т. п.). Саме реальність наміру, що об'єктивується в конкретних діях, відрізняє погрозу від виявлення наміру і надає їй кримінально-правового характеру.

Як можливі наслідки, у ч. 1 ст. 258 КК України, як зазначалося, вказано на небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків. Ці наслідки є об'єктивними змінами у довіклілі. Вони мають місце, коли виникає реальна загроза, високий ступінь ймовірності заподіяння дійсної шкоди життю чи здоров'ю особи, власності, нормальному функціонуванню транспорту, зв'язку, забезпеченню споживачів водою, енергією, продуктами харчування тощо. Реальність загрози визначається з урахуванням місця та часу терористичного акту, наявності людей чи матеріальних цінностей, використовуваних знарядь та засобів, їх вражаючих властивостей і потужності тощо.

Якщо деталізувати ці наслідки, то слід відзначити, що вони можуть виражатися у небезпеці спричинення особі смерті, тілесного ушкодження, серйозного порушення діяльності підприємств, установ, організацій, органів влади й управління, транспорту, зараження місцевості, розповсюдження епідемій і т. д. Водночас, оскільки при тероризмі спосіб вчинення злочину носить загально-небезпечний характер, то на нашу думку, реальне спричинення

або небезпека спричинення легкої шкоди здоров'ю, незначної майнової шкоди та інших подібних наслідків, не утворюють суспільно небезпечного наслідку, передбаченого ст. 258 КК України, бо не охоплюються поняттям «інші тяжкі наслідки».

Очевидно, якщо склад аналізованого злочину матеріальний, то обов'язковою ознакою його об'єктивної сторони є також причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням (застосуванням зброї, вчиненням вибуху, підпалу або інших дій) та суспільно небезпечним наслідком (небезпекою для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків).

Таким чином, терористичний акт слід вважати закінченим злочиним з моменту настання, внаслідок застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу або інших подібних дій, вказаного вище суспільно небезпечного наслідку – виникнення реальної небезпеки, що перебуває у причинному зв'язку з вчиненими діяннями, або з моменту висловленої у будь-якій формі реальної погрози вчинення вказаних дій.

Суб'єктивна сторона терористичного акту характеризується тільки умисною формою вини у виді прямого умислу. Винна особа усвідомлює, що, скоюючи вказані в законі дії, створює небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків і бажає діяти таким чином. Про цілеспрямований характер скоюваних дій свідчить і вказівка в законі на спеціальну мету.

Кримінальний кодекс чітко деталізує мету терористичного акту, яка також може бути альтернативною, а саме: порушення громадської безпеки залякування населення; провокація воєнного конфлікту; провокація міжнародного ускладнення; вплив на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами; привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста).

Порушення громадської безпеки як бажаний для винних результат їх дій виражається у руйнуванні в конкретному населеному пункті, районі, регіоні суспільного мікроклімату, що загалом скла-

вся, з яким громадяни пов'язують своє спокійне існування, в зміні балансу психологічної рівноваги і стійкості на користь насильницьких методів вирішення соціальних конфліктів, дестабілізації ситуації тощо.

Залякування населення пов'язане з створенням нової соціально-психологічної атмосфери суспільного неспокою, коли основною психологічною домінантою стає страх, невпевненість громадян в безпеці свого життя і здоров'я, захищеності прав і свобод, невіра в ефективну роботу правоохоронних органів тощо.

Провокація воєнного конфлікту (хоча правильно було б передбачити «війни» або «збройного конфлікту») – це вчинення дій, спрямованих на спонукання до початку бойових дій між збройними силами різних держав.

Провокація міжнародного ускладнення – дії, спрямовані на породження (виникнення) конфлікту (протиріч) між державами, народами, національними і соціальними групами без переходу до застосування засобів збройної боротьби.

Вплив на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами виражається у спонуці, підштовхуванні відповідних суб'єктів до здійснення дій, потрібних і вигідних для терористів, у створенні такої ситуації, коли органи влади вимушені ухвалювати незаконні рішення задля забезпечення безпеки громадян і суспільства. Конкретні рішення можуть бути різними: надання незалежності або автономії певної території, звільнення ув'язнених, майнове збагачення і т.п.

Щодо привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), то це діяльність, спрямована на поширення, розголос, нагадування інформації серед невизначеного кола осіб про погляди винного терориста.

На відміну від мети, мотиви, якими керуються винні особи, не є конститутивними ознаками терористичного акту і на кваліфікацію вчиненого не впливають. Проте їх встановлення має важливе значення, оскільки, по-перше, їх кримінально-правове значення пов'язане з впливом на призначення покарання, відповідно до КК

вони можуть бути визнані або пом'якшуючими, або обтяжуючими обставинами і за наявності умов, вказаних у КК, можуть істотно вплинути на вид або розмір покарання. Встановлення дійсних мотивів дозволяє визначити психологічне коріння тероризму, що дуже важливе як для розуміння суті злочину, так і для вироблення заходів превентивного характеру. Суб'єкт аналізованого злочину – осудна особа, що досягла 14-річного віку. Проте в сучасній практиці терорист-одинак зустрічається надзвичайно рідко. Як правило, такі акції під силу лише об'єднаним зусиллям групи осіб.

Кваліфікованими видами терористичного акту, передбаченими ч. 2 ст. 258 КК України, є вчинення злочину повторно або за попередньою змовою групою осіб, або якщо вони призвели до заподіяння значної майнової шкоди чи інших тяжких наслідків.

Повторним вчинення терористичного акту вважатиметься, якщо особа раніше вчиняла злочин, передбачений будь-якою частиною ст. 258 КК (в тому числі готування до такого злочину чи замах на такий злочин), не залежно від того чи притягувалася вона до відповідальності. Обов'язковою умовою визнання повторності терористичного акту є юридична наявність першого злочину, тобто особа не звільнена у встановленому законом порядку від кримінальної відповідальності, а судимість за раніше здійснений злочин не погашена і не знята. Терористичний акт кваліфікується за ознакою вчинення його за попередньою змовою групою осіб, якщо його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення.

Дві інші кваліфікуючі ознаки (заподіяння значної майнової шкоди чи інших тяжких наслідків) є оцінними поняттями. Їх наявність чи відсутність визначається залежно від конкретних обставин справи.

Водночас з приводу поняття «інші тяжкі наслідки» у кримінально-правовій доктрині та судовій практиці склалися певні підходи до його розуміння цього поняття. Ними, як правило, вважаються:

заподіяння тяжких тілесних ушкоджень одній чи кільком особам, середньої тяжкості тілесних ушкоджень двом чи більше особам, значних матеріальних збитків державній, громадській ор-

ганізації або громадянам, а так само тривалий простій підприємств, цехів або їх виробничих дільниць*;

заподіяння потерпілому тяжких тілесних ушкоджень або смерті, доведення його до самогубства, розвал діяльності підприємства, установи, організації, їх банкрутство, створення аварійної ситуації, що потягла людські жертви, тощо**.

Особливо кваліфікованим видом тероризму, передбаченим ч. 3 ст. 258 КК України, є вчинення дій, передбачених ч. 1 і ч. 2 цієї ж статті, що призвели до загибелі людини. За цими частинами, на нашу думку, слід кваліфікувати діяння як при умисному ставленні особи до смерті іншої людини (прямий та непрямий умисел), так і при необережному (якщо, наприклад, умисел був спрямований на знищення майна, а смерть особи не охоплювалась умислом). Додатково кваліфікувати терористичний акт, що призвів до загибелі людини за ст.ст. 115, 119 КК України не потрібно. Не повинна змінюватися кваліфікація і у випадку, якщо внаслідок терористичного акту настала смерть декількох осіб.

У ст. 258¹ «Втягнення у вчинення терористичного акту» передбачено відповідальність за «втягнення особи у вчинення терористичного акту або примушування до вчинення терористичного акту з використанням обману, шантажу, уразливого стану особи, або із застосуванням чи погрозою застосування насильства». Очевидно, аналізована норма закріплює відповідальність за дві форми вчинення цього злочину: втягнення у намічення терористичного акту та примушування здійснити терористичного акт. Проте навіть первинного аналізу цієї норми достатньо, щоб відзначити її неоднозначність: постає питання про спосіб (використання обману, шантажу, уразливого стану особи, або із застосуванням чи погрозою застосування насильства), що стосується обидвох форм вчинення цього злочину (і втягнення, і примушування) чи лише однієї (при-

* Див.: П. 10 Постанова Пленуму Верховного Суду України від 10 жовтня 1982 р. № 6 «Про судову практику в справах, пов'язаних із порушеннями вимог законодавства про охорону праці» із змінами від 3 жовтня 1986 р., 12 жовтня 1989 р., 4 червня 1993 р., 3 грудня 1997 р., 3 березня 2000 р.

** Див.: П. 10 Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 грудня 2003р. № 15 «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень».

мушування). На нашу думку, спосіб є обов'язковою ознакою злочину у другій формі.

Щодо складу аналізованого злочину, на нашу думку об'єкт співпадає з названим вище об'єктом складу терористичного акту.

З об'єктивної сторони, як вже відзначалося, злочин може бути вчинено у двох формах: втягнення у вчинення терористичного акту (формальний склад злочину, одна обов'язкова ознака – суспільно небезпечне діяння); примушування до вчинення терористичного акту (формальний склад злочину, дві обов'язкові ознаки: суспільно небезпечне діяння та спосіб).

Щодо першої форми, то об'єктивна сторона складу втягнення у вчинення терористичного акту наявна при вчиненні суспільно небезпечного діяння – втягнення у здійснення терористичного акту. При цьому, очевидно, що під терористичним актом слід розуміти вчинення діянь, які містять ознаки складу злочину, передбаченого ст. 258 КК України.

При встановленні змісту поняття «втягнення» слід виходити з тлумачення, запропонованого Пленумом Верховного Суду України для злочину, передбаченого ст. 304 КК. У п. 5 відповідної постанови воно викладено таким чином: «За змістом закону під втягненням неповнолітнього у злочинну чи іншу антигромадську діяльність треба розуміти певні дії дорослої особи, вчинені з будь-яких мотивів і пов'язані з безпосереднім впливом на неповнолітнього з метою викликати у нього рішучість взяти участь в одному чи декількох злочинах або займатись іншою антигромадською діяльністю. Втягнення завжди передбачає наявність причинного зв'язку між діями дорослої особи і виникненням у неповнолітнього бажання вчинити протиправні дії¹.

Так, наслідок може досягатися за допомогою всіх видів фізичного насильства (заподіяння тілесних ушкоджень, мордування, катування тощо) і психічного впливу (погроза застосувати насильство, завдати матеріальних збитків, зганьбити в очах однолітків та товаришів, позбавити повсякденного спілкування, переконання,

¹ Див.: Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність: Постанову Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2004 р. № 2.

заякування, обман, шантаж, підкуп, розпалювання почуття помсти, заздрості або інших низьких почуттів; давання порад про місце й способи вчинення злочину або приховання його слідів; обіцянка приховати сліди злочину, забезпечити грошима, подарунками, розвагами тощо).

Злочин, відповідальність за який передбачено ст. 304 КК, вважається «закінченим з моменту здійснення дорослою особою дій, спрямованих на втягнення неповнолітнього у злочинну або іншу антигромадську діяльність, незалежно від того, чи вчинив неповнолітній злочин або інші антигромадські дії».

З врахуванням викладеного втягнення у вчинення терористичного акту можна визначити як вчинені з будь-яких мотивів дії, пов'язані з безпосереднім впливом на особу з метою викликати у неї рішучість взяти участь у вчиненні хоча б одного терористичного акту.

Щодо об'єктивної сторони злочину у другій формі, то як вже відзначалося, вона характеризується двома обов'язковими ознаками: суспільно небезпечним діянням та способом.

Суспільно небезпечне діяння, за вчинення якого передбачена відповідальність, – примушування до вчинення терористичного акту. Під примушуванням слід розуміти зумовлена кимсь або чимось необхідність діяти певним способом (вчинити терористичний акт) незалежно від бажання. Закон передбачає вичерпний перелік альтернативних способів примушування: обман, шантаж, використання уразливого стану особи, або із застосуванням чи погрозою застосування насильства.

Обман – це повідомлення завідомо неправдивих відомостей чи замовчування фактів, що мали б істотне значення для поведінки особи, яку примушують вчинити терористичний акт. При скоєнні цього злочину обман може полягати у введенні в оману щодо характеру діянь (застосування зброї, вчинення вибухів, підпалів тощо), мети діянь тощо.

Шантаж у цьому випадку включає два види дій: а) погрозу викриттям, повідомленням відомостей, які компрометують особу; б) погрозу заподіянням іншої шкоди, заякування з метою створити вигідну для себе обстановку, поставити потерпілу особу в залежне становище. Це, наприклад, вивезення особи за кордон і відібрання

в неї документів, погрозу заподіяння шкоди рідним чи близьким, доведення до потерпілого наміру продати у рабство тощо. Шантажем є погроза розголосити як справжні факти, так і повідомити неправдиві відомості, здійснити наклеп.

Визначаючи зміст поняття «використання уразливого стану», слід виходити з положень ч. 2 примітки до ст. 149 КК України, в якій зазначається, що «у статтях 149 та 303 цього Кодексу під уразливим станом особи слід розуміти зумовлений фізичними чи психічними властивостями або зовнішніми обставинами стан особи, який позбавляє або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям, збіг тяжких особистих, сімейних або інших обставин».

Застосування насильства означає заподіяння тілесних ушкоджень, побоїв, незаконне позбавлення волі, гвалтування, задоволення статевої пристрасті неприродним способом, вчинення інших насильницьких дій (використання електроструму, удушення тощо). Погроза застосування насильства полягає у залякуванні потерпілої особи заподіянням фізичної шкоди. Погроза повинна стосуватися самого потерпілого, а не інших осіб, хоча б і близьких до того, хто має вчинити терористичний акт. Форма повідомлення – усно, письмово, конклюдентними діями – значення для кримінальної відповідальності не має. Важливо лише, щоб потерпілий сприйняв погрозу як реальну.

Якщо при застосуванні вказаних способів мають місце ознаки злочинів, які є небезпечнішими, ніж злочин, передбачений ст. 258¹ КК України, то вчинене слід кваліфікувати за сукупністю цього злочину з відповідними іншими злочинами, передбаченими, зокрема, розділами II, III, IV Особливої частини кодексу. Закінченим примушування чи втягнення слід вважати з моменту виконання дій, вказаних у диспозиції, при цьому злочин визнається закінченим незалежно від успішності (результативності) дій, тобто незалежно від того, чи вчинено терористичний акт.

Отже, ст. 258¹ КК України передбачає, по суті, відповідальність за дві форми залучення інших осіб до вчинення терористичного акту – втягнення (коли особа добровільно або вимушено-

добровільно погоджується на вчинення терористичного акту) та примушування у визначений спосіб (залучення проти волі особи).

Суб'єкт складу аналізованого злочину – загальний. Відповідальність настає при досягненні особою, яка вчиняє вказані у диспозиції діяння, 16-річного віку.

Суб'єктивна сторона аналізованого складу злочину наявна при умисній вині суб'єкта злочину.

Щодо кваліфікованих видів аналізованого злочину, то вони наявні при вчиненні дій, передбачених ч. 1 цієї статті, щодо кількох осіб або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища.

З цих ознак, враховуючи, що положення про повторність та вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб вже аналізувалося, роз'яснення потребує лише зміст кваліфікуючої ознаки «вчинення службовою особою з використанням службового становища». Ця ознака наявна за дотриманням двох умов: 1) спеціальний суб'єкт – службова особа (поняття якої визначене у примітці до ст. 364 КК України); 2) спосіб – використання службового становища (прав і повноважень, які впливають з займаної посади).

У ст. 258² КК України «Публічні заклики до вчинення терористичного акту» передбачено відповідальність за «публічні заклики до вчинення терористичного акту, а також розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів з такими закликами».

Об'єктом складу аналізованого злочину, як і двох попередніх, є суспільні відносини з приводу забезпечення громадської безпеки, у частині захисту інтересів людини, суспільства й держави від суспільно небезпечних діянь.

Як і у попередньому складі злочину, у цій статті передбачено дві альтернативні форми: 1) публічні заклики до вчинення терористичного акту; 2) «розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів з такими закликами».

Щодо складу аналізованого злочину у формі публічних закликів, то його специфічними ознаками є суспільно небезпечне діяння – публічні заклики. Вони передбачають хоча б одне відкрите звернення до невизначеного, але значного кола осіб, в якому висловлюються ідеї, погляди чи вимоги, спрямовані на те, щоб шля-

хом поширення їх серед населення чи його окремих категорій (представників влади, військовослужбовців тощо) схилити певну кількість осіб до певних дій – в цьому випадку до терористичного акту. Якщо такі заклики звернені до конкретної особи, вони кваліфікуються як підбурювання до вчинення терористичного акту.

Публічність – оціночна ознака, і питання про наявність її має вирішуватися в кожному конкретному випадку з урахуванням часу, місця, обстановки здійснення закликів тощо.

Заклики слід відрізнити від поширювання неправдивих чуток, що можуть викликати паніку серед населення або порушення громадського порядку, відповідальність за яке передбачена КУпАП. Злочин у цій формі є закінченим з моменту висловлення винним відповідного заклику, спрямованого на його сприйняття більш-менш широкою аудиторією. Поодиначний факт висловлення відповідних ідей кільком особам не може розглядатися як публічні заклики.

Конститутивними ознаками злочину у другій формі є: а) альтернативне суспільно небезпечне діяння (розповсюдження, виготовлення чи зберігання); б) засіб – матеріали із закликами до вчинення терористичного акту; в) спеціальна мета – розповсюдження матеріалів (при вчиненні виготовлення і зберігання).

Матеріали – письмові чи зафіксовані на іншому носіїв інформації звернення, листівки, плакати, газети, журнали тощо. Оскільки законодавець використовує цей термін у множині, розповсюдження одного примірника відповідного матеріалу не містить складу злочину. Під розповсюдженням матеріалів, що містять такі заклики, слід розуміти безпосередню передачу чи доведення будь-яким способом їх змісту до відома інших осіб. Виготовлення матеріалів – це безпосереднє авторське створення або технічне їх виготовлення (друкування, виготовлення ксерокопій, фотомонтажної або аудіо- чи відеопродукції). Під зберіганням слід розуміти перебування таких матеріалів безпосередньо у винного (у його помешканні, автомобілі, за місцем роботи тощо) та вживання винним заходів до їх збереження.

Суб'єкт складу аналізованого злочину – загальний. Відповідальність настає при досягненні особою, яка вчиняє вказані у диспозиції діяння, 16-річного віку.

Суб'єктивна сторона аналізованого складу злочину наявна при умисній вині суб'єкта злочину.

Щодо кваліфікованого виду аналізованого злочину, то він має місце при вчиненні дій, передбачених частиною першою цієї статті з використанням засобів масової інформації.

Засоби масової інформації, мас медіа (Mass media) – це преса (газети, журнали, книги), радіо, телебачення, інтернет-видання, кінематограф, звукозаписи і відеозаписи, відеотекст, телетекст, рекламні щити і панелі, домашні відеоцентри, що поєднують телевізійні, телефонні, комп'ютерні та інші лінії зв'язку. Всім цим засобам притаманні якості, що їх об'єднують – звернення до масової аудиторії, доступність багатьом людям, корпоративний зміст виробництва і розповсюдження інформації. В Україні діяльність ЗМІ регулюється законами «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про інформацію», «Про рекламу», «Про телебачення і радіомовлення» та низкою інших. До засобів масової інформації слід відносити і громадські медіа, які часто пов'язані з «громадськими комунікаціями» та можуть набувати різних форм, стосуватися різних груп людей та бути пов'язаними великим числом різних напрямків. Водночас громадські медіа – це спосіб для створення дискусії та залучення звичайних громадян, об'єднаних певними цілями. Головна риса громадських медій в тому, що вони не залежать від комерційних тенденцій та популярних тем для обговорення. Це дозволяє створювати різні моделі громадських медій, які можуть або пропонувати відкриту редакційну політику, або більше сфокусовані на залучення громадян.

У ст. 258³ КК України «Створення терористичної групи чи терористичної організації» передбачено відповідальність за «створення терористичної групи чи терористичної організації, керівництво такою групою чи організацією або участь у ній, а так само організаційне чи інше сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації».

Найперше, що слід відзначити, аналізуючи склад злочину передбачений у цій статті те, що в ній український законодавець відійшов від панівної у радянському кримінальному праві позиції, за якою ознакою злочинної організації, що відрізняє її від інших форм співучасті особливого роду, є те, що факт створення остан-

ньої містить ознаки злочину. Створення ж організованої групи само по собі не є злочинним, і таке створення слід кваліфікувати як готування до відповідного злочину, для вчинення якого створено групу.

До того ж має місце колізія між положеннями Закону України «Про боротьбу з тероризмом» та КК України. Відповідно до Закону терористична група – група з двох і більше осіб, які об'єдналися з метою здійснення терористичних актів, відповідно до положень ч. 3 ст. 28 КК – злочин визнається вчиненим організованою групою, якщо в його готуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) злочинів, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи.

Виходячи з цього, під терористичною групою слід розуміти навіть не організовану, а групу осіб за попередньою змовою.

Відповідно до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» терористична організація – стійке об'єднання трьох і більше осіб, створене з метою здійснення терористичної діяльності, у межах якого здійснено розподіл функцій, встановлено певні правила поведінки, обов'язкові для цих осіб під час підготовки і вчинення терористичних актів.

Організація визнається терористичною, якщо хоч один з її структурних підрозділів здійснює терористичну діяльність з відома хоча б одного з керівників (керівних органів) усієї організації. Водночас відповідно до ч. 4 ст. 28 КК злочинною організацією є стійке ієрархічне об'єднання декількох осіб (п'ять і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп.

Очевидно цю ситуацію слід вирішувати за правилом тлумачення законів, при їх колізії, на користь особи, стосовно якої вони застосовуються.

Об'єктивна сторона складу аналізованого злочину характеризується вчиненням принаймні одного з таких альтернативних діянь:

- створення терористичної групи чи терористичної організації;
- керівництво такою групою чи організацією
- участь у такій групі чи організації;
- організаційне сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації;
- інше сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації.

Під створенням терористичної групи чи терористичної організації слід розуміти дії, спрямовані на виникнення злочинної групи чи організації, якої раніше не існувало. Керівництво такою групою чи організацією передбачає виконання організаційно-розпорядчих функцій стосовно групи, організації в загалом чи її структурних підрозділів (має право віддавати вказівки обов'язкові до виконання учасниками групи чи організації). Участь у такій групі чи організації передбачає перебування в складі такої злочинної групи чи організації.

Організаційне та інше сприяння – це допомога групі, організації в цілому, її підрозділам чи окремим учасникам, спрямована на забезпечення виникнення, існування і розвитку групи чи організації, можливості реалізації їх злочинних намірів, які вони ставлять перед собою. Це сприяння не повинно стосуватися конкретного терористичного акту, інакше така допомога означає співучасть у злочині. Не утворює сприяння також фінансування терористичної групи чи організації, бо за такі діяння відповідальність передбачена в окремій статті КК.

Суб'єкт складу аналізованого злочину, як і в попередніх, – загальний. Відповідальність настає при досягненні особою, яка вчиняє вказані у диспозиції діяння, 16-річного віку.

Суб'єктивна сторона аналізованого складу злочину наявна при умисній вині суб'єкта злочину.

Особливістю складу аналізованого злочину є те, що КК встановлює умови звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення такого злочину при дотриманні певних умов, а саме: особа

не є організатором і керівником терористичної групи чи терористичної організації; особа добровільно повідомила правоохоронний орган про відповідну терористичну діяльність; сприяла її припиненню або розкриттю злочинів, вчинених у зв'язку із створенням або діяльністю такої групи чи організації; в її діях немає складу іншого злочину.

У ст. 258⁴ КК України «Сприяння вчиненню терористичного акту» передбачено відповідальність за вербування, озброєння, навчання особи з метою вчинення терористичного акту, а також використання особи з цією метою.

Об'єкт складу аналізованого злочину такий же, як і попередніх.

Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони є суспільно небезпечне діяння, яке закон визначає як альтернативне. Відповідальність настає при вчиненні принаймні одного з таких діянь: вербування; озброєння; навчання; використання особи для вчинення терористичного акту.

Термін «вербування» охоплює всі операції, які здійснюються з метою одержання або постачання іншим особам людей, які не пропонують свої послуги добровільно.

Під озброєнням слід розуміти забезпечення зброєю, передавання її у володіння чи користування особи, групи, організації тощо.

Навчання – організована, двостороння діяльність, спрямована на максимальне засвоєння та усвідомлення навчального матеріалу і подальшого застосування отриманих знань, умінь та навичок на практиці. При цьому не має значення предмет навчання – не обов'язково, щоб це була військова підготовка, це може бути і психологічна підготовка, і мовна тощо.

Використання означає процес або дію, коли людина для досягнення своєї мети вдається до допоміжних засобів або інструментів. Використання – синонімом до слова «застосування», проте перше зазвичай вживається там, де треба посилити значення користі, корисних наслідків для ініціатора застосування. У процесі використання (застосування) проявляється три складові частини: а) ініціатор, який має волю і ставить мету (це може бути не тільки окрема людина, а й група, колектив, організація, структура людей); б) за-

соби, інструменти, задіяні у процесі (ці інструменти можуть мати як матеріальну, так і не матеріальну природу), а також спосіб їхнього використання; в) власне мета. Вже зазначалось, що у ст. 258¹ КК України передбачено відповідальність за «втягнення особи у вчинення терористичного акту або примушування до вчинення терористичного акту з використанням обману, шантажу, уразливого стану особи, або із застосуванням чи погрозою застосування насильства», тобто, по суті, також за використання.

Суб'єкт складу аналізованого злочину, як і в попередніх, – загальний. Відповідальність настає при досягненні особою, яка вчиняє зазначені у диспозиції діяння, 16-річного віку.

Суб'єктивна сторона аналізованого складу злочину має місце за наявності двох ознак: а) вини у формі умислу; б) спеціальної мети – сприяння вчиненню терористичного акту.

Кваліфікований склад злочину передбачений ч. 2 ст. 258⁴ КК України матиме місце при вчиненні вказаних щодо кількох осіб або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням свого службового становища. Зміст цих кваліфікуючих ознак не відрізняється від аналогічних ознак у цих проаналізованих складах злочинів.

У ст. 258⁵ КК України «Фінансування тероризму» передбачено відповідальність за «фінансування тероризму, тобто дії, вчинені з метою фінансового або матеріального забезпечення окремого терориста чи терористичної групи (організації), організації, підготовки або вчинення терористичного акту, втягнення у вчинення терористичного акту, публічних закликів до вчинення терористичного акту, сприяння вчиненню терористичного акту, створення терористичної групи (організації)».

Аналізуючи цей склад злочину, відзначимо колізію між поняттям фінансування тероризму у КК (яке наведено вище) та Законі України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму», у якому закріплюється, що фінансування тероризму – це надання чи збір активів будь-якого роду з усвідомленням того, що їх буде використано повністю або частково для організації, підготовки і вчинення окремим терористом або терористичною організацією визначеного КК України терористичного акту, втяг-

нення у вчинення терористичного акту, публічних закликів до вчинення терористичного акту, створення терористичної групи чи терористичної організації, сприяння вчиненню терористичного акту, будь-якої іншої терористичної діяльності, а також спроби здійснення таких дій».

Тобто кодекс вказує на «вчинення дій», а закон – на одержання злочинним шляхом, або фінансування тероризму деталізується як «надання чи збір активів будь якого роду».

Щодо складу злочину, передбаченого ст. 258⁵ КК України, то його безпосередній об'єкт аналогічний об'єктам проаналізованих складів злочинів.

Об'єктивна сторона характеризується вчиненням таких альтернативних діянь, як збір фінансових чи матеріальних активів; надання фінансових чи матеріальних активів.

Особою, на користь якої вчиняються такі дії, може бути: терорист, терористична група (організація), яке здійснює організацію, підготовку терористичного акту, вчинення терористичного акту, особа, яка здійснює втягнення у вчинення терористичного акту, особа, яка здійснює публічні заклики до вчинення терористичного акту, особа, яка здійснює сприяння вчиненню терористичного акту, особа, яка створює терористичну групу (організацію).

Суб'єкт складу аналізованого злочину, як і в попередніх, – загальний. Відповідальність настає при досягненні особою, яка вчиняє вказані у диспозиції діяння, 16-річного віку.

Суб'єктивна сторона аналізованого складу злочину має місце за наявності двох ознак: а) вини у формі умислу; б) спеціальної мети – первинної – фінансового або матеріального забезпечення вище перерахованих осіб, кінцевої – вчинення терористичного акту.

У ч. 2 аналізованого складу злочину передбачено як кваліфікуючі такі ознаки: вчинення злочину повторно; вчинення злочину з корисливих мотивів; вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб; вчинення злочину у великому розмірі; якщо вони призвели до заподіяння значної майнової шкоди.

Вчинення злочину з корисливих мотивів має місце у разі, коли винний, фінансуючи тероризм, бажав одержати у зв'язку з цим матеріальні блага для себе або інших осіб, одержати або зберегти

певні майнові права, уникнути матеріальних витрат чи обов'язків або досягти іншої матеріальної вигоди. Для наявності цього складу злочину не має значення, чи досяг винний тієї матеріальної вигоди, якої прагнув.

Час виникнення корисливого мотиву на кваліфікацію вчиненого не впливає.

Вчинення злочину у великому розмірі згідно з приміткою до ст. 258⁵ КК України має місце, якщо розмір фінансового або матеріального забезпечення перевищує шість тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Натомість значний розмір заподіяння майнової шкоди в законі не визначений, а відтак зміст цієї кваліфікуючої ознаки є оцінним.

У ч. 3 цієї статті передбачено, що слід кваліфікувати фінансування тероризму за наявності таких ознак: вчинення їх організованою групою; вчинення їх в особливо великому розмірі (якщо розмір фінансового або матеріального забезпечення перевищує вісімнадцять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян); якщо вони призвели до інших тяжких наслідків,

Аналізована стаття також містить заохочувальну норму. У ч. 4 ст. передбачено такі підстави звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення цього злочину: якщо особа не є організатором або керівником терористичної групи (організації); добровільно до притягнення до кримінальної відповідальності повідомила про відповідну терористичну діяльність або іншим чином сприяла її припиненню або запобіганню злочину, який вона фінансувала або вчиненню якого сприяла; в її діях немає складу іншого злочину.

Отже, деталізоване закріплення у чинному КК України різних форм прояву тероризму обумовлене прагненням законодавця забезпечити належну охорону основних конституційних об'єктів – осіб, суспільства, держави від насправді небезпечного явища.

Це і є позитивним моментом. Водночас така деталізація видається надмірною, що може породжувати проблеми при застосуванні аналізованих вище норм.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. *Що таке терористичний акт?*
2. *Які цілі переслідує терористичний акт?*
3. *Охарактеризуйте злочини терористичної спрямованості.*
4. *Перерахуйте злочини терористичної спрямованості.*
5. *Як співвідносяться поняття «терористичний акт» та «терористична діяльність»?*
6. *Перерахуйте напрями терористичної діяльності.*
7. *Які дії відбуваються на стадії підготовки до терористичного акту?*
8. *Чи настає кримінальна відповідальність за підготовку до вчинення терористичного акту?*
9. *Чи настає кримінальна відповідальність за підбурювання до вчинення терористичного акту, якщо терористичний акт не відбувся?*
10. *Дайте визначення поняття «незаконне збройне формування».*
11. *Які Ви знаєте ознаки злочинної організації?*
12. *Що таке вербування терористів?*
13. *У чому полягає навчання терористів?*
14. *Які дії відповідно до законодавства України включаються у поняття «терористична діяльність»?*
15. *Які ознаки відрізняють тероризм від інших злочинів?*
16. *Назвіть злочини з елементами тероризування.*
17. *Які ознаки притаманні тероризуванню?*
18. *Порівняйте терміни «тероризування» і «тероризм».*
19. *У чому полягають відмінності кримінально-правової кваліфікації злочинів з ознаками тероризування і насильницьких злочинів?*
20. *Як співвідносяться тероризм і бвиство?*
21. *Порівняйте тероризм і бандитизм?*
22. *У чому полягають відмінності між піратством і бандитизмом?*
23. *У чому полягає специфіка злочинів терористичної спрямованості?*

24. Назвіть злочини терористичної спрямованості. Дайте кримінально-правову характеристику терористичному акту.
25. Охарактеризуйте об'єктивну сторону злочину, передбаченого ст. 258 КК України.
26. Чому можемо говорити, що терористичний акт – це багатооб'єктний злочин?
27. Охарактеризуйте суб'єктивну сторону злочину, передбаченого ст. 258 КК України.
28. Чи законодавством передбачено звільнення від відповідальності за вчинення терористичних злочинів?
29. У чому полягає відмінність терористичної групи від терористичної організації?
30. Назвіть основні ознаки воєнізованого формування.
31. У чому полягає відмінність воєнізованих і збройних формувань?
32. Яка форма вини характерна для всіх терористичних злочинів?
33. У яких діях полягає керівництво збройним формуванням?
34. З яких компонентів об'єктивно складається суспільно небезпечне діяння при вчиненні злочинів терористичної спрямованості?
35. Чи може юридична особа нести відповідальність за злочини фізичних осіб, які входять до її складу? Хто може визнати організацію терористичною?

Розділ 6

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ У СФЕРІ БОРОТЬБИ З ТЕРОРИЗМОМ

Тероризм – міжнародний злочин, масштаби і ступінь поширення якого відповідають рівневі світової загрози. Протидія цій загрозі вимагає усе більшої консолідації держав, спільного використання наявних сил і засобів. Тому Україна може брати участь у спільних антитерористичних заходах шляхом сприяння іноземній державі або міждержавному об'єднанню в передислокації військ (сил), спеціальних антитерористичних формувань, перевезенні зброї або шляхом надання своїх сил і засобів з дотриманням вимог Законів України «Про порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав» від 2 березня 2000 р. та «Про порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України» від 22 лютого 2000 р. Рішення про це приймає Президент України за поданням Ради національної безпеки й оборони України, внесеним на підставі мотивованої пропозиції Міністерства закордонних справ і Служби безпеки України, погодженим, у разі необхідності, з іншими зацікавленими центральними органами виконавчої влади. Рішення Президента України підлягає схваленню Верховною Радою України.

Міжнародне співробітництво України у сфері боротьби з тероризмом здійснюється відповідно до міжнародних договорів та інших домовленостей про взаємну правову допомогу. Про об'єднання держав з метою протидії тероризмові свідчать прийняті міжнародно-правові документи.

Україна відповідно до укладених нею міжнародних договорів співробітничает в галузі боротьби з тероризмом з різними суб'єктами. Такими суб'єктами є: іноземні держави; правоохоронні

органи і спеціальні служби іноземних держав; міжнародні організації, що здійснюють боротьбу з тероризмом (наприклад, ООН у особі Ради Безпеки і створеного при ній Контртерористичного комітету).

Для надання допомоги в проведенні заходів щодо попередження, виявлення і припинення терористичних актів на власній території Україна, у разі необхідності, може звернутися з відповідним запитом до інших держав у порядку, визначеному національним законодавством і міжнародними договорами України.

Рішення про необхідність залучення сил іноземних держав також приймається Президентом України в порядку, аналогічному для визначення участі наших сил за кордоном. Рішення про допуск сил інших держав на територію України може не виноситися на схвалення Верховної Ради України, якщо такий допуск передбачений міжнародним договором, згода на обов'язковість якого Верховною Радою України уже надана.

У п. 6 Декларації ООН 60/43 від 8 грудня 2005 р. «Про заходи для ліквідації міжнародного тероризму»¹ передбачено, що для ефективної боротьби зі збільшенням кількості і посиленням наслідків актів тероризму, а також у зв'язку з міжнародним характером терористичної діяльності, держави повинні посилювати співробітництво в цій сфері шляхом, насамперед, систематизації обміну інформацією про попередження тероризму і боротьбу з ним, а також ефективного здійснення відповідних міжнародних конвенцій й укладення угод про взаємну правову допомогу і видачу терористів на двосторонній, регіональній і багатосторонній основі. У цьому контексті державам пропонується терміново переглянути сферу застосування існуючих міжнародно-правових положень про попередження, припинення і ліквідацію тероризму у всіх його формах і проявах з метою забезпечення створення всеосяжних правових рамок, що включають всі аспекти цього питання.

Україна співпрацює з іншими країнами з метою попередження, виявлення, припинення і розслідування терористичних акцій, притягнення до відповідальності винних осіб і відшкодування зби-

¹ Див.: Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_f87

тків потерпілим державам і особам, а також у налагодженні взаємодії між правоохоронними органами і спеціальними службами іноземних держав; міжнародними організаціями, що здійснюють боротьбу з тероризмом (наприклад ООН в особі Ради Безпеки і Контртерористичний комітет, створений при ній, а також органи, що входять до складу ЕКОСОС: комісії з прав людини тощо).

Держави – члени ООН відповідно до Резолюції Ради Безпеки ООН № 1456 від 20 січня 2003 р.¹ покликані:

а) невідкладно стати учасниками усіх відповідних міжнародних конвенцій і протоколів, що стосуються тероризму, зокрема, Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999 року, і підтримати всі міжнародні ініціативи, започатковані з цією метою, і повною мірою використовувати джерела допомоги і рекомендації, що з'являються тепер;

б) максимально сприяти у справі запобігання, розслідування, кримінального переслідування і покарання за акти тероризму, де б вони не відбувалися;

с) тісно взаємодіяти, щоб здійснити у повному обсязі санкції, спрямовані проти терористів і їхніх пособників, ужити термінових заходів, щоб позбавити їх доступу до фінансових ресурсів, що необхідні їм для здійснення їхньої діяльності, і співробітничати повною мірою з Групою контролю, заснованою на виконання Резолюції 1363 (2001). Резолюція Ради Безпеки ООН № 1373 від 28 вересня 2001 р.² пропонує державам забезпечити залучення до судової відповідальності будь-якої особи, що бере участь у фінансуванні, плануванні, підготовці або здійсненні терористичних актів або в підтримці терористичних актів.

Радою Європи прийнято Конвенцію про запобігання тероризму яку ратифіковано Законом N 54-V (54-16) від 31 липня 2006 р.³ Держави – члени Ради Європи та інші держави, в тому числі Україна, підписали цю Конвенцію з метою є збільшення зусиль сторін у запобіганні тероризму і його негативним наслідкам стосовно пов-

¹ Див.: Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_f87.

² Там само.

³ Див.: Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 39. – Ст. 340.

ного здійснення прав людини, зокрема права на життя, як заходами, вжитими на національному рівні, так і шляхом міжнародного співробітництва, з приділенням належної уваги чинним багатостороннім або двостороннім договорам чи угодам між сторонами.

Україна зобов'язана вживати відповідних заходів, зокрема у сфері підготовки кадрів для правоохоронних та інших органів, а також у сферах освіти, культури, інформації, засобів масової інформації та розвитку обізнаності населення, з метою запобігання терористичним злочинам і їхнім негативним наслідкам з одночасним дотриманням зобов'язань стосовно прав людини. Крім того, вживає таких заходів, які можуть бути необхідними для поліпшення й розвитку співробітництва між національними органами з метою запобігання терористичним злочинам та їхнім негативним наслідкам, зокрема, шляхом: а) здійснення обміну інформацією; б) удосконалення фізичного захисту осіб й об'єктів; с) поліпшення навчання й планів координації дій на випадок надзвичайних громадських ситуацій.

На Україну покладено обов'язок сприяти розвитку обізнаності населення стосовно існування, причин, серйозності терористичних злочинів, загрози, яку вони становлять, а також злочинів, викладених у цій Конвенції, та брати до уваги заохочення громадськості до надання фактичної, специфічної допомоги її компетентним органам, що може сприяти запобіганню терористичним злочинам і злочинам, викладеним у цій Конвенції. Сторони залежно від обставин та з огляду на свої можливості надають одна одній допомогу й підтримку з метою посилення здатності запобігати вчиненню терористичних злочинів, зокрема шляхом обміну інформацією та передовим досвідом, а також підготовки кадрів та інших спільних зусиль превентивного характеру.

У цій конвенції дано визначення понять «публічне підбурювання до вчинення терористичного злочину» (означає розповсюдження повідомлення для населення або доведення такого повідомлення до відома населення в інший спосіб з метою підбурювання його до вчинення терористичного злочину, якщо така поведінка незалежно від того, є чи не є вона безпосередньою підтримкою терористичних злочинів, становить загрозу того, що може бути вчинено один чи більш ніж один такий злочин); «залучення до терори-

зму» (означає спонукання іншої особи до вчинення чи участі у вчиненні терористичного злочину або до вступу до об'єднання чи групи з метою сприяння вчиненню ними одного чи більш ніж одного терористичних злочинів); «навчання тероризму» (означає надання інструкцій стосовно виготовлення або використання вибухових речовин, вогнепальної чи іншої зброї або шкідливих чи небезпечних речовин або стосовно інших специфічних методів чи засобів для вчинення або сприяння вчиненню терористичного злочину зі знанням того, що навички, які надаються, призначені для використання із цією метою).

Для того, щоб діяння вважали одним із злочинів, викладених у ст.ст. 5–7 цієї Конвенції, нема необхідності у фактичному вчиненні терористичного злочину. Цим же міжнародним актом передбачено заходи щодо захисту, компенсації та підтримання жертв тероризму. Так кожна сторона, яка ратифікувала конвенцію, в тому числі й Україна вживає таких заходів, які можуть бути необхідними для захисту й підтримання жертв тероризму, здійсненого на її території. Ці заходи можуть включати, завдяки використанню відповідних національних схем та з урахуванням національного законодавства, зокрема, надання фінансової допомоги й компенсації жертвам тероризму та близьким членам їхніх сімей.

Кожна сторона з позиції юрисдикції вживає таких заходів, які можуть бути необхідними для встановлення своєї юрисдикції стосовно злочинів, викладених у Конвенції про запобігання тероризму, по-перше коли злочин вчинено на території цієї сторони; по-друге коли злочин вчинено на борту корабля, на якому піднято прапор цієї тої чи іншої сторони, чи повітряного судна, зареєстрованого згідно із законодавством цієї сторони; по-третє коли злочин вчинено громадянином цієї сторони.

Крім того, кожна сторона може також встановити свою юрисдикцію стосовно злочинів, викладених у цій Конвенції: коли злочин був спрямований на терористичний злочин, або призвів до й вчинення, що зазначено у ст. 1 Конвенції, на території цієї сторони або проти її громадянина.

Для цілей Конвенції про запобігання тероризму термін «терористичний злочин» означає будь-який із злочинів, викладених і визначених в одному з таких договорів, як Конвенція про боротьбу

з незаконним захопленням повітряних суден, підписана в Гаазі 16 грудня 1970 р.; Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації, укладена в Монреалі 23 вересня 1971 р.; Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів, прийнята в Нью-Йорку 14 грудня 1973 р.; Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників, прийнята в Нью-Йорку 17 грудня 1979 р.; Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу, прийнята у Відні 3 березня 1980 р.; Протокол про боротьбу з незаконними актами насильства в аеропортах, які обслуговують міжнародну цивільну авіацію, укладений у Монреалі 24 лютого 1988 р.; Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства, укладена в Римі 10 березня 1988 р.; Протокол про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки стаціонарних платформ, розташованих на континентальному шельфі, укладений у Римі 10 березня 1988 р.; Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом, прийнята в Нью-Йорку 15 грудня 1997 р.; Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму, прийнята в Нью-Йорку 9 грудня 1999 р.

Тому відповідно до Конвенції про запобігання тероризму термін «терористичний злочин» розглядається як такий, якщо, по-перше, був спрямований на або призвів до вчинення злочину, зазначеного в статті 1 Конвенції, проти Держави або урядового об'єкта цієї Сторони за кордоном, зокрема дипломатичних або консульських приміщень цієї сторони; по-друге, був спрямований на або призвів до вчинення злочину, зазначеного у ст. 1 цієї Конвенції з метою примусити цю сторону здійснити якусь дію або утриматися від її здійснення; по-третє, був учинений особою без громадянства, яка постійно проживає на території цієї сторони; по-четверте, було вчинено на борту повітряного судна, що експлуатується урядом цієї сторони.

При цьому кожна сторона, що підписала чи приєдналася до Конвенції вживає таких заходів, які можуть бути необхідними для встановлення її юрисдикції стосовно злочинів у випадку, коли гаданий злочинець перебуває на її території, а вона не видає таку особу стороні, юрисдикція якої ґрунтується на правилі юрисдикцій,

однаково наявному в законодавстві сторони, до якої звертаються із запитом. Необхідно звернути увагу на те, що цим документом визначено обов'язок здійснити розслідування за фактами вчинення терористичних актів чи злочинів які відповідно до конвенції пов'язані з тероризмом. Зокрема, сторона, отримавши інформацію про те, що особа, яка вчинила злочин, викладений у цій Конвенції, або підозрюється у вчиненні такого злочину, може перебувати на її території, уживає таких заходів, які можуть бути необхідними відповідно до її національного законодавства для розслідування фактів, які містить інформація. Пересвідчившись, що обставини того вимагають, держава, на території якої перебуває злочинець або підозрюваний у злочині, уживає відповідних заходів, передбачених національним законодавством, щоб забезпечити присутність цієї особи для її кримінального переслідування або видачі.

Також цим документом визначено певні гарантії особи, щодо якої здійснюється кримінальне переслідування у зв'язку із вчиненням терористичних злочинів, зокрема будь-яка особа, стосовно якої вживають заходів, що вище зазначені. має право: а) невідкладно зв'язатися з найближчим відповідним представником держави, громадянином якої вона є або яка з інших поглядів має право захищати права цієї особи, чи, якщо вона є особою без громадянства, з представником держави, на території якої така особа постійно проживає; б) на відвідування її представником такої держави; в) бути поінформованою про свої права, викладені у вказаних вище підпунктах. Необхідно пам'ятати вимогу, за якою зазначені права здійснюються відповідно до законів і підзаконних актів сторони, на території якої перебуває злочинець або підозрюваний у злочині, з урахуванням того, що зазначені закони й підзаконні акти повинні забезпечити можливість досягнення в повному обсязі цілей, для яких призначено ці права.

Конвенцією передбачено, що сторони надають одна одній максимальну допомогу у зв'язку з розслідуванням або судовим розглядом кримінальних справ або провадженнями щодо видачі правопорушників, які стосуються злочинів, викладених у цій Конвенції, зокрема допомогу в отриманні наявних у них доказів, які необхідні для таких проваджень. Держави-учасниці можуть розглядати питання про створення додаткових механізмів спільного викорис-

тання інформації або доказів, які необхідні для встановлення кримінальної, цивільної або адміністративної відповідальності. Так, сторона, на території якої перебуває підозрюваний у злочині випадках, коли вона має юрисдикцію згідно зі ст. 14 Конвенції, якщо вона не здійснює екстрадиції такої особи, зобов'язана без будь-яких винятків і незалежно від того, було чи не було вчинено злочин на її території, передати справу без необгрунтованої затримки своїм компетентним органом для кримінального переслідування у порядку, встановленому законодавством цієї сторони. Такі органи приймають рішення так само, як і в справі про будь-який інший злочин серйозного характеру відповідно до закону цієї сторони. У тих випадках, коли національне законодавство сторони дозволяє їй видати або іншим способом передати одного з її громадян лише за умови, що ця особа буде повернена до цієї сторони для відбування покарання, призначеного у результаті судового розгляду або провадження, для яких запитувалася видача або передача особи, то ця сторона й сторона, яка домагається видачі такої особи, погоджуються з таким варіантом й іншими умовами, які вони можуть визнати відповідними, така обумовлена видача або передача будуть достатніми для звільнення від виконання обов'язку, викладеного у п. 1, коли злочин вчинено на території цієї сторони.

Злочини, викладені у ст.ст. 5–7 та 9 Конвенції, вважаються такими, які включено як такі, що тягнуть видачу, до будь-якого договору про видачу правопорушників, що існує між будь-якими сторонами до набуття чинності цією Конвенцією. Сторони зобов'язуються включати такі злочини як такі, що тягнуть видачу, до кожного договору про видачу правопорушників, який буде згодом укладено між ними. Коли сторона, яка обумовлює видачу правопорушників наявністю договору, отримує запит про видачу від іншої сторони, з якою вона не має договору про видачу правопорушників, запитувана сторона може, якщо вона так вирішить, уважати цю Конвенцію правовою підставою для видачі за злочини, викладені у ст.ст. 5–7 та 9 Конвенції. Видача правопорушників здійснюється з дотриманням умов, передбачених законодавством запитуваної сторони. Сторони, які не обумовлюють видачу правопорушників наявністю договору, у відносинах між собою визнають злочини, викладені в ст.ст. 5–7 та 9 цієї Конвенції, як такі, що тягнуть видачу,

з дотриманням умов, передбачених законодавством запитуваної сторони. У разі необхідності злочини, викладені у ст.ст. 5–7 та 9 Конвенції, вважаються сторонами з метою здійснення видачі правопорушників такими, які нібито було вчинено не тільки на місці їхнього вчинення, а й на території сторін, які встановили юрисдикцію відповідно до ст. 14 Конвенції.

Міжнародне співробітництво передбачає обмін інформацією і надання правової допомоги. Види допомоги визначаються Україною, виходячи з міжнародних угод, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України і національним законодавством. Україна надає інформацію іноземній державі з питань, пов'язаних із боротьбою з міжнародним тероризмом, на підставі відповідного запиту. Така інформація може бути надана і без попереднього запиту іноземної держави, якщо це не зашкодить проведенню досудового слідства чи судового розгляду справи і може допомогти компетентним органам іноземної держави у припиненні терористичного акту. Якщо інше не передбачено міжнародним договором, то у виконанні запитів іноземних держав може бути відмовлено, якщо:

- вони не направлені компетентним органом;
- вони за своїм характером можуть завдати шкоди суверенітету, безпеці або основним принципам правової системи України;
- злочин, з яким пов'язаний запит, не розглядається як терористичний акт або злочин терористичної спрямованості;
- запитувані або інші заходи, що спричиняють аналогічні наслідки, не дозволені законодавством України або не застосовуються до правопорушення, з яким пов'язаний запит, відповідно до законодавства України;
- постанова про запитувані заходи не може бути винесена або такі заходи не можуть бути виконані в зв'язку з впливом строку давності, передбаченого законодавством України або законодавством запитуючих держав;
- постанова, прохання про виконання якої направляється, не підлягає примусовому виконанню відповідно до законодавства України;
- процедура, що передує прийняттю постанови, прохання про виконання якої направляється, не відповідає основним правам на захист, визнаним в Україні;

– є підстави вважати, що запитувані заходи або постанова, про винесення якої подається запит, передбачають переслідування визначеної особи лише за расовою, статевою, релігійною, національною ознакою або через політичні переконання;

– запит, переданий не належним чином.

У зазначених випадках компетентні органи України негайно повідомляють компетентні органи іноземної держави про мотиви відмови у виконанні запиту.

Міжнародне співробітництво у сфері боротьби з тероризмом передбачає екстрадицію осіб, що брали участь у терористичній діяльності. Це означає, що участь іноземців або осіб без громадянства, які в Україні постійно не проживають, у терористичній діяльності може бути підставою для видачі таких осіб іншій державі для притягнення до кримінальної відповідальності.

Видача осіб з метою притягнення до кримінальної відповідальності та виконання примусових актів іноземної держави здійснюється згідно з законодавством і зобов'язаннями, узятими Україною у зв'язку з ратифікацією Європейської конвенції про видачу правопорушників від 13 грудня 1957 р.¹, Європейської конвенції про боротьбу з тероризмом 1977 р.² та інших міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також на засадах взаємності.

Україна може видавати іншим договірним державам з урахуванням положень і умов Конвенції 1957 р. осіб, які переслідуються компетентними органами сторони, що запитує, за скоєння злочину або які розшукуються цими органами з метою виконання вироку або постанови про утримання під вартою, але Україна залишає за собою право не здійснювати видачу, якщо особа, видача якої запитується, за станом здоров'я не може бути видана без шкоди здоров'ю. Крім того, Європейська конвенція 1957 р., як і інші конвенції, передбачає право держави відмовити у видачі власного громадянина. Відповідно до ч. 2 ст. 25 Конституції України громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій

¹ Див.: Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-995_033

² Там само.

державі. Тому положення про видачу не стосується громадян України, оскільки така видача заборонена Конституцією.

Видача також не здійснюється відповідно до умов, визначених Європейською конвенцією про передачу засуджених осіб від 21 березня 1983 р., однак особа може бути передана іншій державі для відбування покарання якщо: а) ця особа є громадянином держави виконання вироку; б) вирок є остаточним; в) на період одержання запиту про передачу засуджена особа повинна відбувати покарання, як правило, протягом шести місяців, або якщо їй винесений вирок про довічне ув'язнення; г) на передачу згодна засуджена особа або з урахуванням її віку або фізичного чи психічного стану згодний його законний представник; ґ) діяння, на підставі яких винесений вирок, є злочинними відповідно до законодавства держави виконання вироку; д) держава, що виносить вирок, і держава, що виконує вирок, згодні на передачу засудженої особи.

Ряд інших умов передбачено Європейською конвенцією про видачу правопорушників і додатковими протоколами до неї. Так, видача не здійснюється, якщо злочин, у зв'язку з яким запитується особа, розглядається як політичний або пов'язаний з політичним, а також якщо запитувана сторона має достатні підстави вважати, що запит про видачу правопорушника за скоєння звичайного кримінального правопорушення був зроблений з метою переслідування або покарання особи за ознаками його раси, релігії, національної приналежності або за політичні переконання. До політичних злочинів не належать убивство або замах на убивство глави держави і членів його родини; злочини проти людства, визначені в Конвенції про попередження злочинного геноциду і покарання за нього; злочини, перераховані в ст. 51 Конвенції про поліпшення долі поранених, хворих і осіб зі складу збройних сил на морі, що потерпіли внаслідок корабельної аварії (1949 р.)¹; будь-які порушення законів і звичаїв війни, крім тих, котрі передбачені положеннями Женевських конвенцій.

Аналогічні норми закріплено й у Європейській конвенції про боротьбу з тероризмом від 27 січня 1977 р. У ст.ст. 1 і 2 цієї Євро-

¹ Див.: Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_033

пейської конвенції крім іншого, визначено перелік правопорушень, що не будуть розглядатися як політичні правопорушення або правопорушення, пов'язані з політичним правопорушенням або викликані політичними спонуканнями, що стали підставою для забезпечення видачі осіб іноземній державі, виконуваної Договірними державами:

– правопорушення, що відносяться до застосування Конвенції щодо боротьби з незаконним захопленням повітряних суден, підписаної в Гаазі 16 грудня 1970 р.¹;

– правопорушення, що належать до застосування Конвенції щодо боротьби з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації, підписаної в Монреалі 23 вересня 1971 р.²;

– важкі правопорушення, що складаються із замаху на життя, тілесну цілісність або свободу людей, що мають право на міжнародний захист, включаючи дипломатичних представників;

– правопорушення, що передбачають захоплення заручників або незаконне позбавлення волі;

– правопорушення, що передбачають використання бомб, гранат, ракет, автоматичної вогнепальної зброї, бандеролей і посилок з небезпечними вкладеннями, відповідно до того, наскільки подібне використання становить небезпеку для людей;

– спроба здійснення одного з вказаних правопорушень або участь як співника особи, що вчинює або намагається вчинити подібне правопорушення.

Також може не розглядатися як політичне правопорушення або як правопорушення, викликане політичними спонуканнями, кожний акт насильства, що не зазначений вище, але що спрямований проти життя, тілесної цілісності чи свободи людей або спрямований проти майна, коли він створює колективну небезпеку для людей, для забезпечення видачі злочинця іноземній державі. Якщо держава має серйозні причини вважати, що прохання про видачу злочинця іноземній державі має своєю метою переслідування або покарання особи за ознакою раси, національності або за політичні

¹ Див.: Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-995_033

² Там само.

погляди, то у видачі злочинця іноземній державі може бути відмовлено, так само як і в юридичній взаємодопомозі. Держава, що відмовила у видачі особи, підозрюваної в правопорушенні, іноземній державі, проводить процес без усякого винятку і без необґрунтованої затримки своєю компетентною владою, що розслідує кримінальні справи, у рамках свого діючого законодавства.

За виконанням цієї Конвенції стежить Європейський комітет криміналістики Ради Європи. На нього покладено також функцію регулювання спірних питань, що можуть виникнути при інтерпретації або застосуванні даної Конвенції.

Слід відзначити, що, погодившись з визначенням політичних, військових і фінансових злочинів, Україна Законом про ратифікацію цієї Конвенції і Протоколів до неї залишила за собою право вирішувати у кожній справі окремо, задовольняти або не задовольняти запит про видачу правопорушника, а також зобов'язалася здійснювати видачу тільки тих осіб, що скоїли злочини, за які передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на термін не менше одного року або суворішим покарання.

Як правило, усі міжнародні договори, що стосується видачі, учасниками яких є Україна, ґрунтуються на принципах, відповідно до яких, зокрема: а) злочин, за скоєння якого вимагається видача, має визнаватися злочином і законами держави, де знаходиться винна особа; б) якщо за законами держави, що вимагає видачі, за цей злочин передбачена страта, ця держава дає гарантії про її незастосування до зазначеної особи; в) якщо вимога про видачу має своєю метою притягнення особи до кримінальної відповідальності, держава, що вимагає видачі, повинна надати докази скоєння злочину; г) передача засудженого для відбування покарання можлива тільки після вступу в силу вироку суду.

І нарешті, нормативними підставами видачі (передачі, екстрадиції) злочинця є ст. 10 КК України, а також багатосторонні і двосторонні угоди про: видачу правопорушників і передачу засуджених осіб (Україною ратифіковані договори, зокрема, із Грузією, Республікою Азербайджан, Латвійською Республікою, Республікою Узбекистан, Китайською Народною Республікою, Республікою Казахстан, Республікою Вірменія, Республікою Індія); правову допомогу в кримінальних справах (Україною ратифіковані договори,

зокрема, з Республікою Польща, Республікою Молдова, Естонською Республікою, Латвійською Республікою, Монголією, Канадою, Соціалістичною Республікою В'єтнам, Сполученими Штатами Америки, Республікою Індія, Федеративною Республікою Бразилія); окремі положення відповідних угод про боротьбу з окремими видами злочинів.

Крім зазначених міжнародних угод, укладених Україною, юридичну чинність згідно зі ст. 7 Закону України «Про правонаступництво України» зберегли договори, укладені СРСР з Угорщиною, Республікою Фінляндія, Республікою Австрія, Алжиром, Республікою Кіпр.

Особливе місце в системі міжнародного співробітництва у боротьбі з тероризмом займає Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму яку ратифіковано із заявою Законом № 149-IV (149-15) від 12 вересня 2002 р.¹ Відповідно до цього документу для термінів потребує пояснення. Так, поняття «кошти» означає активи будь-якого роду, матеріальні чи нематеріальні, рухомі чи нерухомі, незалежно від способу їх придбання, а також юридичні документи або акти у будь-якій формі, в тому числі в електронній або цифровій, які засвідчують право на такі активи або участь у них, включаючи банківські кредити, дорожні чеки, банківські чеки, поштові перекази, акції, цінні папери, облігації, векселя, акредитиви, але не обмежуючись ними, поняття «державний або урядовий об'єкт» означає будь-який постійний чи тимчасовий об'єкт чи транспортний засіб, який використовують або займають представники держави, члени уряду, представники законодавчого або судового органу чи посадові особи або державні службовці або службовці будь-якого іншого державного органу або установи, чи службовці або посадові особи міжурядової організації у зв'язку з виконанням ними своїх службових обов'язків, поняття «надходження» означає будь-які кошти, отримані або набуті прямо чи опосередковано, шляхом вчинення наступних злочинів: а) будь-якого діяння, яке являє собою злочин відповідно до сфери застосування одного з договорів, перелічених нижче, та до визначення, що

¹ Див.: Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_033

міститься в ньому а саме: Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден, вчинена в Гаазі 16 грудня 1970 р.; Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації, вчинена в Монреалі 23 вересня 1971 р.; Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, в тому числі дипломатичних агентів, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 14 грудня 1973 р.; Міжнародна конвенція про боротьбу з захопленням заручників, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 17 грудня 1979 р.; Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу, вчинена у Відні 3 березня 1980 р.; Протокол про боротьбу з незаконними актами насильства в аеропортах, які обслуговують міжнародну цивільну авіацію, що доповнює Конвенцію про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації, вчинений в Монреалі 24 лютого 1988 р.; Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства, вчинена в Римі 10 березня 1988 р.; Протокол про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки стаціонарних платформ, розташованих на континентальному шельфі, вчинений в Римі 10 березня 1988 р.; Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 15 грудня 1997 р.; б) будь-якого іншого діяння, спрямованого на те, щоб викликати смерть будь-якої цивільної особи або будь-якої іншої особи, яка не бере активної участі у воєнних діях в ситуації збройного конфлікту, або заподіяти їй тяжке тілесне ушкодження, коли мета такого діяння в силу його характеру чи контексту полягає в тому, щоб залякати населення чи змусити уряд чи міжнародну організацію вчинити будь-яку дію або утриматись від неї.

Україна як кожна держава – учасниця вживає заходів, які можуть бути необхідними: а) для визнання кримінальними злочинами згідно з її внутрішнім законодавством злочинів, зазначених у ст. 2 Конвенції; б) для встановлення за ці злочини відповідних покарань з урахуванням тяжкого характеру цих злочинів.

Крім того, Україна відповідно до принципів свого внутрішнього законодавства вживає необхідних заходів для того, щоб

можна було притягнути юридичну особу, яка перебуває на її території або заснована згідно з її законами, до відповідальності в разі вчинення фізичною особою, відповідальною за управління цією юридичною особою або контроль за нею, яка виступає в своєму офіційному статусі, злочину, зазначеного у ст. 2 Конвенції. Така відповідальність може мати кримінальний, цивільний або адміністративний характер. Однак така відповідальність настає без шкоди для кримінальної відповідальності фізичних осіб, які скоїли цей злочин.

Україна як держава-учасниця вживає відповідно до принципів свого внутрішнього законодавства необхідних заходів для того, щоб визначити, виявити, заблокувати або заарештувати будь-які кошти, які використовуються або виділяються з метою вчинення вказаних злочинів, а також надходжень, отриманих у результаті таких злочинів, з метою можливої конфіскації.

Крім того повинні вживатися відповідно до принципів свого внутрішнього законодавства належні заходи для конфіскації коштів, які використовувались або були виділені з метою вчинення терористичних злочинів і надходжень, отриманих в результаті таких злочинів.

Отримавши інформацію про те, що особа, яка скоїла злочин або підозрюється у скоєнні злочину, може перебувати на її території, відповідна держава-учасниця вживає таких заходів, які можуть бути необхідними відповідно до її внутрішнього законодавства для розслідування фактів, наведених у цій інформації. Переконавшись, що обставини дають для цього підстави, держава-учасниця, на території якої перебуває особа, яка скоїла або підозрюється у скоєнні злочину, вживає відповідно до її внутрішнього законодавства належних заходів для забезпечення присутності цієї особи з метою кримінального переслідування або видачі.

Будь-яка особа, відносно якої вживаються вказані заходи має право: невідкладно зв'язатися з найближчим відповідним представником держави, громадянином якої вона є або яка іншим чином правомочна захищати права цієї особи, або, якщо вона є особою без громадянства, – з представником держави, на території якої ця особа звичайно мешкає; на відвідання її представником цієї держави; бути поінформованою про свої права.

Ці права здійснюються та реалізуються відповідно до законів та постанов держави, на території якої перебуває особа, яка скоїла або підозрюється у скоєнні злочину, з урахуванням положення про те, що згадані закони та постанови мають забезпечувати можливість повного досягнення цілей, для яких призначені вказані права.

Держави-учасниці співпрацюють у запобіганні злочинам, зазначеним як терористичні злочини, шляхом вжиття всіх практично можливих заходів, зокрема шляхом зміни, за необхідності, їхнього внутрішнього законодавства для запобігання та протидії підготовці у межах їхніх відповідних територій до вчинення цих злочинів на їхній території або за її межами, в тому числі: а) заходів, які забороняють на їхніх територіях незаконну діяльність осіб або організацій, які навмисно заохочують, підбурюють, організують, або вчиняють ці злочини; б) заходів, що зобов'язуючи фінансові установи та інші організації, які беруть участь у здійсненні фінансових операцій, вживати найефективніших з наявних у них в розпорядженні заходів для ідентифікації їхніх постійних чи випадкових клієнтів, а також клієнтів, на користь яких відкрито рахунки, та звертати особливу увагу на незвичайні чи підозрілі операції і повідомляти про операції, які можливо пов'язані із злочинною діяльністю.

З цією метою держави-учасниці вивчають можливість: а) прийняття правил, які забороняють відкриття рахунків, власники або бенефіціари яких не ідентифіковані або не можуть бути ідентифіковані, та заходів для забезпечення такими установами перевірки особи дійсних учасників таких операцій; б) відносно ідентифікації юридичних осіб – пред'явлення до фінансових установ вимоги, коли це необхідно, вживати заходів щодо перевірки юридичного статусу та структури клієнта шляхом отримання – від державного реєстраційного органу, клієнта або від обох – доказів оформлення клієнта як юридичної особи, включаючи дані про найменування клієнта, його юридичну форму, адресу, керівників та положеннях, регулюючих повноваження щодо прийняття зобов'язань від імені цієї юридичної особи; в) прийняття правил, що накладають на фінансові установи зобов'язання оперативного повідомляти компетентним органам про всі складні, незвичайно великі операції та про незвичайну динаміку операцій, які не мають явної економічної або

очевидної законної причини, не побоюючись при цьому кримінальної чи цивільної відповідальності за порушення будь-яких обмежень на розголошення інформації, якщо вони добросовісно повідомляють про свої підозри; г) пред'явлення до фінансових установ вимоги зберігати протягом як мінімум п'яти років всі необхідні документи по операціях, як внутрішніх, так і міжнародних.

Держави-учасниці співробітничать далі у попередженні злочинів, зазначених у ст. 2 Конвенції, вивчаючи можливість: а) вжиття заходів з нагляду за роботою всіх агентств, які здійснюють грошові перекази, включаючи, наприклад, їх ліцензування; б) вжиття реально здійснених заходів щодо виявлення або відслідкування фізичного переміщення готівкових коштів та оборотних документів на пред'явника через кордон за умови суворого дотримання гарантій належного використання інформації і без обмеження в якій би то не було формі свободи переміщення капіталу.

Крім того, держави-учасниці співпрацюють далі у попередженні злочинів, зазначених у ст. 2, шляхом обміну точними та перевіреними даними відповідно до їхнього внутрішнього законодавства та координації адміністративних та інших заходів, які вживаються, коли це необхідно, з метою попередження вчинення злочинів, зазначених у ст. 2, зокрема шляхом: створення та забезпечення функціонування каналів зв'язку між їхніми компетентними установами та службами з метою сприяння захищеному та оперативному обміну інформацією про всі аспекти злочинів, зазначених у ст. 2 Конвенції; співробітництва одна з одною у проведенні розслідувань у зв'язку із злочинами, зазначеними у ст. 2 Конвенції, що стосуються особи, місцезнаходження та роду занять осіб, відносно яких існують обґрунтовані підозри в тому, що вони причетні до таких злочинів; переміщення фінансових коштів, які мають відношення до вчинення таких злочинів.

На виконання вказаної конвенції Постановою Кабінету Міністрів України від 25 травня 2006 р. № 751 затверджено Порядок формування переліку осіб, пов'язаних з терористичною діяльністю. Цей Порядок визначає механізм формування переліку осіб, пов'язаних з терористичною діяльністю. Підставою для включення Держфінмоніторингом фізичної чи юридичної особи до переліку є: вирок суду, що набрав законної сили, про визнання особи винною

у вчиненні злочину, передбаченого ст. 258 КК України; інформація (документи), надана відповідними органами ООН, про пов'язані з терористичними організаціями чи терористами організації або фізичні особи; вирок (рішення) суду, рішення іншого компетентного органу іноземної держави стосовно організацій або фізичних осіб, пов'язаних з терористичною діяльністю, які визнаються Україною відповідно до міжнародних договорів.

Перелік формується на підставі інформації (документів), визначеної п. 2 цього Порядку, яка повинна містити такі відомості: щодо громадян України – прізвище, ім'я та по батькові, дата і місце народження, серія та номер паспорта (або іншого документа, який посвідчує особу), дата видачі і найменування органу, що його видав, місце реєстрації та/або проживання, індивідуальний ідентифікаційний номер фізичної особи – платника податків та інших обов'язкових платежів; щодо юридичних осіб-резидентів – повне найменування, місцезнаходження, номер, дата видачі свідоцтва про державну реєстрацію, найменування органу, що його видав, ідентифікаційний код згідно з ЄДРПОУ, інформація про банк, в якому відкрито рахунок, та номер банківського рахунка; щодо іноземців та осіб без громадянства – прізвище, ім'я та по батькові (у разі наявності), громадянство, дата і місце народження, серія та номер паспорта (або іншого документа, який посвідчує особу), дата видачі і найменування органу, що його видав, місце реєстрації та/або постійного (тимчасового) проживання; щодо юридичних осіб-нерезидентів – повне найменування, місцезнаходження, інформація про банк, в якому відкрито рахунок, та номер банківського рахунка.

Цю інформацію (документи) слід надсилати до Держфінмоніторингу протягом одного робочого дня, що настає за днем її надходження, нарочним чи рекомендованим поштовим відправленням з дотриманням правил, що виключають несанкціонований доступ до неї. У разі надходження зазначеної інформації (документів), яка є підставою для виключення фізичної або юридичної особи з переліку, Держфінмоніторинг робить у переліку відмітку про це. Записи про таких осіб з переліку не вилучаються.

Перелік формується Держфінмоніторингом протягом трьох робочих днів з дати надходження інформації (документів).

Основні напрями координації боротьби зі злочинністю на рівні СНД розкриті в Угоді про співробітництво держав – учасниць СНД у боротьбі зі злочинністю (Москва, 25 листопада 1998 р.)¹. У ст. 3 Угоди закріплено такі форми співробітництва:

1) виконання запитів про проведення оперативно-розшукових заходів і слідчих дій;

2) розшук осіб, що переховуються від карного переслідування або відбування покарання, а також безвісти зниклих;

3) розшук і повернення у встановленому порядку викрадених предметів, що мають номери або специфічні відмітні ознаки, у тому числі автотранспорту, вогнепальної зброї, а також номерних цінних паперів і паспортів (посвідчень особи);

4) обмін інформацією про злочини, що готуються або вже вчинені, і причетних до них фізичних і юридичних осіб;

5) обмін інформацією про нові види наркотичних засобів психотропних речовин, що з'явилися в незаконному обігу, технологіях їхнього виготовлення і використовуваних при цьому речовинах, а також про нові методи дослідження й ідентифікації наркотичних засобів, прекурсорів і психотропних речовин;

6) обмін інформацією про юридичних осіб і об'єкти власності, що їх використовують для легалізації (відмивання) доходів від злочинної діяльності;

7) обмін досвідом роботи, у тому числі проведення стажувань, консультацій, семінарів і навчальних курсів, а також інформацією про нові способи і засоби скоєння злочинів і досвідом їхнього розслідування;

8) обмін законодавчими й іншими нормативно-правовими актами сторін, сприяння в придбанні навчальної і методичної літератури;

9) проведення спільних наукових досліджень із проблем, що представляють взаємний інтерес;

10) обмін на взаємовигідній основі науково-технічною інформацією;

11) узгодження дій по припиненню злочинів і діяльності осіб, що вчинили злочини або готуються до їхнього вчинення.

¹ Див.: Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_326

Співробітництво у сфері боротьби з тероризмом на рівні СНД триває понад десять років та здійснюється на підставі програм, що приймаються рішеннями Ради глав держав СНД. З метою виконання вищевикладених завдань Рада глав держав СНД вирішила затвердити Положення про Антитерористичний центр держав-учасниць СНД. Рішення ратифіковано із застереженням згідно із Законом № 2758-III (2758-14) від 4 жовтня 2001 р.

1 грудня 2000 р. Рада глав держав СНД затвердила Положення про Антитерористичний центр держав-учасниць СНД¹. У цьому Положенні визначено правовий статус, основні завдання, функції, склад і організаційні основи діяльності Антитерористичного центру. Учасники – Азербайджанська Республіка, Республіка Молдова, Республіку Вірменія, Російська Федерація, Республіка Білорусь, Республіка Таджикистан, Грузія, Туркменистан, Республіка Казахстан, Республіка Узбекистан, Киргизьку Республіка та Україна. Положення визначає правовий статус, основні завдання, функції, склад і організаційні засади діяльності Антитерористичного центру держав-учасниць СНД.

Центр – постійно діючий спеціалізований галузевий орган СНД призначений для забезпечення координації взаємодії компетентних органів держав-учасниць СНД у сфері боротьби з міжнародним тероризмом та іншими проявами екстремізму. Рішення з принципових питань діяльності центру приймаються Радою глав держав СНД. Загальне керівництво його роботою здійснює Рада керівників органів безпеки і спеціальних служб держав-учасниць СНД. Центр взаємодіє з Радою міністрів внутрішніх справ держав-учасниць СНД, Радою міністрів оборони держав-учасниць СНД, Координаційною радою генеральних прокурорів держав – учасниць СНД, Радою командувачів прикордонними військами, їхніми робочими органами, а також Бюро по координації боротьби з організованою злочинністю та іншими небезпечними видами злочинів на території держав-учасниць СНД.

Центр у своїй діяльності керується основоположними документами СНД, рішеннями Ради глав держав СНД, Ради глав

¹ Див.: Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_483

урядів СНД, Ради міністрів закордонних справ СНД, Ради керівників органів безпеки і спеціальних служб держав-учасниць СНД і цим Положенням, враховує рішення Ради міністрів внутрішніх справ держав-учасниць СНД, Ради міністрів оборони держав-учасниць СНД, Ради командувачів прикордонними військами в сфері боротьби з міжнародним тероризмом та іншими проявами екстремізму, а також міжнародними зобов'язаннями і національними законодавчими актами держав-учасниць СНД.

Держави-учасниці СНД визначають свої компетентні органи, що здійснюють офіційні контакти з центром і письмово повідомляють його про це.

Центр здійснює свою діяльність з використанням можливостей спеціалізованих антитерористичних підрозділів органів безпеки і спеціальних служб держав-учасниць СНД, а також Об'єднаного банку даних органів безпеки і спеціальних служб. Центр має право запитувати необхідну інформацію з органів безпеки (спеціальних служб), правоохоронних органів, військових, прикордонних та інших відомств держав-учасниць СНД через компетентні органи, що здійснюють офіційні контакти з центром. Центр за рішенням Ради глав держав СНД створює свої регіональні підрозділи (філії, представництва, відділення).

Основними завданнями і функціями центру є: вироблення пропозицій Раді глав держав та іншим органам СНД про напрямки розвитку співробітництва держав-учасниць СНД у боротьбі з міжнародним тероризмом та іншими проявами екстремізму; забезпечення координації взаємодії компетентних органів держав-учасниць СНД у боротьбі з міжнародним тероризмом та іншими проявами екстремізму; аналіз інформації, що надходить, про стан, динаміку і тенденції поширення міжнародного тероризму та інших проявів екстремізму в державах-учасницях СНД та інших державах; формування на базі Об'єднаного банку даних органів безпеки і спеціальних служб, банків даних інших компетентних органів держав-учасниць СНД спеціалізованого банку даних про міжнародні терористичні та інші екстремістські організації, їхніх лідерів, а також причетних до них осіб, про стан, динаміку і тенденції поширення міжнародного тероризму та інших проявів екстремізму в державах-учасницях СНД та інших державах;

про неурядові структури та осіб, що надають підтримку міжнародним терористам; надання інформації на регулярній основі та на запити компетентних органів держав-учасниць СНД, що беруть участь у формуванні спеціалізованого банку даних; участь у підготовці і проведенні антитерористичних командно-штабних і оперативно-тактичних навчань, що організуються за рішенням Ради глав держав Співдружності Незалежних Держав; сприяння заінтересованим державам-учасницям СНД у підготовці та проведенні оперативно-розшукових заходів і комплексних операцій по боротьбі з міжнародним тероризмом та іншими проявами екстремізму, сприяння заінтересованим державам-учасницям СНД у здійсненні міждержавного розшуку осіб, які вчинили злочини терористичного характеру і переховуються від кримінального переслідування або виконання вироку суду, участь у підготовці модельних законодавчих актів, нормативних документів, а також міжнародних договорів, що зачіпають питання боротьби з міжнародним тероризмом та іншими проявами екстремізму, сприяння в організації підготовки спеціалістів та інструкторів підрозділів, що беруть участь у боротьбі з тероризмом, розробка моделей узгоджених антитерористичних операцій та надання сприяння у їх проведенні, організація координації взаємодії при проведенні антитерористичних заходів за рішенням Ради глав держав СНД, у разі необхідності – за дорученням глав заінтересованих держав-учасниць СНД відповідно до встановленого порядку, участь у розробці міждержавних програм держав-учасниць СНД по боротьбі з міжнародним тероризмом та іншими проявами екстремізму, участь у підготовці і проведенні науково-практичних конференцій, семінарів.

Сприяння обміну досвідом у сфері боротьби з міжнародним тероризмом та іншими проявами екстремізму, встановлення і підтримка робочих контактів за дорученням Ради керівників органів безпеки і спеціальних служб держав-учасниць СНД з міжнародними центрами та організаціями, що займаються питаннями боротьби з міжнародним тероризмом, а також відповідними спеціалізованими структурами інших держав.

Сьогодні чинною є Міждержавна програма спільних заходів боротьби з тероризмом та іншими насильницькими проявами екст-

ремізму на 2008–2010 рр. (затверджена 5 жовтня 2007 р.)¹, що була прийнята в зв'язку з загрозливими масштабами міжнародного тероризму і розширенням його географії. Транснаціональний характер зростаючих загроз терористичної діяльності і злочинного екстремізму зобов'язує держави – учасниці СНД консолідувати свої зусилля в створенні міжнародної системи спільних заходів боротьби з тероризмом і іншими проявами екстремізму. Прийнята програма має на меті координувати зусилля держав – учасниць СНД, спрямовані на протидію тероризмові.

Україна входить у систему Антитерористичного центру держав – учасниць СНД. Існує також реальна перспектива нашої участі в анти-терористичних структурах при Європейському Союзі й у системі блоку НАТО.

7 жовтня 2002 р. у Кишиневі було прийнято Протокол «Про затвердження Положення про порядок організації і проведення спільних антитерористичних заходів на територіях держав – учасниць СНД»², ратифікований Україною 7 квітня 2004 р. Це Положення підписали представники таких держав, як Республіка Азербайджан, Республіка Вірменія, Республіка Беларусь, Грузія, Республіка Казахстан, Республіка Киргизія, Республіка Молдова, Російська Федерація, Республіка Таджикистан, Туркменістан, Республіка Узбекистан і Україна. У Положенні, що складається з п'яти розділів, передбачається порядок організації і проведення спільних антитерористичних заходів, порядок їхнього завершення і вирішення спірних питань, а також визначений правовий статус учасників антитерористичних заходів. У розділі «Загальні положення» подане визначення таких термінів: «спільні антитерористичні заходи», «спеціальні антитерористичні формування», «учасники спільних антитерористичних заходів», «Сторона, що запитує», «Сторона, що її запитують», «компетентний орган», «спеціальні засоби і матеріали забезпечення», «центр». Відповідно до затвердженого Положення правову основу спільних антитерористичних заходів становлять

¹ Див.: Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-997_g42

² Див.: Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-997_637

загальновизнані принципи міжнародного права, міжнародні зобов'язання сторін, їхнє національне законодавство і це Положення.

Спільні антитерористичні заходи проводяться з метою припинення терористичної діяльності, у тому числі звільнення захоплених терористами заручників; знешкодження вибухових пристроїв великої потужності або інших пристроїв ураження складної конструкції; звільнення захоплених терористами об'єктів підвищеної технологічної й екологічної небезпеки, об'єктів атомної промисловості, транспорту, енергетики, хімічних виробництв та інших об'єктів (будинків і приміщень дипломатичних представництв тощо); затримання терористів, ліквідації терористичних груп і формувань.

Щодо правового статусу учасників спільних анти терористичних заходів, то у Положенні зазначено, що при здійсненні правопорушення учасником спільного антитерористичного заходу він несе відповідальність відповідно до законодавства запитуваної сторони; кожна зі сторін зобов'язується здійснювати відповідно до національних законодавств переслідування учасників спільних антитерористичних заходів, що входять до складу її спеціальних антитерористичних формувань, підозрюваних (обвинувачуваних) у здійсненні злочинів проти іншої сторони або сторін; при провадженні процесуальних дій, а також при наданні правової допомоги сторони керуються національним законодавством і узятими на себе міжнародними зобов'язаннями.

Це Положення підписане Республіками Білорусь, Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизія, Молдова, Таджикистан, Узбекистан, Російською Федерацією, а також Грузією й Україною.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. *Чим регламентується міжнародне співробітництво України у сфері боротьби з тероризмом?*
2. *З якими суб'єктами співробітничала Україна в галузі боротьби з тероризмом?*
3. *Перерахуйте основні напрями координації боротьби зі злочинністю на рівні СНД.*

4. *Які основні етапи розвитку співробітництва держав СНД у сфері боротьби з тероризмом?*
5. *Назвіть мету проведення спільних антитерористичних заходів на територіях держав – учасниць СНД.*
6. *З яких причин може бути відмовлено у виконанні запитів іноземних держав?*
7. *Який порядок видачі осіб, якщо злочин, у зв'язку з яким запитується особа, розглядається як політичний або пов'язаний з політичним?*
8. *Чи належать до політичних злочинів убивство або замах на убивство глави держави і членів його родини?*
9. *Чи має право Україна, діючи на підставі міжнародних нормативно-правових актів, вирішувати по кожній справі окремо, задовольнити або не задовольняти запит про видачу правопорушника?*
10. *Чи може рішення про допуск сил інших держав на територію України бути прийняте одноосібно Президентом і не вноситися на схвалення Верховної Ради України? У яких випадках?*
11. *Який правовий статус учасників спільних антитерористичних заходів?*

ЛІТЕРАТУРА

Нормативно-правові акти України

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. (із змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
2. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://zakon1.rada.gov.ua>.
4. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 р. (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
5. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23 грудня 1993 р. (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
6. Про державну податкову службу в Україні: Закон України від 4 грудня 1990 р. (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
7. Про державну таємницю: Закон України від 21 січня 1994р..(зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
8. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України від 16 листопада 1992 р. (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
9. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві: Закон України від 23 грудня 1993 р. (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
10. Про звернення громадян: Закон України від 2 жовтня 1996 р. (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

11. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

12. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

13. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 р. (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

14. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30 червня 1993 р. (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

15. Про Службу безпеки України: Закон України (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

16. Про прокуратуру: Закону України від 5 листопада 1991 р. (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

17. Про контророзвідувальну діяльність: Закон України від 26 грудня 2002 р. (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

18. Про державну охорону органів державної влади України і посадових осіб: Закон України від 4 березня 1998 р. (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

19. Про Державну прикордонну службу: Закон України від 3 квітня 2003 р. (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

20. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 6 березня 2000 р. (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

21. Про порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України: Закон України від 22 лютого 2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

22. Про затвердження Порядку проведення соціальної реабілітації осіб, які постраждали від терористичного акту: Постанова Кабінету Міністрів України № 982 від 28 липня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uapravo.net/data/base27/ukr27965.htm>

23. Постанова Кабінету Міністрів України № 1250 від 22 вересня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1250-2004-%EF>

24. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину не законними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і

суду: Закон України від 1 грудня 1994р. (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

25. Про ратифікацію Європейської Конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах 1959 р. та Додаткового протоколу 1978 р. до Конвенції: Закон України від 16 січня 1998 р. (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

26. Про ратифікацію Європейської Конвенції про видачу правопо-рушників, 1957 р. Додаткового протоколу 1975 р. та Другого додаткового протоколу 1978 р. до Конвенції: Закон України від 16 січня 1998 р. (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

27. Про ратифікацію Європейської Конвенції про запобігання тор-турам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню: Закон України від 24 січня 1997 р. (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

28. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини, 1950р. Першого протоколу та протоколів 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17 липня 1997 р. (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

29. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991р. (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

Міжнародно-правові акти

1. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. [Елек-тронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-995_015

2. Декларація ООН № 60/43 «Про заходи для ліквідації міжнарод-ного тероризму» від 8 грудня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим дос-тупу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-995_f87

3. Резолюція ООН № 39/159 «О недопущении политики госу-дарственного терроризма и любых действий государств направленных на подрыв общественно-политического строя в других суверенных государствах» // Комментарированный сборник международных и российских правовых актов о борьбе с терроризмом / С.Д. Белоцерковский, А.Я. Гуськов, А.И. Долгова, Г.А. Красильников, и др.; под ред. А.И. Долгова, В.В. Мил-инчук. – М.: Российская криминологическая ассоциация, 2007. – С. 257.

4. Резолюція Ради Безпеки ООН № 1373 від 28 вересня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-995_854

5. Резолюція Ради Безпеки ООН № 1456 від 20 січня 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-995_b22
6. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 49/60 від 9 грудня 1994 р. «Декларація про заходи для ліквідації міжнародного тероризму». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-995_502
7. Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом від 27 січня 1977 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-994_331
8. Європейська конвенція про видачу правопорушників від 13 грудня 1957 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-995_033
9. Європейська конвенція про передачу засуджених осіб від 21 березня 1983 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-994_025
10. Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму від 16 травня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-994_712
11. Конвенція про заборону протизаконного захоплення літальних апаратів від 16 грудня 1970 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-995_167
12. Конвенція про боротьбу зі злочинними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації від 23 вересня 1971 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-995_165
13. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих і осіб зі складу збройних сил на морі, що потерпіли внаслідок корабельної аварії від 12 серпня 1949 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-995_152
14. Конвенція по боротьбі з незаконним захопленням повітряних суден від 16 грудня 1970 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-995_167
15. Конвенція по боротьбі з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації від 23 вересня 1971 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-995_165
16. Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом від 15 грудня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-995_374
17. Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму від 9 грудня 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-995_518

18. Модельний закон «Про боротьбу з тероризмом», прийнятий Міжпарламентським комітетом Республіки Беларусь, Республіки Казахстан, Киргизської Республіки і Російської Федерації 16 червня 1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-997_a29

19. Положення про порядок організації і проведення спільних антитерористичних заходів на територіях держав-учасниць СНД від 7 жовтня 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-997_637

20. Угода про співробітництво держав-учасниць СНД у боротьбі зі злочинністю (Москва, 25 листопада 1998 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-997_326

21. Міждержавна програма спільних заходів боротьби з тероризмом та іншими насильницькими проявами екстремізму на 2008–2010 роки (затверджена 5 жовтня 2007 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-997_g42

22. Положення про Антитерористичний центр держав – учасниць СНД від 1 грудня 2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-997_483

23. Протокол «Про затвердження Положення про порядок організації і проведення спільних антитерористичних заходів на територіях держав – учасниць СНД» від 7 жовтня 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg-997_637

24. Про Єдину державну інформаційну систему у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму: Постанова Кабінету Міністрів України від, 10 грудня 2003 р. № 1896 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 51. – Ст. 2674.

Спеціальна література

1. Агаєв Н.А. Сучасний тероризм – причини і прояви / [Н.А. Агаєв, М.О. Карпов, О.Ф. Хміляр, В.В. Єфімова]. – К.: Молода нація, 2005. – 110 с.

2. Алехин В.П. Соучастие в террористической деятельности / В.П. Алехин. – М.: Юрлитинформ, 2009. – 208 с.

3. Антипенко В.Ф. Борьба с современным терроризмом Международно-правовые подходы: монография / В.Ф. Антипенко. – К.: ЮНОНА-М, 2002. – 723 с.

4. Антипенко В.Ф. Зближення воєнних та терористичних форм і методів боротьби / В.Ф. Антипенко // Тероризм і боротьба з ним / під ред. А.І. Комарової, Ю.В. Землянського. – К., 2000. – Т. 19(1). – 610 с.
5. Антипенко В.Ф. Современный терроризм: состояние и возможности его предупреждения (криминологическое исследование) / В.Ф. Антипенко. – К., 1998. – 191 с.
6. Антонян Ю.М. Типология и причины терроризма / Ю.М. Антонян. – М., 2000. – 237 с.
7. Антонян Ю.М. Тероризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М.: «Щит-М», 1998. – 306 с.
8. Артамонов И.И. Тероризм: способы предотвращения, методика расследования / И.И. Артамонов. – М.: Изд. Шумилова И.И., 2002. – 332 с.
9. Асперникус Хорст. Народоубийство. – М.: Библиотека XXI века, 2003. – 602 с.
10. Багрій-Шахматов Л.В. Постатейний науково-практичний коментар до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» Л.В. Багрій-Шахматов, С.І. Бердяга. – К.: Юстиніан, 2006. – 488 с.
11. Беницкий А.С. Ответственность за легализацию преступно приобретенных доходов в уголовном законодательстве Украины и Российской Федерации: монография / А.С. Беницкий, Б.Г. Розовский, О.Ю. Акимов. – Луганск: РИО ЛГУВД, 2008. – 496 с.
12. Беницкий А.С. Уголовная ответственность за легализацию (отмывание) денежных средств и иного имущества, приобретенных преступным путем: проблемы квалификации и совершенствования законодательства: монография / АС. Беницкий. – Луганск: РИО ЛИВД, 2001. – 352 с
13. Біленчук П.Д. Сучасний тероризм: світові, вітчизняні та регіональні тенденції: навч. посібник / [П.Д. Біленчук, В.В. Кравчук, О.В. Кравчук, В.М. Кулик]. – Хмельницький, 2008. – 212 с.
14. Вакулич В. Світ перед викликами тероризму: монографія / В. Вакулич. – Кіровоград, 2005. – 267 с.
15. Герасимов В.И. Тероризм: религиозно-политический аспект / В.И. Герасимов. – СПб., 2002. – 187 с.
16. Гришук В.К. Тероризм: проблема понятия // Тероризм і боротьба з ним. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників: міжвідомчий науковий збірник / під ред. А.І. Комарової, Ю.О. Землянського. – К., 2000. – Т. 19(1). – С. 89–92.
17. Грушевська С.П. Проблема конфлікту: морально-психологічний аспект: дис. ... д-ра філос. наук: спец. 19.00.01 / С.П. Грушевська. – К., 2002.
18. Гуцало М. Організація протидії сучасному тероризму: навчальний посібник / М. Гуцало. – К.: Аратта, 2009. – 263 с.

19. Данилевський А.О. Кримінальна відповідальність за матеріальне, організаційне чи інше сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації: монографія / А.О. Данилевський. – Луганськ, 2009. – 231 с.

20. Демиденко В.В. Пиратство, тероризм, мошенництво на морі (правові аспекти) / В.В. Демиденко, В.М. Прусс, Л.Н. Шемякин. – Одеса, 1997.

21. Демченко В. Нарушение правил пилотирования / В. Демченко // Известия. – 2004. – 26 августа.

22. Деникер Г. Стратегия антитеррора: факты, выборы, требования. Новые пути борьбы с терроризмом: Терроризм в современном капиталистическом обществе / Г. Деникер. – М., 1982. – Вып. 2. – С. 76–80.

23. Дзьобань О.П. Політичний тероризм і політичний екстремізм: до проблеми розмежування понять / О.П. Дзьобань, Е.А. Кальницький // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – 2007. – № 2 (26). – С. 41–45.

24. Дикаев С.У. Террор, тероризм и преступления террористического характера: криминологическое и уголовно правовое исследование: монографія / С.У. Дикаев:– СПб.: Юридический центр Пресс, 2006. – 448 с.

25. Дмитриев А.В. Насилие: социо-политический анализ / А.В. Дмитриев, И.Ю. Залысин. – М.: РОССПЭН, 2000. – 328 с.

26. Дрьоміна Н. Тероризм і проблеми екстрадиції / Н. Дрьоміна // Право України. – 2000. – № 9. – С. 98–101.

27. Емельянов В.П. Терроризм как явление и как состав преступления / В.П. Емельянов. – Х.: Право, 1999. – 272 с.

28. Емельянов В.П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования / В.П. Емельянов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – 291 с.

29. Євтушок В.П. Особливості попередження злочинів, пов'язаних з тероризмом, в сучасних умовах (правові аспекти) / В.П. Євтушок, Д.Й. Никифорчук // Митна справа. – 2002. – № 1. – С. 44–49.

30. Ємельянов В.П. Терористичні злочини: кримінально-правова характеристика та питання вдосконалення антитерористичного законодавства: монографія / В.П. Ємельянов, Л.В. Новікова, М.В. Семикінж; за заг. ред. В.П. Ємельянова. – Х.: Кроссруд, 2007-216 с.

31. Ємельянов В.П. Злочини терористичної спрямованості / В.П. Ємельянов. – Х.: Рубікон, 1997. – 160 с.

32. Зеленецький В. С. Концептуальні основи визначення категоріально-понятійного апарату у сфері боротьби з тероризмом: навч.-практ. посібник / В.С. Зеленецький, В.П. Ємельянов. – Х.: Кроссруд, 2006. – 79 с

33. Казаков В.Г. Психология / В.Г. Казаков, Л.А. Кондратьева. – М.: Высшая школа, 1989. – 58 с.
34. Канцір В.С. Тероризм у сучасному глобалізаційному просторі: філософсько-правовий вимір: монографія / В.С. Канцір. – Львів: Край, 2011. – 558 с.
35. Кваша О.О. Суспільна небезпека організованої злочинності / О.О. Кваша // Молодь у юридичній науці: збірник тез доп. Міжнар. наук. конфер. молодих вчених «Другі осінні юридичні читання» (14–15 листопада 2003 р.). – Хмельницький, 2003. – С. 239–241.
36. Коваленко В.В. Профілактика економічної злочинності в Україні: концептуальні засади, організаційно-правові основи, проблеми управління: монографія / В.В. Коваленко. – Х., 2004. – 420 с.
37. Комментарий сборник международных и российских правовых актов о борьбе с терроризмом / [С.Д. Белоцерковский, А.Я. Гуськов, А.И. Долгова, Г.А.Красильников, и др.]; под ред. А.И. Долгова, В.В. Милинчук – М.: Российская криминологическая ассоциация, 2007. – 880 с.
38. Литвак О.М. Держава і злочинність: монографія / О.М. Литвак. – К.: Атіка, 2004. – 304 с.
39. Ліпкан В.А. Тероризм і національна безпека України / В.А. Ліпкан. – К.: Знання, 2000. – 184 с.
40. Ліпкан В. Щодо поняття тероризму / В. Ліпкан // Право України. – 2000. – № 7. – С. 66–69.
41. Ліпкан В.А. Боротьба з тероризмом / В.А. Ліпкан, Д.Й. Никифорчук, М.М. Руденко. – К.: Знання України, 2002. – 254 с.
42. Максимова О.М. Ресурсна база тероризму в сучасному світовому політичному процесі / О.М. Максимова // Вісник. Науковий журнал Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2004. – Вип. 18. – С. 53–57.
43. Марін О.К. Кваліфікація злочинів при конкуренції кримінально-правових норм: монографія / О.К. Марін. – К.: Атіка, 2003. – 244 с.
44. Миллер И.Д. Командос. Формирование, подготовка, выдающиеся операции спецподразделений / И.Д. Миллер. – Мн.: Харвест, 1998. – 512 с.
45. Михасюк І. Економічна безпека країни в умовах глобалізації / І. Михасюк. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 42 с.
46. Морозов И. Технологии против терроризма / И. Морозов. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 254 с.
47. Моторный И.Д. Современный терроризм и оценка диверсионно-террористической уязвимости гражданских объектов: монография / И.Д. Моторный. – М., 2004. – 106 с.

48. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник / В.О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 704 с
49. Науково-практичний коментар до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» / [В.А. Ліпкан, О.А. Івахненко, І.М. Рижов, В.В. Майоров]. – К.: КНТ, 2009. – 208 с.
50. Петрищев В.Е. Заметки о терроризме / В.Е. Петрищев. – М.: Эдиториал, 2001. – 420 с.
51. Проблеми систематизації та комплексного розвитку антитерористичного законодавства України: монографія / [кол. авт.: В.С. Зеленецький, В.П. Ємельянов, В.Я. Настюк та ін.]; за заг ред. В.С. Зеленецького та В.П. Ємельянова. – Х.: Право, 2008. – 96 с.
52. Правові основи боротьби з тероризмом: збірник документів. – К.: СБ України, 2006. – 519 с.
53. Протидія порушенням прав людини засобами кримінальної юстиції / кер. авт. кол. і відпов. ред. О.М. Костенко. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2008. – 172 с.
54. Салимов К.Н. Современные проблемы терроризма / К.Н. Салимов. – М.: Щит-М, 2000. – 215 с.
55. Семикін М.В. Створення терористичної групи чи терористичної організації: кримінально-правове дослідження: монографія / М.В. Семикін. – Х., 2003. – 145 с.
56. Словник основних термінів у сфері боротьби з тероризмом. – К.: СБ України, 2006. – 144 с.
57. Солодовников С.А. Терроризм и организованная преступность: монография / С.А. Солодовников – М.: ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2008. – 173 с.
58. Солодовнікова Х.К. Соціально-психологічні аспекти тероризму: навч. посібник / Х.К. Солодовнікова. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. – 71 с.
59. Теоретико-прикладні проблеми протидії організованій злочинності та злочинам терористичної спрямованості: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 8–9 квіт. 2005 р.) / ред.: В.Л. Ординський; Львів. юрид. ін-т. – Л., 2005. – Ч. 1. – 359 с.
60. Тероризм і боротьба з ним: аналіт. розробки, пропоз. наук. та практик. працівників / ред.: А.І. Комарова; НДІ «Пробл. людини» // Одес. нац. юрид. акад. – К., 2000. – Т. 19. – 610 с.
61. Устинов В.В. Международный опыт борьбы с терроризмом: стандарты и практика / В.В. Устинов. – М.: Юрлитинформ, 2002. – 560 с.
62. Laquer W. Terrorism / W. Laquer. – L.: Micheael Joseph, 1977. – 251 p.
63. Terrorism: Theory and practice / Alexander Y. Boulder: Westview press, 1979. – 280 p.
64. Wilkinson P. Political terrorism / P. Wilkinson. – N.Y.: John Wizey & Sons, 1974. – 159 p.

Колектив авторів

Мовчан Анатолій Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, начальник Управління професійної підготовки Департаменту кадрового забезпечення МВС України;

Щур Богдан Володимирович – доктор юридичних наук, доцент, начальник ГУ МВС України у Львівській області;

Гришук Віктор Климович – доктор юридичних наук, професор, перший проректор з навчальної та методичної роботи Львівського державного університету внутрішніх справ;

Марін Олександр Костянтинович – кандидат юридичних наук, доцент, ректор Львівського державного університету внутрішніх справ;

Канцір Володимир Степанович – кандидат юридичних наук, доцент, декан юридичного факультету Львівської комерційної академії;

Красницький Іван Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, начальник факультету кримінальної міліції Львівського державного університету внутрішніх справ;

Шишко Валерій Валерійович – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави та права Львівського державного університету внутрішніх справ;

Благута Роман Ігорович – кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри кримінального процесу та криміналістики факультету з підготовки слідчих Львівського державного університету внутрішніх справ.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

МОВЧАН Анатолій Васильович
ГРИЩУК Віктор Климович
МАРІН Олександр Костянтинович
ЩУР Богдан Володимирович
КАНЦІР Володимир Степанович
КРАСНИЦЬКИЙ Іван Васильович
ШИШКО Валерій Валерійович
БЛАГУТА Роман Ігорович

ТЕРОРИЗМ:
теоретико-прикладні аспекти

Навчальний посібник

За загальною редакцією проф. В.К. Грищука

Коректор *Р.М. Стефанишин*
Комп'ютерна верстка *Н.М. Лесь*
Друк *А.М. Ходачок*

Здано до набору 24.02.2011 р. Підписано до друку 31.10.2011 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 19,06.
Зам. № 180-11. Наклад 100 прим.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.